

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
1992—2009
ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Київ 2009

У45 *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін*; за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.

Ukrainian Society 1992–2009. Dynamics of Social Changes; Supervised by V.Vorona, Doctor of Economy, M.Shulga, Doctor of Sociology. – К.: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 2009. – 560 pp.

ISBN 978-966-02-5489-3

Дослідження виконано Інститутом соціології НАН України в межах бюджетної програми “Прикладні наукові та науково-технічні розробки виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері розвитку галузей економіки, технічне забезпечення Національної академії наук України”. Аналізуються дані репрезентативних опитувань населення України 1992–2009 років, останнє опитування за програмою “Громадська думка в Україні” (омнібус) проведено у квітні 2009 року.

В центрі уваги дослідників – наслідки світової фінансово-економічної кризи у відображенні масовою свідомістю населення України, соціально-адаптивні практики населення, роль соціокультурних та політичних чинників у сприйнятті людьми кризових ситуацій в суспільстві. В додатку до тексту статей наводяться результати національного опитування населення 2009 року.

Для професійних соціологів, політологів, політиків, менеджерів.

The research was completed by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine and financed by the budget programme “Applied Scientific and Technical Research within the State Aim Programmes and Programmes Commissioned by the Government for economic development, technically supported by the National Academy of Sciences of Ukraine”. There are analyzed the data of the representative Ukrainian polls, 1992–2009; the last poll was conducted within the Public Opinion in Ukraine Programme (omnibus) in April 2009. ”

In the centre of research, there are consequences of the world finance and economic recession reflected by the public consciousness of Ukrainians, social and adaptive practices of people, the role of social, cultural and political factors affecting people’s perception of critical situations in society.

The edition is aimed for professional sociologists, politologists, politicians and managers.

ББК 60.5

Рецензенти:

Е.Афонін, доктор соціологічних наук

О.Донченко, доктор соціологічних наук

В.Судаков, доктор соціологічних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №5 від 29 вересня 2009 р.

ISBN 978-966-02-5489-3

© Інститут соціології НАНУ, 2009

*В.Ворона,
доктор економічних наук*

ВИКЛИКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ І СУСПІЛЬНА НАУКА¹

Як свідчить історія України, причому історія, відтворена вже істориками незалежної України, метою і смислом українського національно-визвольного руху ХІХ–ХХ ст. було здобуття політичної незалежності, тобто повноцінна українська державність.

Разом із тим специфіка цього визвольного руху полягала в тому, що ним опікувалася переважно найбільш передова українська інтелігенція, й він не охоплював достатньо широких соціальних верств.

Саме внаслідок цього український національно-визвольний рух не був реальною матеріальною силою, достатньою для досягнення мети руху.

Адже не випадково українські національні провідники у досягненні бажаної мети загалом не так спиралися на народні маси, що мешкають на українських землях, як шукали допомоги ззовні.

Свого часу Іван Мазепа, який присягав на вірність цареві Росії, сподівався здобути незалежність України, перейшовши на бік шведського короля Карла ХІІ, який воював із Росією.

Степан Бандера, який боровся за створення “Великої України”, пішов навіть на співпрацю із фашистами Третього рейху.

При цьому патріотично налаштовані провідники, вочевидь, навіть не замислювалися з приводу відповідності обраних ними засобів меті досягнення незалежності.

¹ Основні положення статті автор виклав у своїй доповіді на Українському соціологічному конгресі 15 жовтня 2009 року.

Чи не тут пролягають витoki моралі, що утверджується (або вже утвердилася?) в сучасному українському суспільстві: моральним є все, що слугує, на переконання людей, які опинилися при владі, збереженню й утвердженню їхньої влади?

Вірогідну можливість здобуття Україною державної незалежності дала Жовтнева революція 1917 року. Але з'ясувалося, що народжену Українську Народну Республіку нема кому захищати, не знайшлося такої соціальної сили, окрім 300 молодих героїв Крут, кинутих національними провідниками на вірну смерть.

І тут теж витoki моральності декого з сучасних, як вони самі себе називають, націонал-патріотів, які більш ніж наочно демонструють свій “патріотизм” за умов політичного розбрату й економічної кризи, що руйнують Україну.

1991 року Верховна Рада України зважилася на проголошення політичної незалежності лише після того, як це зробили Литва, Естонія, Латвія, Росія. Тобто вже після того, як суб'єкт, що панував над Україною, зник.

Все це є свідченням того, що політично незалежна Україна одразу опинилася в руках людей, котрі, можливо, й думали про незалежність, але вочевидь були не підготовлені до неї ані теоретично, ані практично.

Пригадаймо: ніхто так і не зміг відповісти Леонідові Кучмі, одному із перших прем'єр-міністрів країни, “яку Україну треба будувати?” (!). Не почула Україна відповіді на це запитання й досі.

Україна — одна із найбільших і найосвіченіших країн Європи, і за вісімнадцять років уже незалежного розвитку так і не змогла впоратися із неминучим за умов самостійності інтелектуальним викликом. Сьогодні наші суспільствознавці (зокрема і ми — соціологи), треба визнати, не поспішаємо брати на себе тягар інтелектуальної відповідальності. Простіше, за звичкою, перетворювати на “класиків” швидкоплинний шерех політичних лідерів країни і схвалювати висловлювані ними ідеї або вдаватися до імпортованих соціальних дискурсів, далеких від українських реалій. Та

ї владі не надто воліє слухати своїх “пророків”. А якби ї хотіла, то не має часу у безупинній боротьбі за першість.

Мовчки відмовившись від історичного матеріалізму як теорії природноісторичного розвитку суспільства, українські суспільствознавці, і не останньою чергою соціологи, легко віддалися модному західному постмодернізму як прояву демократії в науці. А за суттю такому, що відкидає необхідність пошуку будь-яких закономірностей у розвитку суспільства. Натомість постмодернізм дає змогу владі нібито на наукових засадах прагнути до Європи, мати в Україні вже сьогодні демократію, масовий середній клас, панування європейських цінностей, високу духовність і моральність суспільства. І все це начебто незалежно від рівня розвитку матеріального виробництва і продуктивності праці в країні!

Ясна річ, “хотіти — не шкідливо!”. Але ї користі жодної без знання того, як влаштоване наше суспільство, якими є інтереси і реальні цінності різних соціальних груп, що консолідує і що роз’єднує людей, чому їхні наміри і вербальні дії не завжди втілюються в реальній поведінці.

Однак намагатися відповісти на ці питання без науково обґрунтованої, підтвердженої історією суспільства методології — все одно що намагатися побудувати міст за проектом уздовж, а не через річку.

Від В.Леніна до Л.Брежнєва монополюючи декларувалося, що радянський соціалізм проектувався і вибудовувався на наукових засадах природноісторичного розвитку суспільства. Але час уже нашим суспільствознавцям голосно сказати і навіть написати (бо тепер уже не страшно!), що насправді все було із точністю до навпаки, не відповідно, а всупереч природноісторичному шляху розвитку суспільства (історичному матеріалізму).

Сутність природноісторичного підходу до розвитку суспільства полягає в тому, що, по-перше, перехід до нового способу виробництва відбувається природним шляхом; по-друге, відбувається лише після того, як попередній спосіб виробництва (єдність продуктивних сил і виробничих

відносин) вичерпує можливості розвитку матеріального виробництва; і, по-третє, перехід від капіталізму до соціалізму (влади робітників і селян) може відбутися в усіх країнах світу одночасно, або, принаймні, у групі найрозвиненіших капіталістичних країн.

Більшовики на чолі із В.Леніним, усупереч усім цим умовам, але, поза всяким сумнівом, із найліпших спонукань, скориставшись революційною ситуацією в Росії (низи не можуть і не хочуть жити по-старому, верхи — не хочуть жити по-новому), насильницьким шляхом повертають Росію — одну із найбільш економічно відсталих країн Європи, а потім і країни імперії (не вдалося це лише стосовно Польщі та Фінляндії) на шлях соціалістичного будівництва. Щоб згодом (адже визнавав відсутність цих об'єктивних умов для соціалізму в Росії сам Ленін), “уже на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу вирушити наздоганяти інші народи” за “висотою розвитку продуктивних сил” і рівнем культури.

Більшовикам напередодні революції 1917 року опонували меншовики — лідери II Соціалістичного інтернаціоналу і Г.Плеханов — патріарх марксизму в Росії. Не всі мовчали й у радянський період, щоправда, не в Союзі, а за кордоном. Іще у 1960–1970-х роках італійські комуністи відкрито говорили, що практика побудови соціалізму в Радянському Союзі та інших країнах настільки дискредитувала ідею соціалізму, що головним завданням руху стає захист самої ідеї соціалізму.

Тому розпад Радянського Союзу і дискредитація радянського державного соціалізму не тільки не спростовує, а лише підтверджує, що розвиток суспільства — це природно-історичний процес, ґрунтований на взаємодії продуктивних сил, економічних, соціальних відносин і політичного устрою суспільства, і що демократія стає можливою лише тоді, коли подолано масову бідність населення і формується громадянське суспільство. Жодним насильством, включно з революційним, не можна змінити енергетичну базу, техніку й технологію виробництва і відповідні їм виробничі відносини.

Якщо ж суспільство, образно кажучи, їде на возі із кінною тягою, навряд чи хтось заперечуватиме, що найефективнішою формою управління такою системою буде конюх із відповідними механізмами — віжками та бато-гом. “Конюха” можна змінити силоміць. Усе інше силою змінити не можна. Нову енергетичну базу (замість коня), нові “віз, віжки й батіг” треба створити. І лише тоді вможливиться нове суспільство і демократичне управління країною. Як говорять економісти, ціну товару можна змінити законом, указом, розпорядженням. Натомість вартість товару адміністративно змінити неможливо. Вар-тість створюється суто працею в матеріальному вироб-ництві.

Тож коли ми знов і знов перекроюємо Конституцію України, варто спершу зрозуміти, на якому “возі” наше суспільство їде і що воно собою являє, включно з мораль-ністю й духовністю нації.

Політична незалежність, крім здатності нації самостій-но продукувати спрямованість і шляхи ефективного розвит-ку країни, неможлива без **високої моральності й духов-ності нації, патріотизму** як готовності більшості людей і передусім політичної еліти до самопожертви заради блага народу й величі країни. Дослідження соціально-економіч-ного розвитку України за роки незалежності дає змогу зробити висновок, що моральний чинник є одним із голов-них у підвищенні ефективності економіки, а моральність керівництва країни має вищу цінність, ніж професійні знання чи партійна належність.

Якщо у відповідь на інтелектуальний виклик незалеж-ності соціологи України, як і всі суспільствознавці, зали-шаються, на мій погляд, у боргу перед народом, то в оці-нюванні моральності й духовності нації ми вже маємо у своєму розпорядженні доволі обґрунтовані дані.

За результатами досліджень доброї пам’яті Наталії Паніної, здійснених в Інституті соціології НАН України, індекс аномійної деморалізованості українського суспіль-ства просто зашкалює. Майже 80% респондентів вважають,

що заради кар'єри, влади, грошей люди готові на негідні вчинки, а на думку понад 40% опитаних, заради великих грошей люди здатні на все!

Соціологами Інституту соціології НАН України Є.Головахою і Н.Паніною розроблений і вже багато років реалізується в республіканському моніторингу інтегральний індекс соціального самопочуття населення, а також адаптовані до українських реалій індекси авторитаризму і соціального цинізму. В інституті триває розроблення інших показників щодо характеристики соціальних явищ і процесів.

Багаторічні дослідження Інституту дають підстави зробити висновок, що в Україні фактично відбулася легітимація розкрадання, корупції, брехні, а також — родинних зв'язків, кумівства, земляцтва й безвідповідальності у владних структурах.

Якщо в Росії так звані “сім'ї” формуються навколо влади, то в Україні до влади (на всіх рівнях) йдуть уже реальними сім'ями і земляцтвами. Класичний і наочний приклад — місто Київ. Вочевиднюється, що без науки висвітлити механізм формування й утвердження у суспільстві таких артефактів просто неможливо.

Як доводить життя, саме соціологічні вимірювання роблять соціологічну науку переконливішою, сприйманою в суспільстві й затребуваною практикою. І саме соціологічні вимірювання помітно підвищують науковий статус соціології, вможливають, ба навіть внеобходнюють ширше використання результатів соціологічних досліджень економістами і всіма соціогуманітарними науками.

За оцінюванням духовності українського суспільства спостерігається, на мій погляд, якщо не домінування, то явний перекис у бік релігійності, віри в Бога. При цьому на тлі високої аморальності вражає збільшення за роки незалежності й дуже високий відсоток людей, які відносять себе до віруючих, які щодня моляться і часто відвідують церкву. Можливо, чим більше грішать — тим частіше

“страхуються” у церкві? За рівнем вербальної релігійності Україна сьогодні перевершує більшість країн Європейського Союзу. Попереду України за цим показником, згідно із даними Європейського соціального дослідження, в якому Інститут соціології бере участь від 2004 року, лише Греція, Польща, Ірландія, Ісландія, Словаччина, Фінляндія і Португалія.

Якщо ми, українці, такі віруючі, то чому тоді в Україні не перетворилися на соціальну норму принаймні такі вихідні християнські заповіді, як – не брешти, не кради, не вбивай, люби ближнього як самого себе?!

Зате як наша політична еліта, точніше, українці у владі й навколо неї, брешуть, крадуть, вбивають і люто ненавидять один одного, народ майже щодня бачить і чує в прямому ефірі.

Відверто не задовольняють поки суспільство соціологічні оцінки (а точніше — вимірювання) патріотизму і демократії. Власне, в чому істинність патріотизму і демократії в Україні?

“Найпатріотичніші патріоти” мають, як правило, рахунки і нерухомість за кордоном, там навчаються і живуть їхні діти, там вони живуть самі або регулярно літають за кордон на вихідні й на свята. Вони ж, наші патріоти, — власники найбільших котеджів, земельних ділянок у заповідних місцях, квартир і найдорожчих авто. Їхні зарплати і пенсії обчислюються десятками тисяч. І це за найбіднішого в Європі українського народу і мільйонів злиденних пенсіонерів і бомжів. Патріоти — завсідники світських тусовок, є навіть цілі партії патріотів України, про що публічно і голосно заявляють їхні лідери. Хоча відомо, що про “коханя говорити не заведено вголос”, як, утім, і про віру й патріотизм. Публічний патріотизм, як і публічне коханя, мають інше, адекватніше їм визначення.

Наші публічні патріоти всі сили віддають боротьбі за владу, і в них просто часу немає орати, сіяти і будувати,

вони лише “пишаються суспільним ладом”, змагаючись у своїй словесній любові до України.

Тож не доводиться дивуватися, що, за даними моніторингу Інституту, майже 3/4 населення вважає, що “головна проблема сьогодні в тому, що люди забагато говорять і мало працюють”. А тим часом рівень повної довіри до політичних партій наближається до нуля (0,7%).

Наочні факти свідчать: ті, хто голосно і принародно йменує себе патріотами, на ділі далекі від демократії, як і від патріотизму. А публічні демократи вже зовсім не зацікавлені в потужній національній державі, тобто аж ніяк не патріоти.

Як поєднати істинний патріотизм і істинну демократію і “хто є хто” в Україні, як і чим це вимірювати — залишається питанням для соціологічної науки і життєво важливим для всього суспільства.

Вісімнадцять років по тому не можна не констатувати, що очікувана політична незалежність прийшла в Україну доволі несподівано. І тому невідворотним викликом, що безпосередньо впливає на життя всього населення, став для нації **соціально-політичний виклик**: треба було навчитися Україною управляти.

Люди, які ніколи цього не вчилися, не ознайомлені ані з наукою, ані з мистецтвом управління, без жодної практики державного управління мусили одразу забезпечити управління всією країною, всіма аспектами життя суспільства. Звісно, у цьому не провина, а біда людей, які домоглися влади. Їхня провина в іншому. Навдивовижу тих, хто бажає стати за кермо управління Україною (охочих покермувати країною) без практичних навичок і навіть без медичної довідки про стан здоров'я виявилось багато. Хоча навіть за кермо “Запорожця” без практичних навичок і медичного допуску сідати — злочин.

І лише Президент Леонід Кучма зізнавався, що перші п'ять років він тільки навчався бути Президентом країни. От і трусить, і кидає націю з боку в бік, так і їде вона на

“Запорожці” без досвідченого, і невідомо чи здорового, керманича. У результаті на дорогах гинуть десятки тисяч українців. А, за повідомленням Держкомстату, за вісімнадцять років безперервного трясіння українців поменшало на 6 мільйонів. І навіть це не “допомогло”, якщо тут доречне це слово, збільшити ВВП у розрахунку на одного жителя країни порівняно із 1990 роком.

Мабуть, тому, незважаючи на десятки політичних партій і сотні претендентів на політичне лідерство, переважна більшість населення не бачить, кому можна довірити владу в Україні. Немає поки зрозумілої відповіді й на питання про соціальне підґрунтя не лише тих чи тих партій, а й про соціальне підґрунтя всього українського суспільства.

Якщо економічним підмурком суспільства слугує власність на засоби виробництва (у різноманітних формах), то його соціальним підґрунтям, на мій погляд, має бути клас, що продукує матеріальне багатство нації.

Проте, на думку населення, що дістала відображення в моніторингу Інституту соціології, вирішальну роль у житті українського суспільства від 1992 року і донині відіграють: мафія, злочинний світ (33%), чиновники (30%), підприємці й бізнесмени (34%) та лідери політичних партій (37%). Народ-виробник тут, виявляється, “ні до чого”!

І наостанок. Специфіка наук про суспільство завжди полягала і сьогодні полягає в тому, що чим ближче вчений до влади, тим він далі від науки.

Соціологи України ніколи не були близькими до влади. Ще у 1980-х роках нам дозволяли займатися суто прикладними дослідженнями, причому бажано — заводського рівня. І ще наприкінці 1980-х із соціологів брали розписку про нерозголошення даних про ставлення населення до керівників КПРС і радянського уряду.

Але сьогодні з’явилися нові загрози розмивання науковості й моральної дискредитації соціології і соціологів.

Не можна не помічати, що в соціологію за ступенями її званнями, і навіть академічними, активно пішли не кращі представники влади і бізнесу, або сумісники того й того, хоча про соціологію уявлення у цих людей не більш як “рейтингове”.

Є, звісно, й інші виклики і загрози соціологічній науці в Україні. Це й активність “чорної” соціології, і якість підготовки соціологів у багатьох непрофільних ВНЗ. Але якщо ми не будемо закривати на ці загрози очі, то Асоціація соціологів України вже настільки професійна і сильна, що зможе протистояти як перетворенню соціології на ідеологію певної партії, так і не допустити вкорінення в соціології дилетантів і заробітчан. Зробити це складно — але можна!

Розділ перший

**Світова
фінансово-економічна
криза у віддзеркаленні
масовою свідомістю
населення України**

*Є.Головаха,
доктор філософських наук*

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ: ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ВИПРОБУВАНЬ

Пригадую одне давнє опитування “Спосіб життя радянської людини”, в якому довелося брати участь і мені. 1982 рік – завершувалася брежнєвська епоха тотального дефіциту, нескінченних черг, низької якості товарів і послуг, закритих кордонів і... масових позитивних оцінок ситуації, що склалася! Судячи з того опитування, більшість мешканців України (як і усіх “радянських республік”) були задоволені своїм життям. Через кілька років оцінки змінилися на протилежні, і в атмосфері масового негативізму мало знайшлося охочих рятувати комуністичну наддержаву від розвалу. Зрозуміло, сучасна Українська держава живе не за цими законами, які призвели до загибелі “світовий оплот комунізму”. Проте драматичну зміну масових настроїв, думок і оцінок у будь-якому разі слід сприймати як свідчення реальних соціальних загроз, включно з загрозою для безпеки країни. Про небезпеку для цілісності й суверенітету країни, пов’язану з сучасною кризою, сьогодні з офіційних трибун і в засобах масової інформації говорять чимало українських політиків і публіцистів. Говорять і про масову політичну апатію, загальне розчарування, втрату довіри до влади і опозиції. Окремі дані останніх оперативних опитувань громадської думки свідчать про те саме. Довіра до влади сьогодні на рекордно низькому рівні, більшість громадян України тією чи іншою мірою безпосередньо постраждали від економічної кризи і вкрай негативно ставляться до політичних чвар останніх місяців.

Примара катастрофи, здавалося б, набуває чимдалі виразніших рис. Логіка катастрофічного сценарію розвитку подій є такою: поглиблення економічної кризи і політичний хаос нагорі, незадоволеність, песимізм і масові акції протесту вниз призводять до економічної недієздатності

країни і її цілковитої залежності від зовнішніх впливів. У результаті спільними зусиллями верхів і низів Україна опиняється впритул до розвалу і фактичної втрати незалежного статусу. Проблема дієздатності правлячої верхівки в умовах економічної кризи, на жаль, стає дедалі актуальнішою. А це означає, що перспектива України як держави і суспільства насамперед залежить від здатності саме пересічних громадян протистояти кризі.

Наприкінці 2008 р. негативні настрої набули такої сили, що цілком природно було очікувати на значне погіршення соціальної ситуації та стрімке поширення у масовій свідомості готовності до соціального протесту. Що ж сталося насправді, чи витримали українці зимову кризову хуртовину? Відповіді на ці запитання можна отримати завдяки моніторинговому дослідженню Інституту соціології НАНУ, яке 2009 р. здійснювалося у квітні, коли вже доречно було підбивати підсумки впливу кризового півріччя на стан масової свідомості. Почнемо аналіз ситуації з динаміки показників, що засвідчують рівень життя населення. Саме ці базові показники насамперед свідчать про реальні антикризові соціальні ресурси. Перші достатньо оптимістичні висновки можна зробити за відповідями громадян України на запитання про матеріальний стан сім'ї (табл. 1).

Таблиця 1
Динаміка оцінок матеріального стану сім'ї (%)

<i>“Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці”</i>	2002	2004	2006	2008	2009
Часто не маємо грошей та харчів — інколи жебракуємо	3,1	1,7	0,5	0,8	0,6
Не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо	9,6	5,9	4,0	3,0	3,3
Вистачає лише на продукти харчування	49,3	42,0	35,5	32,6	34,9
Вистачає загалом на прожиття	23,5	32,4	36,2	37,9	37,2
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,6	13,9	15,7	20,7	18,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,0	2,1	3,6	3,8	4,4
Живемо у повному достатку	0,3	0,6	0,3	0,4	0,6
Не відповіли	0,6	1,4	4,2	0,7	0,2

Людей, яким загалом вистачало коштів на життя, 2009 р. практично не поменшало у порівнянні з 2008 р. І це, незважаючи на інфляцію, скорочення виробництва та погіршення ситуації на ринку праці. Отже, перша хвиля кризи принципово не відбилася на матеріальному становищі людей. Чи свідчить це про наявність певного прихованого ресурсу, накопиченого за останні роки економічного зростання? Можливо, лише вчасна виплата зарплатні та пенсій (три чверті опитаних відповіли, що затримок не було) підтримує попередній рівень самооцінок рівня життя. Щодо підвищених темпів інфляції, то до цього українці давно вже звикли. А от банківська криза – це вже була несподівана новина для людей. Утім, якщо врахувати, що більшість населення не мала значних заощаджень, потерпілими від негараздів у кредитно-фінансовій системі виявилися переважно представники так званого середнього класу, до якого, за різними підрахунками, в Україні належать 15–20% населення.

Що ж далі? Як громадяни України сприймають перспективу подолання кризової ситуації? Це запитання актуальне майже для всіх (лише 4% респондентів фінансово-економічна криза не заторкнула). Висловлюючи свої думки з приводу термінів виходу з кризи, більшість очікує цього не раніше, ніж за два роки. Тому й прогнози на найближче майбутнє переважно песимістичні. Але так було й до кризи. Українці взагалі оптимістичніше дивляться на віддалену перспективу своєї країни, ніж на найближчу. І добре, що вони не втрачають стратегічного оптимізму за некращих часів. Про це принаймні свідчать відповіді на запитання про майбутнє України та світу (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей громадян України на запитання
“Як Ви вважаєте, до 2020 року поліпшиться чи погіршиться
ситуація у нашій країні та у світі?” (%)

Варіанти відповіді	В Україні	У світі
Помітно поліпшиться	6,3	9,1
Поліпшиться	43,9	48,2
Не зміниться	28,2	26,5
Погіршиться	17,7	13,8
Помітно погіршиться	3,9	2,4

Отже, перспектива України оцінюється відповідно до світових змін, які сприймаються переважно з поміркованим оптимізмом. Пригадую моніторингове опитування 2000 року, коли українці оцінювали перспективу розвитку людства та своєї країни на нове століття. І тоді оптимісти переважали. Цей нездоланий оптимізм, як на мене, є головним ресурсом нашої країни, бо давно вже доведено, що шансів пережити скруту завжди більше не в сильнішого, а в оптимістичнішого. Саме тому соціологи завжди уважно приглядаються до показників, що віддзеркалюють баланс надій та розчарувань людей. Співвідношення реалізованих надій і розчарувань є одним з ключових показників соціальної адаптованості людей до нових умов. Переважання розчарувань в основних сферах життя суспільства означає масове відчуження: сприйняття держави і суспільства як чужого і багато в чому ворожого середовища життєдіяльності. Дані, отримані в опитуваннях 2002 та 2009 рр., виявляють неоднозначну картину (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей громадян України на запитання
“Чого більше було у Вас за останні роки – надій,
що збулися, чи розчарувань?”* (%)**

Об'єкти оцінювання	Більше було здійснених надій		Більше було розчарувань	
	2002	2009	2002	2009
Забезпечення матеріального стану родини	21,3	18,5	60,4	52,7
Працевлаштування і робота	31,4	25,3	39,9	35,0
Освіта, оволодіння необхідними знаннями	32,8	24,7	26,3	20,5
Зміцнення здоров'я	23,3	19,0	51,6	47,5
Стосунки з близькими людьми	71,1	54,8	11,5	15,1
Стосунки з іншими людьми (колегами, знайомими, сусідами)	73,6	45,7	7,6	13,2
Відпочинок, улюблені заняття на дозвіллі	32,8	23,3	33,9	35,9
Духовне життя (прилучення до релігії, мистецтва, самовдосконалення)	32,8	21,8	20,4	15,1
Участь у громадському житті	18,0	10,7	25,1	22,4

* У таблиці не наводяться відсотки тих, хто не визначився з відповіддю.

Абсолютне переважання розчарувань спостерігається в сферах матеріального забезпечення життя сім'ї і зміцнення здоров'я, відносно переважання – у сферах працевлаштування і участі в суспільному житті, певний паритет розчарувань і реалізованих надій – у сферах освіти, дозвілля і відпочинку. Явне переважання реалізованих надій – у соціальному мікросередовищі (у взаєминах з близькими, друзями, сусідами, колегами). З цього виходить, що масові розчарування в одних сферах життя частково компенсуються реалізованими надіями в інших. Тому соціальна розчарованість не сягає критичного рівня, який свідчив би про стан масової соціальної дезадаптації. Так було у минулому, так є й тепер. Суттєво змінилася порівняно з даними семирічної давнини лише схильність людей до категоричних оцінок: поменшав відсоток як розчарованих, так і тих, надії яких справдилися. Але принциповим для оцінки людських ресурсів подолання кризи є те, що не спостерігається поширення життєвих розчарувань. Розчарованих нині навіть менше, ніж було кілька років тому. А от що дійсно спостерігається, так це масова розгубленість, яка почалася ще на початку пострадянської трансформації та посилилася внаслідок сучасної кризи. Люди відчувають, що в них є внутрішні ресурси для подолання кризи, але не бачать шляхів її подолання, насамперед не бачать тих політичних лідерів, які б демонстрували здатність віднайти ці шляхи.

Чи ймовірні в цих умовах масові акції соціального протесту? На мою думку, соціальна база протесту проти дій влади в умовах економічної кризи є. Від кризи постраждали насамперед соціально активні категорії людей: значна частина зайнятих кваліфікованою фізичною працею; середній клас, який останніми роками жив на кредити; підприємці, що втратили прибутки; молоді фахівці, яким сьогодні важче знайти роботу, що відповідає їхнім вимогам. Але сьогодні українці, незважаючи на суттєве погіршення умов життя, не вдаються до масових акцій соціальної непокори. Незадоволення справді є. Утім, українці взагалі

дуже незадоволені своїм життям – найменш задоволені серед усіх європейців. Це вже вдруге засвідчує Європейське соціальне дослідження, яке Інститут соціології НАНУ спільно з соціологами 25 країн Європи проводить один раз на два роки. До того ж переважна більшість громадян України вважають своє суспільство несправедливим. Чи не призведе масова незадоволеність та загострене відчуття соціальної несправедливості до потужних акцій соціального протесту, здатних дестабілізувати суспільство та поглибити сучасну кризу до катастрофічного стану? За даними 2009 р., переважна більшість громадян України вважають, що краще перетерпіти кризову ситуацію та за будь-яку ціну зберегти мир і злагоду, не вдаючись до насильницьких дій. Водночас протестні акції без застосування насильства теж підтримує переважна більшість (табл. 4).

Таблиця 4

Ставлення громадян України до протесту
проти погіршення умов життя (квітень 2009 р., %)

“Як краще вдіяти у випадку погіршення умов життя...?”	Не згоден	Радше не згоден	Радше згоден	Згоден
Краще перетерпіти та за будь-яку ціну зберегти мир і злагоду	16,3	20,5	38,7	24,5
Активно протестувати, але без застосування насильства	8,1	17,8	48,1	46,0
Для зміни ситуації можна застосувати і насильство	57,2	28,7	9,2	4,9

Отже, бажання активно протестувати є, але за умови збереження миру та злагоди у державі. За роки незалежності лічені відсотки громадян України підтримували нелегітимні акції, пов’язані із пікетуванням державних установ, несанкціонованими мітингами та демонстраціями, захопленням будівель і створенням незаконних збройних формувань. Це узгоджувалося і з незначною підтримкою політичних сил, що висували екстремістські гасла. Але

Розділ 1

2009 року ситуація дещо змінилася. Радикально налаштованих людей дещо побільшало. Про це свідчать відповіді на запитання про підтримку різних акцій соціального протесту (табл. 5) .

Таблиця 5

**Рівень готовності громадян України до участі
у різних акціях соціального протесту (%)**

<i>“У разі коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі ГОТОВІ ВЗЯТИ в них УЧАСТЬ?”</i>	1998	2008	2009
Участь у передвиборчих кампаніях	15,4	25,7	18,1
Збирання підписів під колективними петиціями	16,9	25,4	26,0
Законні мітинги і демонстрації	22,4	24,7	28,5
Погрожування страйком	9,1	5,4	9,6
Бойкот (відмова виконувати рішення органів влади)	7,5	6,1	8,6
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	4,4	2,6	5,0
Незаконні страйки	2,5	1,7	3,8
Голодування протесту	3,4	2,1	4,4
Пікетування державних установ	7,7	7,3	11,7
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	2,0	1,7	3,7
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2,7	1,3	1,8
Інше	1,2	0,9	0,6
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв у них участь	29,8	34,1	34,4
Важко сказати	30,5	17,3	19,0
Не відповіли	0,2	0,0	0,0

Отже, загальний потенціал протесту підвищився. Але щоб цей потенціал реалізувався у масових протестних акціях, потрібні дві передумови: 1) масовий психологічний стан відчаю; 2) наявність достатньо потужної політичної сили, зацікавленої в організації протестних акцій. Масового відчаю сьогодні ще нема. Про це, принаймні, свідчать

результати досліджень самооцінок рівня життя та уявлень про майбутнє суспільства. Чому? По-перше, криза поки що не так довго триває. У людей є ще надія пристосуватися до нових умов життя. А по-друге, у них зберігся досвід виживання, набутий у 1990-х роках, коли ситуація була ще гіршою. Окремі стихійні акції не загрожують суспільству серйозними наслідками. Коли є достатній потенціал протесту та з'являється потужна політична сила на чолі з харизматичним лідером, тоді можна говорити про масові протестні акції або заворушення. В Україні такої політичної сили сьогодні я не бачу. В даній політичній ситуації надію на “некатастрофічний сценарій” дає те, що розгубленість та некомпетентність влади може сприяти створенню не лише формальних, а й реальних громадських організацій, які суттєво сприятимуть поступовому подоланню кризи, сприяючи консолідації суспільства та пошуку конструктивних шляхів розв’язання сучасних політичних і соціально-економічних проблем.

*С.Макеєв,
доктор соціологічних наук*

СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ ТА ОЦІНКИ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ГРОМАДЯНАМИ РОСІЇ І УКРАЇНИ*

Сприйняття поточних подій, процесів та ситуацій громадянами, що його виявляють та фіксують під час репрезентативних опитувань населення, у багатьох випадках точніше називати не “громадською думкою”, а “суспільними настроями”. Справа в тому, що коректне соціологічне конструювання “громадської думки” потребує доволі складних методичних процедур, застосування яких дає змогу встановити і стійке ментальне утворення, що його правомірно ототожнити з “думкою”, і певну категорію її компетентних носіїв [1]. Тим часом реакції на “злобу дня”, що їх вимагають від респондентів інтерв’юєри з анкетами, формуються під впливом різнорідних чинників, а їхні інтенсивність чи модальність здатні змінюватися досить суттєво в короткі проміжки часу. Тому такі реакції є скоріше “настроями” – лабільними, нестійкими і не жорсткими ментально-емоційними станами. Тобто це те, як індивіди оцінюють ситуацію в даний і тільки в даний момент, а отже, немає гарантій, що така оцінка відтвориться через деякий проміжок часу.

Фінансово-економічна криза є глобальним явищем, тому її визначають її як світову. Здається, усі сьогодні розуміють, що саме таке визначення означає: вона не локального походження, її вплив тотальний за характером і не знає національних обмежень, а ресурси чи активи її послаблення та подолання накопичуються спільними зусиллями

*Стаття підготовлена в рамках українсько-російського науково-дослідного проекту “Україна і Росія у взаємному спілкуванні і сприйнятті: українці про Росію та росіяни про Україну і українців”, що здійснюється за результатами спільного конкурсу НАН України та Російського гуманітарного наукового фонду (проект 7-09, постанова Президії НАН України № 96 від 08.04.2009).

на наддержавному рівні. Водночас тотальність впливу не передбачає його рівномірності, адже економіки та фінансові системи різних країн вельми різняться здатністю компенсувати наслідки кризових явищ та чинити їм опір. Стало очевидним, що бездоганно ефективних економік у світі немає, а є сильні та слабкі. Причому саме “сильні” економіки спровокували глобальне захворювання під назвою “фінансово-економічна криза”, саме вони були латентними носіями небезпечної інфекції, що й спричинила соціально-економічну пандемію. Але якщо міцні економіки тією чи тією мірою занедужали з оптимістичними прогнозами на одужання, так би мовити, то у слабких різко загострилися ще й свої хронічні хвороби, криза тут зіграла роль такого собі каталізатора, помітно розширивши горизонт невизначеності щодо перспектив оздоровлення.

Для окремих індивідів як рецесія економіки, так і множинні розриви у ланцюгу взаємних фінансових зобов'язань між різними суб'єктами господарської та трудової діяльності обертаються зменшенням доходів, зростанням ризиків втратити роботу, необхідністю коригувати структуру та обсяги споживання. Звісно, серед індивідів тягар кризи розподіляється диференційовано, оскільки одні захищені краще, інші – гірше, шанси одних адаптуватися до нових умов вищі за шанси й можливості інших. І найвно було б думати, що в результаті економічного спаду програють буквально всі. Але в масовому опитуванні тих, хто отримав дивіденди, не виявити: в репрезентативних вибірках ані “дно”, ані істеблішмент не представлені.

Для Росії та України маємо два проведені у лютому та квітні 2009 р. репрезентативних опитування Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД) та української компанії “Research&Branding Group”. Відповідні дані у вигляді прес-релізів доступні на сайті ВЦВГДу [2] та у вигляді презентацій на сайті української компанії [3]. Значна частина порівняльних даних зведені у таблицю, які нижче коротко коментуються (у лютому 2009 р. є дані й по Білорусі; не усі позиції представлені в обох звітах, звідси і їхня

Розділ 1

відсутність у відповідних клітинках таблиці). Крім того, щоб скласти уявлення про загальний вплив кризи, залучаються й дані омнібусу Інституту соціології НАН України про динаміку соціального й матеріального статусів опитаних.

Таблиця 1
Сприйняття та оцінки фінансово-економічної кризи
в Росії та Україні (лютий та квітень 2009 р., %)

<i>Ознаки кризової ситуації</i>	<i>Росія лютий</i>	<i>Росія квітень</i>	<i>Україна лютий</i>	<i>Україна квітень</i>	<i>Білорусь лютий</i>
Дуже стурбовані кризою	56	43	62	52	30
В країні пік кризи		37	29	46	
В країні погана економічна ситуація		42		88	
Доходи залишилися на попередньому рівні	39	36	32	29	47
Зросли ціни на продукти та послуги		84		90	
Зменшилися доходи	40	40	47	49	40
Доводиться відмовлятися від деяких продуктів та послуг	25	26	35	31	25
Загримується заробітна плата, пенсії, стипендії	21	16	25	21	11
Звільнення з роботи	17	14	13	17	8
Відкладають гроші на випадок втрати роботи	18	13	18	21	19
Вимушені економити на витратах	43	58	67	66	30
Економія на продуктах харчування	50	44	56	60	42
Економія на одязі, взутті	42	44	56	53	39
Економія на відпочинку, відпустці	29	37	34	33	20
Економія на дозвіллі та розвагах	30	38	34	29	25
Економія на предметах розкоші	14	20	18	15	14
Економія на комунальних платежах	14	9	21	20	12
Економія на лікуванні, медикаментах	24	18	28	30	15
Не брали б участі в акціях протесту для захисту своїх інтересів	57	57	38	41	62
Згодні з тим, що країна вийде з кризи однією з останніх		23		68	
Згодні з тим, що країну очікує економічна катастрофа		15		52	

У лютому більшість опитаних у Росії (56%) та в Україні (62%) були вельми стурбовані кризою, тоді як у Білорусі – лише кожний третій (30%). У квітні ж у Росії таких було вже дві п'ятих (43%), а в Україні – половина (52%). Тобто приблизно кожний десятий в обох країнах очікував на серйозніші негативні наслідки, проте такі очікування не справдилися. Або ж криза з несподіваної й неприємної новини природно перетворилася на факт повсякденного життя й рутини новинних повідомлень мас-медіа. Опосередкованим підтвердженням таких припущень є і те, що за цей проміжок часу частка тих в Україні, хто переконаний у досягненні кризою піку, зросла в 1,6 раза (з 32% до 46%), а частка тих, хто повідомляв про стабільність своїх доходів, зменшилася лише з 32% до 29% (у Росії з 39% до 36%); частина громадян явно позбулася побоювань щодо інтенсивності кризи. Водночас у квітні майже кожний восьмий у Росії (13%) і тільки кожний двадцятий в Україні (5%) заявляв, що не відчуває ніякої кризи і зовсім нею не переймається.

До того ж переважна більшість українців (88%) оцінювала економічну ситуацію як погану, що вдвічі більше, аніж у Росії (42%). Вони ж значно песимістичніше розцінюють здатність державних структур та інституцій приборкати кризу: 68% громадян згодні з тим, що країна однією з останніх вийде з кризи, а кожний другий (52%) вважає, що країні не уникнути економічної катастрофи (в Росії відповідно 23% та 15%). В Україні більш масово усвідомлюється й необхідність тиснути на виконавчу владу задля вжиття ефективніших заходів: 41% респондентів не брав би участі у жодних акціях для захисту власних інтересів, а в Росії таких 57% (в Білорусі в лютому 62%).

Для громадян криза проявляється, а значить, і сприймається насамперед через зростання цін на товари та послуги. Про це в квітні повідомили 90% респондентів в Україні та 84% в Росії. Половина опитаних в Україні констатує зменшення доходів (49%, в Росії 40%), кожний п'ятий-шостий говорить про затримки у виплаті заробітної

плати, пенсій, стипендій (20% в Україні, 16% у Росії). Частина тих, хто внаслідок кризи втратив роботу, майже однакова: за даними квітневого обстеження, 17% в Україні й 14% у Росії за невиразної динаміки впродовж двох місяців. При цьому кожний п'ятий українець (21%) і кожний восьмий росіянин (13%) підтверджують у квітні, що відкладають гроші на випадок втрати роботи.

В Україні громадяни більше стурбовані фінансово-економічною кризою і частіше за громадян Росії заявляють в опитуваннях про скорочення обсягів споживання, фактично про перехід на суворіший режим економії, відмову від короткострокових і довгострокових споживчих планів. Так, у квітні дві третини (66%) вимушені економити на витратах, тоді як у Росії – 58% (у лютому – 43%; не скорочують витрат 14% опитаних у Росії та 6% в Україні). Українці більше економлять на харчуванні (60% проти 44%), на одязі й взутті (53% проти 44%), на комунальних платежах (20% проти 9%), на медикаментах та лікуванні (30% проти 18%). Тоді як росіяни частіше за українців відмовляються від витрат на дозвілля та розваги (38% проти 29%), на відпочинок (37% проти 33%, хоча в лютому все було навпаки), на предметах розкоші (20% проти 15%). Інакше кажучи, внаслідок кризи в Україні респонденти частіше обмежують себе у задоволенні повсякденних потреб, а в Росії опитані частіше скорочують програми і плани економічної поведінки, які потребують значних грошових ресурсів. Тобто в Україні – на найнеобхіднішому, а в Росії – на бажаному, привабливому.

Таким чином, по-перше, українці більше стривожені, ніж росіяни, якщо під тривогою розуміти, як це найчастіше і робиться, напруженість із джерелом у вигляді несумісності між реальною ситуацією та тим, якою її хотіли б бачити індивіди або ж до якої вони призвичаїлись. По-друге, в Україні домінують сферу скорочення грошових витрат становлять повсякденні потреби (їжа, одяг, комунальні послуги, ліки). Останнє справедливо й для Росії, проте тут помітно більше тих, хто намагається економити

на предметах та послугах довгострокового вжитку. По-третє, готовність до дій на захист своїх прав та інтересів, принаймні вербально висловлена готовність, в Україні вища, ніж у Росії.

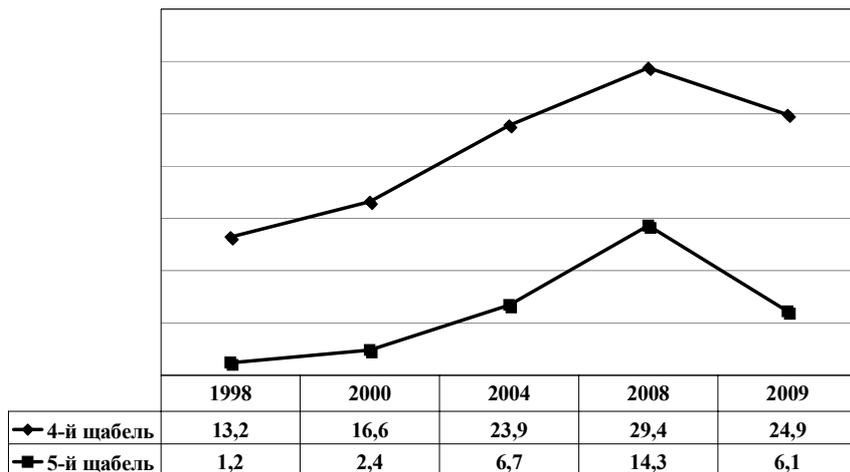
Втім, відповідь на запитання щодо причин зазначених відмінностей не очевидна. Ясна річ, що індивіди в обох країнах по-різному оцінюють кризову ситуацію: в Україні критичніше, аніж у Росії, і вони гостріше переймаються з цього приводу. Проте це і все, що можна сказати, спираючись на наявні дані. Некоректно було б говорити про те, що загалом криза в Україні гостріша за кризу в Росії, а звідси – й різні суспільні настрої. Для подібного твердження відповіді респондентів не надто надійний фундамент. Все, що тут дозволено дослідникові – сформулювати кілька гіпотез про походження відмінностей і спробувати їх перевірити в окремому обстеженні.

Крім того, якщо індивіди констатують погіршення особистісних матеріально-фінансової та трудової ситуації, то це є фактичним визнанням того, що вони здійснюють низхідну соціальну мобільність, вони опускаються вниз на деякій уявній соціальній ієрархії. В омнібусі 2009 р. Інституту соціології НАН України ставилися традиційні запитання з проханням розмістити себе на соціальній драбині, що налічує сім сходинок, та оцінити матеріальний стан за 11-бальною шкалою.

На рисунку 1 подана динаміка зміни частки індивідів, які останні десять років розміщували себе на четвертій та п'ятій сходинках драбини із семи (перша сходинка – найнижча), тобто ті, хто відносить себе до середньої верстви населення України, а то й відчував себе в середині уявної соціальної ієрархії такого вигляду. І саме ці сходинки наймасовіше залишали індивіди впродовж 2009 р., а приріст осіб відбувався виключно на перших трьох сходинках: у масовому опитуванні жоден не заявив про “виграш” чи прибуток унаслідок кризи. А тих, хто не відчув її або ж нічого не втратив, як зазначалося за самооцінкою, приблизно 5% в Україні.

Рисунок 1

Динаміка частки респондентів, які розміщували себе на 4-й та 5-й сходинках у 1998–2009 рр. (%)

Якщо за чотири роки, з 2004 до 2008-го, частка індивідів, які розташовували себе на п'ятій сходинці, зросла в 2,1 раза (з 6,7% до 14,3%), то за рік кризи вона зменшилася в 2,3 раза – з 14,3% до 6,1%. Статусна позиція цих респондентів не витримала негативних наслідків фінансово-економічної кризи. Із урахуванням 5-відсоткових втрат на 4-й сходинці майже 13% опитаних здійснили вимушену низхідну соціальну мобільність, водночас приблизно на 5% зросла частка на третій і другій сходинках, та на 3% – на першій. Радше більшість з них опинилася на третій сходинці, а з останньої на крок чи два відступили ті, хто рік тому впевнено на ній почувався. Однак отримані дані не дають змоги з'ясувати це точніше.

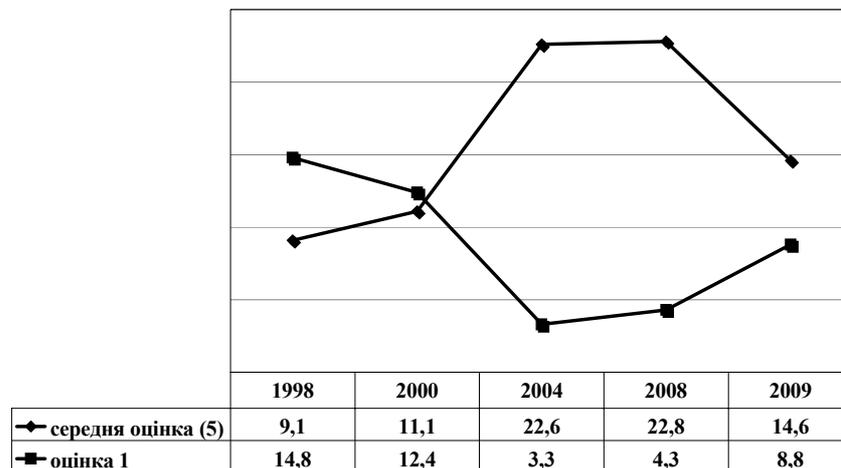
У квітневому опитуванні 2009 р. ВЦВГДу та RBG 22% українців стверджували, що за останній місяць їхні доходи зменшилися на чверть, а 26% – наполовину (в Росії відповідно на 26% і 18%). 30 червня 2009 р. на пресконференції заступник голови Державної податкової адмі-

ністрації України Сергій Лекар повідомив: загальна сума задекларованих громадянами за 2008 р. доходів порівняно із 2007 р. зменшилася на 26,8%. Тим часом кількість громадян, які вперше задекларували чистий дохід, що перевищує один мільйон гривень, зросла з 7044 осіб до 7423. Це ті, хто на початковому етапі кризи дещо й “виграв”. Утім, слід нагадати, що декларують свої доходи приблизно 1,5–1,7% громадян України старших за 18 років (542 тис. у 2008 р.) – ті, хто отримує їх за операції з інвестиційними активами, за оренду нерухомого майна, відчуження рухомого і нерухомого майна та з заробітної плати [4].

“Нормальні” ж громадяни втрачали позиції як у соціальній, так і в матеріальній ситуації. Підтвердженням цього є самооцінки матеріального становища сім’ї за 11-бальною шкалою, де 0 – найнижча оцінка, 10 – найвища, а 5 – середня, зафіксовані в омнібусі Інституту соціології НАН

Рисунок 2

Динаміка частки респондентів, які у 1998–2009 рр. давали оцінки “5” та “1” матеріальному рівню життя сім’ї (%)

України 2009 р. На рисунку 2 подано динаміку оцінок 5-ої (середня) та 1-ої (перша за найнижчою). За останні десять років частка тих, хто визнавав свою сім'ю “середньою” за матеріальним рівнем життя, зросла в 2,5 раза – з 9,1% у 1998 р. до 22,8% у 2008 р. За рік по тому вона зменшилася в 1,6 раза: до 14,6%, опустившись на рівень 2000–2001 рр. А найбільший приріст (на 4,5%) відбувся саме за оцінкою “1”, тоді як на інших на 2–3%.

Отже, громадяни України в середньому оцінюють свою соціальну та матеріальну ситуації так, як вони це робили п'ять–шість років тому, ближче до середини поточного десятиліття. У “середньому” тут і означає, що хтось відступив дещо далі, хтось – дещо ближче, з нерівномірно розподіленим між ними ефектами та вислідами світової кризи кредитів та платежів. Насправді, для певної кількості індивідів відбувся рух у зворотному напрямі за годинниковою стрілкою: подолавши певний шлях, вони не з власної волі опинилися там, де вже були раніше. Більша або менша інфляція індивідуальних та сімейних здобутків і напрацювань – такою є соціальна ціна кризи.

Література

1. Оссовський В.Л. Соціологія громадської думки / Володимир Леонідович Оссовський. – К. : Поліграфічний центр “Фоліант”, Видавничий дім “Стилос”, 2005. – С. 8–39.

2. Пресс-выпуск №1174 “Россия, Белоруссия, Украина: кто сильнее пострадал от мирового финансового кризиса”; Пресс-выпуск №1207 “Россия и Украина: общественное мнение и власть”. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vciom.ru

3. Экономический кризис: Украина, Россия, Беларусь. Исследование общественного мнения; Экономический кризис: Украина, Россия. Исследование общественного мнения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.rb.com.ua

4. 30 червня 2009. Прес-служба ДПА України. 7423 особи задекларували дохід понад 1 мільйон гривень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sta.gov.ua

*О.Іващенко,
кандидат філософських наук*

РІВЕНЬ ЖИТТЯ VS ЯКІСТЬ ЖИТТЯ: ОЧІКУВАНІ ТА НЕОЧІКУВАНІ САМООЦІНКИ

Зазвичай соціологи цікавляться якістю життя, розглядаючи соціально-економічну, культурну, соціально-психологічну тощо характеристики життя, залишаючи матеріальну складову для ретельного вивчення економістам. Проте все ж рівень добробуту був і є базовим для визначення життєвого рівня та якості життя загалом, особливого значення набуваючи в період соціально-економічних змін. Тому власне соціологічний аналіз самооцінок стану добробуту респондентами завжди передує й зумовлює аналітичні висновки та прогностичні оцінки щодо якості життя. Якщо якість життя характеризує його якісний бік, то рівень життя – це кількісне його визначення за співвідношенням доходу і прожиткового мінімуму.

Варто зазначити, що поряд із статистичними методами об'єктивного кількісного вимірювання життєвого рівня державними органами статистики також застосовується метод вибіркового опитування населення щодо життєвого рівня на основі *суб'єктивного критерію* його оцінювання. Цей критерій з 1999 р. став важливим дослідницьким інструментом відповідно до міжнародних стандартів для Держкомстату України у вивченні сприйняття населенням ознак бідності та депривації за існуючих у суспільстві життєвих стандартів. Останнє дослідження, здійснене у січні 2008 р., коли Держкомстат провів опитування в 10,5 тис. домогосподарствах у межах вибіркового обстеження умов їх життя у 2007 р., засвідчило, що три п'ятих обстежених домогосподарств оцінили рівень своїх доходів як достатній, третина – як дохід, достатній для нормального харчування, хоча й при обмеженні споживання непродовольчих товарів, а 4% домогосподарств, причому серед багатодіт-

них кожне сьоме, не змогли забезпечити навіть достатнього харчування [1].

Взагалі для оцінки рівня життя використовуються кілька показників і передусім звертаються до індексу людського розвитку (ІЛР), за яким Україна у 2008 р. посіла 76 місце у світі (ІЛР=0,788). Нагадаємо, що ІЛР складається з трьох індексів, одним із яких є ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності, за яким 2007 р. Україні було відведено 85 місце серед 174 країн світу [2].

За іншими ж показниками, наприклад, за рейтингом глобального добробуту міжнародного дослідницького центру *Legatum Institute* 2008 р. Україна зайняла 68 місце серед 104 країн світу, коли з країн європейського континенту нижче опинились лише Білорусь (78) та Молдова (83) [3]. Допоміжним показником добробуту може бути й індекс купівельної спроможності маркетингової компанії *Gfk*, за яким Україні відводиться 39-е, передостаннє місце в Європі, найнижчий показник лише у Молдові. За даними цієї компанії, середній використовуваний дохід в Україні 2008 р. становив 1688 євро, і на тлі середньої купівельної спроможності одного європейця – 12 500 євро, не складно вирахувати купівельну спроможність українців як 13,5% від середньоєвропейської [4]. Отже, хоча стабільне економічне зростання впродовж останніх років і підвищило рівень доходів населення України, та все ж – за даними порівняльних міжнародних економічних досліджень – Україна ще досить суттєво відстає від середньоєвропейського рівня добробуту.

Вибіркові опитування щодо рівня життя дають змогу, окрім вирахування величин існуючого рівня у порівнянні із встановленими стандартами життя, дослідити окремі аспекти суспільного життя на мікрорівні, значно розширюючи дослідницький пошук певних ознак і складових наявного стану життєвого рівня у країні, і, до речі, розмір вибірки при цьому не стає на заваді отримання валідних висновків. Тобто якщо Держкомстат України 2007 р. здійснив обстежен-

ня 10,5 тис. домогосподарств, то вибірка 1787 респондентів соціологічного обстеження омнібус–2009 аж ніяк не може викликати сумнів щодо вірогідності отриманих даних, проте це, звичайно, можна стверджувати лише за умови фахово зробленої вибірки. Свідченням останнього може бути, наприклад, порівняння розподілу домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів вибіркового обстеження Держкомстату України та соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, котре різниці майже не виявило (табл. 1). Тому соціологічне опитування академічної установи на основі фахово побудованої репрезентативної вибірки населення України, яким є соціологічний моніторинг ІС НАНУ, окрім отримання цікавих і валідних науково-дослідницьких результатів, ще може бути використане як пілотне, порівняльне чи певною мірою контрольне для масштабного обстеження державної урядової установи.

Таблиця 1

Самооцінка рівня доходів (%)

<i>Розподіл домогосподарств/респондентів за самооцінкою рівня доходів (за переліком Мінстату)</i>	<i>Модульне опитування Держкомстату України, 2007</i>	<i>Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України, 2008</i>
Було достатньо, але заощаджень не робили	52,8	20,7*/58,6
Постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	35,1	32,6
Не вдавалось забезпечити навіть достатнє харчування	4,1	3,0

*В опитувальнику ІС НАНУ на відміну від Держкомстату України зазначена ще альтернатива “вистачає загалом на прожиття” як проміжна між “вистачає лише на харчування” та “вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень”, тому частка тих, кому “було достатньо, але заощаджень не робили” може бути збільшена за рахунок цієї проміжної альтернативи на 37,9 % і в сумі становити 58,6%.

Отже, певною мірою переконавшись у надійності інструментарію дослідження омнібусу 2009, перейдемо до детальнішого аналізу отриманих даних стосовно життєвого рівня населення України. По-перше, як і в попередні роки, більшість опитаних і 2009 р. склала групу тих, кому вистачає коштів загалом на прожиття – 37,3%, однак ще недостатньо для заощаджень – 18,8%, та тих, кому вистачає грошей лише на харчування – 32,6%. Вказані дані залишались такими ж, майже без суттєвих змін, упродовж останніх трьох років, але 2009 р. порівняно з 2008 р. означився невеликий (+2,4%) тренд до збільшення у бік тих, кому вистачає лише на харчування, та деяке збільшення групи тих, хто живе у повному достатку. Якщо така тенденція збережеться і надалі, то це може свідчити про прояв ще більшого соціального розшарування населення за рівнем добробуту.

Варто також зупинитись окремо на групі тих, кому вистачає лише на харчування (35,0%), збільшення якої порівняно з попередніми роками свідчить передусім про повернення до ситуації трирічної давності – 2006 р. Як відомо, показник того, що грошей вистачає лише на харчування, є вагомим критерієм рівня добробуту громадян, коли домогосподарство вважається бідним, якщо частка видатків на харчування перевищує 70–80% усіх доходів і заможним, якщо вона становить 20% і менше. В Україні ж частка видатків домогосподарств на харчування з сукупних грошових витрат, починаючи з 2000 р., коли становила 68%, постійно знижувалась, досягши 48,4% у 2007 р. Стосовно ж 10% найбідніших громадян, то їхні видатки на продукти харчування у 2000 р. перевищували 70% всіх доходів і поступово знижувались до відмітки 59% 2007 р. [3].

За місцем проживання в матеріальному стані наших людей також помітні певні відмінності, особливо стосовно зізнання в тому, що коштів вистачає лише на продукти харчування: майже 40% мешканців села і до 30% мешканців великих міст зазначають саме таким чином свій достаток, а загалом розподіл самооцінок за цією ознакою

дає досить чітку картину соціальної диференціації за рівнем добробуту мешканців міст і сіл (табл. 2).

Таблиця 2
Самооцінка матеріального стану сімей
за місцем проживання (%)

Оцінка матеріального стану	Україна	Київ	Місто понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Село
Часто немає грошей та харчів – інколи жебракуємо	0,6	2,1	0,5	0,6	0,5
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,3	2,1	3,9	2,9	3,4
Вистачає лише на продукти харчування	35,0	21,1	32,8	33,7	40,1
Вистачає загалом на прожиття	37,3	26,3	39,5	39,6	35,1
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	18,8	35,8	19,1	16,8	17,5
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	4,5	11,6	3,4	5,5	3,5
Живемо в повному достатку	0,6	1,1	0,7	1,0	0,0

У регіональному розрізі співвідношення самооцінки матеріального стану опитаних виявило подібну картину до загалом по країні, але з певними відмінностями стосовно групи тих, кому вистачає лише на харчування: 33,1 % мешканцям Сходу країни і 32,2% – Центру, на Заході й Півдні цю групу наповнюють вже значно менше людей – 18,8 і 15,9 %; соціальну диференціацію за матеріальним станом по регіонах представлено в таблиці 3.

При порівнянні матеріального рівня життя сім'ї 2009 р. з минулорічними даними за десятибальною шкалою передусім впадає в око збільшення кількості респондентів на найнижчих п'яти сходинках умовної драбини добробуту і зменшення – на найвищих, що загалом свідчить про зниження добробуту і повернення до розподілу самооцінок три- і навіть п'ятирічної давності (табл. 4).

Розділ 1

Таблиця 3

Самооцінка матеріального стану сімей по регіонах (%)

<i>Оцінка матеріального стану</i>	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>
Часто не маємо грошей та харчів – жебракуємо	1,1	0,7	0,3	0,4
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	2,0	2,8	4,2	4,2
Вистачає лише на продукти харчування	33,8	35,6	28,0	39,8
Вистачає загалом на прожиття	37,5	36,6	39,2	36,6
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	20,9	18,1	21,6	16,1
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	4,3	5,3	5,6	2,9
Живемо в повному достатку	0,3	0,9	1,1	0,0

Таблиця 4

Динаміка самооцінки матеріального рівня життя сім'ї (%)

<i>Оцінка рівня добробуту</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
0 Найнижчий	2,0	3,4	2,7	3,0
1	3,3	4,9	4,3	8,8
2	15,0	11,7	11,3	14,4
3	20,7	30,6	26,1	29,1
4	29,2	20,0	21,7	23,1
5	22,6	19,7	22,8	14,6
6	5,3	5,3	5,1	4,2
7	0,9	2,7	3,9	2,2
8	0,3	0,8	1,3	0,4
9	0,1	0,2	0,1	0,1
10 Найвищий	0,0	0,3	0,1	0,1
Не відповіли	0,5	0,4	0,6	0,1

Якщо ж брати до уваги самооцінку середньодушового доходу на кожного з членів сім'ї порівняно з прожитковим мінімумом (який на період опитування у квітні 2009 р. становив 607 грн), то оцінили свій дохід як нижчий за прожитковий мінімум і майже рівний йому відповідно 20,9% і 25,8%; тобто у 46,7% респондентів дохід коливається навколо

прожиткового мінімуму, і таких людей можна вважати бідними. 36,4% опитаних, у яких дохід трохи вищий, і 11,4%, у котрих він високий, порівняно з прожитковим мінімумом – загалом склали групу небідних – 47,8%, і нарешті 4,9 % тих, у кого дохід набагато вищий за прожитковий мінімум, можуть бути зараховані до заможних, або ж багатих, тільки якби ж то було знаття про те, наскільки вагомим є це “набагато”. Зауважимо, що групу з доходом, набагато вищим за прожитковий мінімум, за віковою ознакою переважно становлять люди середнього віку – 51,7% і молодь до 30 років – майже 30%, ну і решта – старші 55 років.

Тепер поглянемо, до якої групи за матеріальними статками за шкалою “бідний/заможний” відносять себе вже самі респонденти, і тут, звичайно, для узагальнення слід врахувати вплив соціально-психологічного чинника, який відбиває середовище проживання й родинне походження, рівень життя професійної спільноти та життєву успішність покоління й найближчого оточення, до якого належить респондент, адже на самооцінку матеріального рівня, окрім суто об’єктивних чинників, впливає також і суб’єктивний порівнювальний чинник. Наявність у майже 90% респондентів, котрі зараховують себе до бідних, свого житла та побутових речей тривалого вжитку не сприймається ними як достатній аргумент на користь небідного життя, бо, ймовірно, придбані чи отримані за “кращих часів”. До бідних себе зараховують також 20% власників дачної ділянки й 40,5% власників присадибної ділянки та 22,5% власників земельних паїв. Певно, навіть ймовірна чи гіпотетична ліквідність цих активів не додає позитивного сприйняття рівня свого добробуту їхнім власникам.

А що ж дає відчуття небідного життя чи заможності на наших теренах? Судячи з переліку рухомої і нерухомої власності групи тих, хто зарахував себе до заможних, – не присадибна ділянка. Таких серед її власників тільки 1%, і то мислиться, що тут йдеться не про садибу в селі, та й земельні паї, яких у них порівняно із бідними майже

немає, теж не “про заможних”. Мале підприємство (25%) та акції, паї в ЗАТ, ВАТ тощо (16,7%) – ось ті позиції власності заможних, які чітко виділяють їх на тлі інших не/малоімущих або просто решти. Інакше кажучи, постійний і немалий дохід, а точніше, прибуток від акцій та власного підприємства, переважно акумульований на банківських рахунках, дає відчуття небідного існування, ба навіть заможності, і при тому майже напевно розмір заробітної плати працюючих заможних за умови їх ймовірної трудової зайнятості на це відчуття аж ніяк не впливає.

Тому, власне, ні професія, ні (вища) освіта не дають підстав нашим освітянам, медикам і “орачам” культурної ниви та спеціалістам технічного профілю відчуття належності до “касти” заможних – їх там нема. А належать до неї працівники сфери державного управління, підприємці в середньому і малому бізнесі, самозайняті. Щоправда, загалом заможних налічується дуже мало (до 1%), але нехтувати й цими цифрами ми не маємо права, бо багатих взагалі не ідентифікує наше опитування, та й до статистичних матеріалів Держкомстату децильна група багатих не потрапляє взагалі, тобто “що і наскільки” відчувають багаті й заможні наші співвітчизники статистикам не відомо, а соціологам можна або здогадуватись, або переважно (анонімно) вивчати методом включеного спостереження, якщо пощастить. Як тут не згадати зауваження британського соціолога Ентоні Гіденса про те, що ми (соціологи) знаємо набагато більше про бідних, ніж про багатих; не випадає сумніватися лише в тому, що багатство зосереджене в руках небагатьох людей.

Аналізуючи віднесення респондентами себе до тієї чи тієї категорії людей за рівнем доходу, окрім досить значної групи бідних, все ж наймасовішою в нашому суспільстві є група середніх за доходом і група трохи нижче середніх. Зазначимо, що при опитуванні навесні 2009 р., окрім запитання про самооцінку добробуту сім'ї, ставилось ще запитання стосовно ймовірності перспектив переходу сім'ї від однієї категорії добробуту до іншої в найближчі шість

місяців. Зіставляючи відповіді, добре видно, що економічна криза все-таки відіграла свою депресивну роль, суттєво посиливши суспільні негативні очікування (табл. 5).

Таблиця 5

**Самооцінка наявного та очікуваного добробуту сім'ї
за рівнем доходу (%)**

<i>Категорії добробуту</i>	<i>квітень 2009</i>	<i>жовтень 2009</i>
Злиденні	1,8	4,8
Бідні	21,3	23,7
Трохи нижче середніх	39,0	32,7
Середні	31,9	24,5
Трохи вище середніх	3,8	3,9
Заможні	0,7	0,2
Важко сказати	1,4	10,1

Зауважимо, що серед працюючих сьогодні налічується до 15% тих, хто наразі має втратити роботу, таких уже попередили або перевели на скорочений режим роботи. До бідних, за даними нашого обстеження, себе зараховують сім'ї 82,9% найманих працівників, хоча групу останніх здебільшого формують ті, хто трохи нижче середніх (40,1%) і середні за доходом (31,3%), але очевидно, що наявність роботи в нас не є запорукою заможності, тим більше в умовах кризи, коли виплати скорочуються чи відтермінуються. Тому-то й продовжує існувати соціальна проблема працюючих бідних або нових бідних, коли зарплата не задовольняє необхідних потреб відповідно до стандартів життя, середніх по країні та середовищ проживання, і ця проблема на тлі кризи може ще більше загостритись. Загалом, серед постійно працюючих налічується майже 12% бідних, 37,9% трохи нижче середніх, 42% середніх за доходом і тільки 5,3% тих, доходи яких трохи вищі середніх. Принагідно не зайве буде зауважити, що серед непрацюючих пенсіонерів бідних втричі більше, ніж серед працюючих громадян, тобто 37% пенсіонерів ідентифікують себе бідними, майже стільки ж (36,5%) трохи нижче

середніх, тільки 21% – середніх за доходом і лише 2% – трохи вище середніх. І це за умови, що майже 40% середніх за доходом сімей та 35,7% сімей з доходом, трохи нижчим за середній, та майже 16% бідних ще й піклуються про батьків. Майже таким є розподіл сімей за рівнем доходу, котрі піклуються про дітей.

Проаналізувавши ці дані, підсумовуємо, що незалежно від зайнятості/незайнятості рівень життя у країні залишається низьким і не тільки з огляду порівнянь із іншими країнами, а навіть усередині самої країни, якщо порівнювати, приміром, Київ і решту країни. Перша хвиля кризи вже суттєво вплинула на самооцінку життєвого рівня, значно понизивши її до відміток трирічної давності, а суспільні очікування зниження рівня власного добробуту симптоматично свідчать про наростання тривоги щодо подальшого розгортання кризових явищ у суспільстві.

Література

1. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг [Електронний ресурс] : за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України 2008 р. Держ. ком. статистики України. — К., 2009. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdn/sddtp/sddtp.htm>
2. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік: Людський розвиток і європейський вибір України. — К. : ПРООН Україна, 2008. — С. 19.
3. The 2008 Legatum Prosperity Index. [Електронний ресурс] : A Global Assessment of Wealth and Wellbeing. — Режим доступу: <http://www.prosperity.com/default.aspx>
4. Холод Н.М. Розподіл доходів та бідність у перехідних економіках: [монографія] / Н.М.Холод. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. — С. 326–328.

*Є.Суїменко,
доктор філософських наук*

ЯКІСТЬ ТРУДОВОГО ЖИТТЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Поняття якості трудового життя за сучасних умов його вживання набуло характеру “безрозмірності”, оскільки заторкує не лише функціональний його зміст, професійні особливості, а й широку сферу трудових відносин, починаючи з принципу свободи найму, конкуренції на ринку праці й закінчуючи “співучастю працівників в управлінні”, як це, скажімо, практикується на підприємствах та в офісах Німеччини. Втім, визначальним його елементом була й залишається відповідність змісту праці здібностям та нахилам працівника, що виявляються в суб’єктивному, морально-психологічному його ставленні до виконуваних трудових професійних обов’язків. Задоволеність роботою далеко не завжди свідчить про задоволеність її функціональним змістом, особливо за умов ринкових, товарно-грошових відносин. Так, задоволеність своєю працею може посилюватись матеріальною, фінансовою зацікавленістю в ній, коли її зміст не посилює бажання її виконувати й не стає для працівника чимось самоцінним. Однак, говорячи про якість трудового життя (взагалі про якість життя), треба мати на увазі аспект його вимірювальності, значення та місце цього чинника в системі спонукань суб’єкта праці. Цілком очевидно, що якість трудового життя залежить від соціально-економічного рівня розвитку певного соціуму, від розв’язання проблем матеріального задоволення першочергових потреб людей праці. Саме тоді, коли мотивом участі у праці стає потреба у певному її різновиді, є підстави говорити про досягнення людиною вищого щабля якості життя. В інших випадках, зокрема за відповідності змісту праці бажанню працівника виконувати її, у нас немає надійних підстав говорити про прагнення цього працівника до виконання лише улюбленої праці.

Розділ 1

Саме з такими випадками стикаємось у відповідях респондентів, які на момент опитування працюють, на запитання *“Наскільки зміст Вашої роботи відповідає тому, чим Ви хотіли б займатись на своєму робочому місці?”*: *“у цілому відповідає”* – 35,8%; *“більш-менш відповідає”* – 38,4; *“ не відповідає”* – 17,8; *“ важко відповісти”* – 8,0% (омнібус–2009).

У цілому і більш-менш 74,2% респондентів, тобто їх більшість, зміст роботи визнає таким, що відповідає бажанню займатись цією роботою на своєму робочому місці, і лише 17,8% вважають, що за своїм змістом вона не відповідає їхньому бажанню.

На відповідність змісту праці бажанню її виконувати суттєво впливає соціально-економічний статус респондентів, а саме становище найманого працівника, самозайнятого та працюючого у власному бізнесі (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень відповідності змісту праці бажанню її виконувати залежно від соціально-економічного статусу працівника (%)

Соціально-економічний статус	Міра відповідності змісту праці бажанню її виконувати			
	У цілому відповідає	Більш-менш відповідає	Не відповідає	Важко відповісти
Найманий працівник	36,4	38,7	18,4	6,5
Самозайнятий	31,5	41,5	10,0	2,3
Працівник у власному бізнесі	40,6	37,5	6,3	3,1
Важко відповісти	5,5	4,5	6,8	12,7

Наведені дані привертають увагу передусім у двох виразах. По-перше, мірою лібералізації економічної діяльності (праці) зростає відповідність її змісту бажанню людей, їх зацікавленості виконувати саме цю роботу: якщо наймані працівники у 75,14% випадків визнають різною мірою відповідність змісту своєї праці бажаній трудовій діяль-

ності (“робота на чужих”), то самозайняті і працівники у власному бізнесі визнають цю відповідність послідовно у 85,5% та 89,3% випадків (“робота на себе”). По-друге, матеріальна зацікавленість самозайнятих та працівників у власному бізнесі у кінцевих наслідках роботи і її вільний вибір відповідно до своїх бажань і здібностей впливають на ставлення людей, як працівників і як керівників, до змісту своєї роботи як до засобу забезпечення її кінцевих (матеріальних, фінансових) наслідків. У останньому випадку зміст праці (керівництво процесом виробництва) набуває модифікованого характеру, оскільки він безпосередньо поширюється на матеріально-фінансові інтереси людей.

Змалювану картину доповнюють причини зміни респондентами набутих ними раніше професій. На запитання *“Якщо Ви не працюєте за набутою спеціальною освітою, то чому?”* у найманих працівників на перше місце вийшла причина суто матеріального характеру (“моя спеціальність малоприбуткова”); у власників – теж ця причина суто економічного характеру (“моя спеціальність малоприбуткова”) – 37,2% і 40,9% відповідно; у самозайнятих – причина соціального характеру (“за моєю спеціальністю дуже важко влаштуватися на роботу”) – 38,7%. Непрацюючих за набутими спеціальностями в новітній період часу виявилось 60,1%, що свідчить про складний процес перебудови як самої економічної та фахової структури суспільства, так і зміну життєвих орієнтацій і світоглядних настанов громадян України. Якщо до всього мовленого додати факти помилкового чи випадкового набуття у минулому професій та спеціальностей, то навряд чи є підстави для висновку про послаблення дії чинника змісту праці у життєвих орієнтаціях наших людей, зокрема молоді. Очевидно, зміст праці, якщо він набуває спонукальної сили, водночас слугує засобом здійснення прагматичних прагнень.

Дослідження засвідчило далі, що такі чинники, як освіта респондента, його вік, місце проживання, життєва позиція та соціальне самопочуття значною мірою впливають на відповідність змісту його роботи бажанню її виконувати.

Освітній рівень респондентів досить помітно впливає на цю відповідність (табл. 2).

Таблиця 2
Вплив освітнього рівня респондентів на відповідність змісту їх праці бажанню її виконувати (%)

<i>Освіта респондентів</i>	<i>Міра відповідності змісту праці респондентів бажанню її виконувати</i>			
	<i>В цілому відповідає</i>	<i>Більш-менш відповідає</i>	<i>Не відповідає</i>	<i>Важко відповісти</i>
Початкова, неповна середня	36,2	30,1	18,9	14,8
Середня загальна	33,7	37,3	18,9	10,1
Середня спеціальна	35,0	42,4	17,6	5,0
Перший ступінь вищої	23,8	47,6	19,0	9,5
Повна вища	42,9	40,8	14,1	2,1

Якщо вилучити із освітніх груп такий специфічний нечисленний прошарок, як перший ступінь вищої освіти (за кількісним виміром він становить 1,7% респондентів серед усіх опитаних), то зростання відповідності змісту праці бажанню її виконувати залежно від рівня освіти безсумнівне: чим вищий рівень освіти опитаних, тим вища відповідність змісту праці бажанню її виконувати (по-спідовно – 66,3%; 71,0%; 77,4%; 83,7%). Ця тенденція спостерігається і серед тих, зміст праці яких більш-менш відповідає бажанню її виконувати. Привертає увагу той факт, що серед працівників з початковою та неповною середньою освітою найвищий відсоток безробітних – 54,3%. Серед тимчасово непрацюючих громадян з цієї категорії лише 14,3% вважають, що їх спеціальність “зараз непопулярна, нікому не потрібна”; 21,0% – що їх спеціальність малоприбуткова і 19,0% – що “за моєю спеціальністю дуже важко влаштуватись на роботу”. Найчисленніша група малоосвічених безробітних, що не працюють “з інших причин” (45,7%), вважає, що однією з головних причин тимчасового безробіття є посилення економічної кризи у

сфері безпосереднього виробництва, а також та важлива причина, що запропонована роботодавцем робота “не влаштує”. Наведений факт дає підстави для припущення, що у нашому суспільстві навіть за погіршення матеріального стану життя населення наявна тенденція посилення, особливо серед міської молоді, потреби в змістовній, цікавій і неважкій роботі.

Своєрідний вплив на міру відповідності змісту праці бажанню займатися нею справляє вік респондентів (табл. 3).

Таблиця 3
Вплив вікових характеристик респондентів на рівень відповідності змісту праці бажанню її виконувати (%)

Вік респондентів	Міра відповідності змісту праці респондентів бажанню її виконувати			
	В цілому відповідає	Більш-менш відповідає	Не відповідає	Важко відповісти
Молодь до 30 років	28,1	41,1	21,3	9,5
Середній вік (30–54 роки)	36,5	40,0	17,8	5,6
Старший вік (понад 54 роки)	42,8	28,9	12,9	15,4

Ця своєрідність передусім полягає у зворотній послідовності варіантів відповіді залежно від віку респондентів: якщо задоволеність змістом праці “в цілому” з підвищенням віку посилюється, то задоволеність “більш-менш” залежно від віку, навпаки, послаблюється. Подібна залежність, на нашу думку, пояснюється відомим “максималізмом” людей юного віку, зростанням їх життєвих запитів. Інша специфіка полягає в тому, що порівняння відсотків трьох вікових когорт у визначенні відповідності змісту праці бажанню її виконувати засвідчує: позиції крайніх когорт (молодь віком до 30 років та старший вік) за своїми показниками взаємно зближуються. Означений факт не випадковий. Тут є своя логіка: молодь, яка вступає до самостійного життя і не має життєвого досвіду, *ще* не конкурентоспроможна на ринку праці, тоді як старше покоління цілком

природно *вже* перестає бути конкурентоспроможним. Щодо останніх, то тут ще спрацьовує нелегітимним способом фінансовий інтерес роботодавців: позбавляючи престижної роботи представників старшого покоління, вони тим самим обмежують розмір їх майбутньої пенсії. Отже, найбільші частки непрацюючих – це молодь до 30 років (29,7%) і представники старшого покоління (57,1%). Водночас між “старими” і “молодими” працівниками наявна принципова відмінність стосовно їх ставлення до змісту праці. Молодь більш схильна до новітніх за змістом форм праці і сахається тяжкої фізичної роботи, тоді як представники старшого покоління віддають перевагу традиційним її формам.

На рівень відповідності змісту праці бажанню її виконувати впливає також місце проживання респондентів (табл. 4).

Таблиця 4

Вплив місця проживання респондентів на рівень відповідності змісту праці бажанню її виконувати (%)

Місце проживання респондентів	Міра відповідності змісту праці респондентів бажанню її виконувати			
	В цілому відповідає	Більш-менш відповідає	Не відповідає	Важко відповісти
Київ	30,7	44,0	20,0	5,3
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	33,1	39,7	18,0	9,2
Невелике місто	35,7	39,1	18,9	6,3
Село	41,1	35,0	15,8	9,2

Проте цей вплив позначається в плані диференціації відповідності змісту праці респондентів бажанню її виконувати: у разі визнання відповідності “в цілому” на перше місце виходять мешканці села і невеликих міст, у разі ж відповідності “більш-менш” – мешканці Києва (і, очевидно, мешканці великих індустріальних міст). Назагал за сумою тих, хто обрав варіант “в цілому відповідає”, і тих, хто обрав варіант “більш-менш відповідає”, картина в усіх ареалах склалася така: 74,2% (Київ); 72,8% (велике місто); 74,8% (невелике місто); 75,1%

(село). На тлі цієї узагальненої картини впадає в око суттєва відмінність у ставленні до змістовної роботи киян (загалом мешканців міст) та мешканців села. У перших відчувається більш вимогливе ставлення до змісту своєї роботи: 20,6% киян вважають її незмістовною, тоді як серед мешканців села незмістовною її вважають лише 15,8%. Тут можна було б послатись на більш різноманітну і позбавлену жорсткої технологізації традиційну працю аграріїв, що створює певні її переваги порівняно з працею за індустріальних умов. Але останнім часом трудівникам села більше доводиться мати справу з будівництвом, транспортом, обробною та харчовою промисловістю, що позбавляє їх таких переваг і ускладнює процес працевлаштування: якщо серед киян, за даними опитування, тимчасово безробітних 18,5%, то серед мешканців села таких 42,9%. Отже, модель самовиживання у даному разі навіть незмістовну або малозмістовну роботу перетворює на “змістовну”.

На відповідність змісту виконуваної роботи бажанню її виконувати впливають не лише об’єктивні, а й суб’єктивні чинники життєдіяльності. Такими чинниками передусім є життєва позиція та відчуття того, наскільки респондент живе багатограним і повноцінним життям. Життєві позиції розчленуємо за принципом дихотомії: перша з них полягає в докладанні мізерних зусиль (“не дуже напружуватись...”), друга – в докладанні максимуму зусиль. Серед тих працюючих, зміст праці яких в цілому відповідає бажанню її виконувати, 65,4% підтримують позицію максимального докладання зусиль і 22,0% – позицію “не напружуватись”, а серед тих, хто означив невідповідність змісту праці бажанню її виконувати, 62,4% за максимальне докладання зусиль, і 18,8% воліють “не напружуватись”. Отже, виходячи з наведених даних, можна констатувати, що зміст праці сам по собі ще не став чинником стимулювання трудової активності громадян України, і що така активність передусім зумовлюється бажанням утриматися на своєму робочому місці.

*О.Симончук,
кандидат соціологічних наук*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОФЕСІЇ І СОЦІАЛЬНО-СТАТУСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

У західній соціології загальноновизнаним є те, що професійна стратифікація корелює з такими соціальними індикаторами, як дохід, здоров'я, освітні досягнення, широко визначені умови зайнятості (автономія, контроль, кар'єрні перспективи тощо), соціальне самопочуття [1; 2]. Вітчизняними соціологами останніми роками описано різноманітні нерівності в життєвих шансах, політичних настановах, ціннісних орієнтаціях, що асоціюються з різними соціально-професійними класами [3; 4; 5].

У попередній статті [6] автором проаналізовано розподіл населення України за професійними групами і його динаміку впродовж останнього десятиліття; здійснено порівняння професійної структури України, Росії, країн Східної та Західної Європи; проаналізовано явища гендерної та вікової сегрегації у професійній сфері. Дану ж статтю присвячено вивченню характеру взаємозв'язку професії/заняття і низки соціальних показників в українському соціумі. Конкретне завдання полягає в емпіричному виявленні впливу професійного статусу на розмір доходу, забезпеченість матеріальними благами, статусні самооцінки, різні показники задоволеності, освітні досягнення, суб'єктивну оцінку стану здоров'я тощо. Для його реалізації використано дані моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2008 р. на репрезентативній для населення України вибірці (1800 осіб). Професійну належність респондентів закодовано в масиві відповідно до Міжнародного стандартного класифікатора професій ISCO-88 (СOM) і згруповано в дев'ять основних професійних груп. (Класифікатор ISCO-88 побудовано на базі двох основних критеріїв — рівня кваліфікації та спеціалізації. Докладніше про класифікатор ISCO-88 див.: [7]).

Спершу розглянемо дані щодо взаємозв'язку професійного статусу і рівня життя. У таблиці 1 подано розподіли об'єктивних і суб'єктивних показників матеріального статусу серед різних професійних груп. Дані стосовно розміру *середньомісячної заробітної плати* свідчать, що максимальний дохід мають законодавці й керівники, а мінімальний — некваліфіковані робітники (найпростіші заняття). Спостерігається очевидний взаємозв'язок рівня кваліфікації та заробітної плати в різноманітних групах занять за характером праці: серед «білих комірців» найбільш високооплачуваними є професіонали, а найменш — технічні службовці (клерки); серед «синіх комірців» — відповідно кваліфіковані робітники з інструментом і представники найпростіших занять. Аналогічну закономірність (зростання розміру доходу мірою підвищення професійно-кваліфікаційного статусу) виявлено щодо показника *середньомісячного сукупного доходу на одного члена сім'ї* (розмір якого, до речі, в усіх аналізованих групах нижчий, ніж розмір зарплати) і показника *суб'єктивно достатнього рівня щомісячного доходу на одного члена сім'ї* (у всіх професійних групах рівень бажаних доходів, як правило, у 2,5 раза вищий за реальні).

Утім, кількісні показники нерухомого майна — *розмір загальної та житлової площі, кількість кімнат і кількість членів сім'ї, які мешкають у одній квартирі й кімнаті*, — самі по собі переконливо не відображають диференціації професійних груп за рівнем життя. Так, кваліфіковані робітники з інструментом і робітники аграрного сектора мають помітно більший розмір житла порівняно з рештою груп (оскільки багато хто з них мешкає у приватних будинках у сільській місцевості чи в невеликому місті), проте це не засвідчує їхніх переваг, адже якісні характеристики їхнього житла часто виявляються незадовільними. Професійні групи наочніше стратифікують за матеріальним статусом показник наявності у власності респондента предметів культурно-побутового призначення (автомобіль, дача, кольоровий телевізор, холодильник, пральна машина, нові або добротні ненові меблі, модний одяг, стерео- і відеоапа-

ратура, магнітофон, бібліотека, персональний комп'ютер, спортивне спорядження). У таблиці 2 зафіксовано відсотки респондентів у кожній професійній групі, що мають той чи той предмет на момент опитування. Найбільш забезпеченими цими предметами виявилися керівники і професіонали, а найменшою мірою — кваліфіковані робітники сільського господарства й представники найпростіших занять. Закономірність така: чим вищий професійно-кваліфікаційний рівень, тим більшим є обсяг володіння рухомим майном. Серед аналізованого набору культурно-побутових предметів наявність у власності кольорового телевізора і холодильника має слабку диференціувальну силу (ці предмети є практично в кожній сім'ї), натомість домашня бібліотека (понад 100 книжок), комп'ютер, модний одяг і спортивне спорядження найпереконливіше стратифікують професійні групи. На мій погляд, щоб упевнено судити про особливості рівня життя різних професійних груп, потрібні спеціальні дослідження, що враховуватимуть не лише кількісні характеристики житла, а й їхню комбінацію із якісними — район проживання, облаштованість житла і наповненість його предметами тривалого користування, причому врахування не тільки їх наявності, а й вартісної оцінки, якості та ступеня зношеності¹.

Таблиця 1 містить також два суб'єктивні показники рівня життя: *самооцінку матеріального становища сім'ї* за 10-бальною шкалою (взято частку тих, хто оцінив свій статус на 5–10 позиціях) і *самооцінку рівня життя сім'ї* як “середнього”. Обидва показники фіксують тенденцію зростання самооцінок матеріального становища мірою підвищення кваліфікаційного рівня у професійних групах фізичної і нефізичної праці². Суб'єктивний матеріальний

¹ Вдалу методику побудови індексів рухомого і нерухомого майна запропоновано в: [5].

² Згідно із критерієм зайнятості фізичною і нефізичною працею дев'ять професійних категорій умовно згруповано в групу “білокомірцевої” (перші чотири категорії в таблицях) і групу “синьокомірцевої” (наступні п'ять категорій) зайнятості.

Таблиця 1

Показники рівня життя професійних груп

Професійні групи	Середньомісячна заробітня плата, дол.	Суттєвий дохід на одного члена сім'ї, дол.	Суб'єктивно достатній рівень доходу на одного члена, дол.	Розмір загальної площі житла, м ²	Розмір житлової площі житла, м ²	Кількість кімнат	Кількість членів сім'ї, які мешкають разом у квартирі	Кількість членів сім'ї, які мешкають в одній кімнаті	Самодіянка матеріального становища сім'ї як середнього	Самодіянка матеріального становища сім'ї за 10-бальною шкалою (5 і вище), %
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	294	220	593	63	45	2,8	3,1	1,7	64,8	41,4
Професіонали	282	225	618	65	45	2,7	3,3	1,8	65,5	33,8
Спеціалісти	207	187	524	67	46	2,8	3,1	1,7	61,0	35,7
Технічні службовці	159	153	428	61	43	2,5	3,5	1,9	60,5	29,0
Працівники сфери торгівлі та послуг	215	162	465	62	44	2,6	3,2	1,8	50,3	30,3
Кваліфіковані робітники сільського господарства	173	154	390	84	60	3,5	3,0	1,5	46,4	25,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	243	180	514	88	45	2,6	3,3	1,8	56,3	35,7
Оператори і складальники устаткування і машин	214	172	471	66	46	2,8	3,1	1,8	54,6	32,3
Найпростіші професії	143	140	378	63	44	2,7	2,6	1,6	38,4	18,4
Загалом	220	181	500	65	45	2,7	3,1	1,7	55,7	32,1

Таблиця 2
Наявність предметів культурно-побутового призначення
у представників професійних груп (%)

Професійні групи	Автомобіль	Дача	Ковчоровці телевізор	Холодильник	Video/стерео апаратура	Магнітофон	Нові чи старі добротні меблі	Працьовна машинна	Модний одяг	Спортивне спорядження	Бібліотека	Комп'ютер
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	38,6	16,6	95,2	99,3	41,4	53,1	35,9	89,7	27,6	13,8	35,2	37,9
Професіонали	33,3	16,9	91,3	94,4	44,6	57,9	22,6	85,6	26,7	10,8	41,0	47,7
Спеціалісти	28,2	10,6	92,7	96,0	37,2	57,5	22,6	84,1	17,6	6,6	20,3	29,9
Технічні службовці	30,2	17,5	96,8	92,4	33,3	47,6	23,8	77,8	12,7	3,2	22,2	20,6
Працівники сфери торгівлі та послуг	26,6	10,1	95,7	95,7	39,4	52,7	18,6	80,3	18,6	6,4	19,7	27,1
Кваліфіковані робітники сільського господарства	28,6	0	85,7	85,7	25,0	35,7	14,3	60,7	3,6	3,6	7,1	17,9
Кваліфіковані робітники з інструментом	25,3	9,6	92,9	94,7	38,1	51,2	20,6	78,6	16,7	4,3	13,2	24,6
Оператори і складальники устаткування і машин	29,4	5,7	93,9	96,9	30,3	52,6	19,7	75,9	11,0	6,1	15,4	17,1
Найпростіші професії	16,4	5,5	89,0	94,1	17,8	31,5	12,3	60,7	6,8	2,3	8,2	10,0
Загалом	27,7	10,4	92,8	95,6	35,0	50,7	21,1	78,5	16,7	6,5	20,3	26,5

статус найвищий у керівників і професіоналів, а найнижчий — у кваліфікованих робітників сільського господарства і міських некваліфікованих робітників. Зазначимо, що порівняння суб'єктивних і об'єктивних показників матеріального становища у представників різних професійних груп демонструє принципову подібність їх.

Відтак наведені дані відображають взаємозв'язок професійної належності і матеріального статусу: чим вищим є професійно-кваліфікаційний рівень, тим вищий об'єктивний і суб'єктивний матеріальний статус. Емпірично обґрунтовано можна судити про відмінності в розмірах доходу і забезпеченості матеріальними благами в різних професійних групах. Найгірше забезпечені ними робітники сільського господарства і представники найпростіших занять, а найліпше — групи керівників і професіоналів. Краще матеріальне становище кваліфікованих “білих комірців” (професіоналів і спеціалістів) пов'язано, мабуть, не лише з їхніми доходами (рівень яких непринципово вищий, ніж у кваліфікованих робітників), а й із тим, що переважна частина цієї групи — жителі великих міст, вихідці з розвиненіших соціальних груп, які успадкували як людський капітал, так і накопичене майно. Група законодавців/керівників лідирує за всіма показниками рівня життя, проте переваги їх виглядали б іще контрастнішими, якби до нашої вибірки потрапляло більше власників і менеджерів великого бізнесу, держчиновників високого рангу (реально переважну частину цієї групи становлять керівники середнього рівня і власники малого бізнесу).

Вивчений також взаємозв'язок професійного статусу і самооцінок соціального статусу (табл. 3). Для аналізу взято сумарну частку тих, хто ідентифікував себе на середній і вищих (із 4-ї до 7-ї) позиціях 7-ступеневої уявної сходинки соціальних статусів, а також частку тих, хто відповів “так” на запитання: “*Чи вважаєте Ви себе середнім класом?*” Сутність виявленої закономірності така: статусні самооцінки “білих комірців” (керівників, професіоналів і спеціалістів) значно вищі, ніж у “синіх”; крім

того, самооцінки кваліфікованих робітників вищі, ніж у некваліфікованих. Проте якщо самооцінки значно диференційовані (наприклад, частка тих, хто ідентифікує себе із середнім класом, серед керівників, професіоналів і спеціалістів — у межах 45%, серед різних груп кваліфікованих робітників — 33%, серед найпростіших професій — 23%), то рівень *задоволеності соціальним статусом* приблизно однаковий у більшості груп — у межах 20% (дещо вищий серед керівників і професіоналів — 27–29%).

Вочевидноється зв'язок професійної належності та *рівня задоволеності життям загалом* (у табл. 3 наведено частки тих, хто відповів “радше і цілком задоволений”). Серед кваліфікованих “білих комерційців” частка задоволених вища (40–44%), ніж серед клерків і “синіх комерційців” (29–33%), серед останніх вона не має принципових відмінностей залежно від рівня кваліфікації. Дані *інтегрального індексу соціального самопочуття*³ також свідчать на користь тези про вплив професійно-кваліфікаційного рівня на суб'єктивні показники. Так, серед керівників, професіоналів, спеціалістів, кваліфікованих робітників з інструментом фіксується позитивний рівень задоволення потреб — 40–43% (щоправда, це трохи вище за умовний нуль), а серед клерків і зайнятих найпростішою працею негативний — близько 36%.

Із професійною належністю корелює також показник *суб'єктивної оцінки стану здоров'я*. Найбільша частка тих, хто позитивно оцінює стан свого здоров'я, серед професіоналів і спеціалістів (чверть вважає його відмінним і добрим), а найменша — серед кваліфікованих робітників сільського господарства і найпростіших професій (близько 15%). Відомо, що в західних країнах показники стану здоров'я і здорового способу життя значущо стратифікують професійні класи. Питання стосовно того, чи склався в

³ Діапазон шкали ПСС від 20 до 60 балів; 40 балів — середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб.

Україні особливий спосіб життя різних професійних груп, потребує емпіричної перевірки.

Рівень *задоволеності роботою* (у табл. 3 наведено частки тих, хто відповів “цілком і радше задоволений”) найвищий серед професіоналів і керівників (по 43%) і найменший — серед представників найпростіших професій (12%). Тут цілком справедливою є закономірність: чим вищий рівень кваліфікації у групах занять фізичної і нефізичної праці, тим вищим є рівень задоволеності роботою. Показник *відповідності характеру роботи професійно-освітньому рівню* має виражені відмінності в різних професійних групах: ця відповідність виявляється майже у п'ять разів частіше серед професіоналів, ніж серед технічних службовців (65% проти 14%) і в 3,5 раза частіше у кваліфікованих робітників з інструментом, ніж у представників найпростіших занять (35% і 10%). *Уміння користуватися комп'ютером й Інтернетом* і постійне використання їх у роботі є важливими практиками, що диференціюють професійні групи. Очевидно, що вони опановані й реалізуються переважно групами працівників нефізичної праці (співвідношення користувачів комп'ютера, наприклад, серед професіоналів і кваліфікованих робітників становить 10 : 1), а серед “білих комірців” частка користувачів комп'ютера суттєво залежить від кваліфікаційного рівня (співвідношення серед професіоналів і клерків 3 : 1).

Фіксується вплив професії також на низку показників, пов'язаних з освітою (табл. 4). Можна бачити, що найвищий *рівень освіти* мають професіонали і керівники, найнижчий зафіксовано у представників найпростіших професій; у професійних групах нефізичної і фізичної праці простежується зв'язок рівня освіти і професійно-кваліфікаційного статусу. Дані щодо *задоволеності рівнем здобутої освіти* (у табл. 4 наведено відсотки респондентів, які відповіли “радше і цілком задоволений”) підпорядковані тій самій закономірності: чим вищим є кваліфікаційний рівень, тим вищий рівень задоволеності освітою. Аналізуючи *думки стосовно обов'язковості здобуття*

Таблиця 3
Статусні самооцінки і різні показники задоволеності у професійних групах (%)

Професійні групи	Статусні самооцінки на 7-ступеневих східниках (+7-позиції)	Самоідентифікація із середнім класом	Рівень задоволеності соціальною ситуацією (радіє задоволені)	Рівень задоволеності життям (радіє і цілком задоволені)	Інтегративний індекс соціального самоочуття	Самооцінка стану здоров'я (одре і відмінне)	Рівень задоволеності роботою (радіє і цілком задоволені)	Відомісність характеру освіти
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	60,0	44,1	29,0	44,2	42,5	22,1	43,0	41,4
Професіонали	60,3	46,2	27,8	40,9	41,5	25,1	43,1	64,6
Спеціалісти	52,0	44,5	20,7	43,5	40,6	27,5	37,5	43,2
Технічні службовці	39,2	33,3	17,5	36,5	36,5	22,2	22,5	14,3
Працівники сфери торгівлі та послуг	40,9	36,2	20,2	33,6	38,7	22,4	30,8	31,0
Кваліфіковані робітники сільського господарства	46,4	32,1	21,4	28,5	39,9	10,7	35,8	25,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	44,0	33,5	18,5	33,8	40,2	22,3	34,8	34,9
Оператори і складальники устаткування і машин	46,7	32,9	18,4	30,9	38,5	15,4	20,7	26,3
Найпростіші професії	30,6	23,3	19,6	28,9	36,9	14,1	12,0	10,0
Загалом	46,2	36,8	21,3	35,9	39,5	21,3	31,1	34,6

Таблиця 4
Розподіл показників, пов'язаних з освітою,
у представників різних професійних груп (%)

Професійні групи	Рівень освіти (бакалавр і магістр)	Задовolenість рівнем освіти (радіє і цілком задоволені)	Думка щодо здобуття вищої освіти обов'язковості	Думка щодо здобуття вищої освіти обов'язковості	Думка щодо здобуття вищої освіти обов'язковості	Оцінка доступності освіти для респондента (радіє і цілком доступна)	Оцінка доступності освіти для дити/онуків (радіє і цілком доступна)	Уміння користуватися комп'ютером (уміє і постійно користується в роботі)	Уміння користуватися Інтернетом (користується в роботі)
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	63,4	62,1	74,5	95,1	76,4	49,7	23,6	19,3	
Професіонали	99,5	76,4	91,3	92,2	89,1	51,8	37,9	31,8	
Спеціалісти	43,8	45,5	63,5	87,5	54,6	47,6	23,3	17,6	
Технічні службовці	14,5	33,3	52,4	81,0	30,2	41,3	7,9	7,9	
Працівники сфери торгівлі та послуг	25,0	39,6	45,2	82,9	45,0	41,7	9,6	6,9	
Кваліфіковані робітники сільського господарства	7,1	35,7	37,0	88,8	28,6	53,5	3,6	3,6	
Кваліфіковані робітники з інструментом	14,3	37,1	31,9	82,1	37,9	41,6	3,6	2,8	
Оператори і складальники устаткування і машин	15,4	39,4	30,7	77,5	32,7	35,6	1,3	2,2	
Найпростіші професії	5,5	17,5	18,7	67,1	21,1	34,9	0,5	1,4	
Загалом	34,2	43,4	48,9	82,9	47,8	43,1	13,1	10,8	

вищої освіти особисто респондентом і його дітьми й онуками, констатуємо, з одного боку, наявність тенденції щодо поглиблення розуміння необхідності освіти мірою зростання професійно-кваліфікаційного рівня, а з другого — порівняння думок, що стосуються самого респондента і його дітей, засвідчує зростання розуміння необхідності здобуття вищої освіти в усіх групах. (Причому найбільшу динаміку думок зафіксовано у групах занять фізичної праці — у 2,5–3 рази.) Отже, в усіх професійних групах вищу освіту визнають тим каналом, що сприяє підвищенню соціального, матеріального і культурного статусу людини. Аналіз оцінок *доступності вищої освіти для респондента і його дітей/онуків* засвідчує посилення сприйняття нерівності в плані доступності освіти. Зафіксовано парадоксальну ситуацію: представники груп, що мають високий рівень освіти (керівники, професіонали і спеціалісти), вважають, що доступність здобуття вищої освіти знизилася, тоді як представники робітничих занять, навпаки, переконані, що освіта стала доступнішою.

Отже, емпірично обґрунтовано можна говорити про вплив професійної зайнятості на низку соціальних показників: дохід, матеріальний добробут, статусні самооцінки, задоволеність різними аспектами життя, освітні практики тощо. Зафіксовано чітку тенденцію зростання всіх названих показників мірою підвищення професійно-кваліфікаційного статусу. У перебігу подальших досліджень актуально продовжити емпіричний пошук взаємозв'язку професійної належності та інших показників (наприклад, політичних уподобань, трудових стратегій, культурних практик, складу сім'ї). Важливо вивчити й те, який саме індикатор соціального становища — професійна позиція, соціальний клас чи статус — є найліпшим предиктором культурного споживання і політичних орієнтацій в сучасній Україні. На підставі даних порівняльних міжнародних досліджень цікаво було б з'ясувати, наскільки контрастними є описані відмінності в пострадянських і в західних країнах.

Література

1. Кон М.Л., Скулер К. Стратифікація, професія та орієнтації / М.Л.Кон, К.Скулер // Соціальні структури і особистість: Дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників. — К., 2007. — С. 43–70.
2. Dictionary of Sociology / Ed. by J.Scott, G.Marshall. — Oxford, 2005. — P. 379.
3. Куценко О.Д. Самоидентификация с классами: проявление образа классовой структуры постсоветского общества / О.Д.Куценко // Классовое общество: теория и эмпирические реалии. — К., 2003. — С. 194-220.
4. Украинское общество в европейском пространстве; под ред. Е.Головахи, С.Макеева. — К., 2007.
5. Шкаратан О.И., Ильин В.И. Социальная стратификация России и Восточной Европы. Сравнительный анализ / О.И.Шкаратан, В.И.Ильин. — М., 2006.
6. Симончук О. Професійна структура сучасної України / О.Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 3. — С. 62–99.
7. Симончук О. Класифікатор професій ISCO-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях / О.Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 24–41.

*В.Матусевич,
кандидат філософських наук*

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Соціальна стратифікація зумовлюється і визначається багатьма чинниками, серед яких вагоме місце належить регіону. Як інтегральна характеристика соціальної спільноти регіон передусім віддзеркалює її територіальну належність, особливості територіальної організації господарства, рівень розвитку соціальної інфраструктури. Соціально значущими рисами регіональності вважають також соціально-демографічну ситуацію в регіоні, історико-культурні передумови і сьогоденні обставини життєдіяльності його населення [1; 2]. Слід зауважити, що перелік ознак регіональності залежить не лише від їх наявності у територіальній спільноті, а й від мети її дослідження, яка надає актуальності одним ознакам і не бере до уваги інших. Саме це зумовлює існування у вітчизняній соціології різних “регіональних” типологій, у складі яких налічується від одинадцяти до чотирьох регіонів. Що ж стосується дослідження регіональних особливостей соціальної стратифікації, то тут, на нашу думку, оптимальною можна вважати типологію О.Резніка, яка, з одного боку, доволі повно відображає впливові детермінанти соціальної стратифікації, а з другого – зважаючи на обмежений обсяг вибірки, дає змогу отримати статистично значущі результати аналізу, оскільки виокремлює лише чотири регіони [3, с. 521].

Кожен з виокремлених регіонів отримує назву залежно від його географічного розташування і охоплює відповідну кількість областей. Найбільшим за кількістю осіб, репрезентованих у вибірці Інституту соціології НАН Ук-

раїни (омнібус – 2009), є Східний регіон, що цілком зрозуміло, якщо зважати на густоту населення, за якою він займає перше місце. Передує Схід і за рівнем економічного розвитку. Більшість працездатного населення працює у промисловості. У аграрному секторі економіки переважає приміський тип господарювання.

Південний регіон значно поступається Східному як за густотою населення, так і за рівнем розвитку економіки загалом, проте переважає за рівнем розвитку сільсько-господарського виробництва.

Центральний регіон посідає друге місце після Східного за територією і кількістю населення, а також за обсягом випуску промислової продукції. За розвитком сільського господарства поступається лише Південному регіону.

Західний регіон найбільш контрастний, оскільки об'єднує промислово розвинений південь (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька області) і переважно сільськогосподарську і малозаселену північ (Волинська і Рівненська області).

Зазначені особливості регіонів знаходять своє конкретне відображення в інших соціально значущих ознаках, зокрема у галузевому поділі праці, поселенській структурі, майнових відносинах членів територіальних спільнот. Так, у найбільш промислово розвиненому Східному регіоні частка робітників, зайнятих у промисловості, будівництві, транспорті, удвічі переважає частку робітників, зайнятих у цих галузях у інших регіонах ($\rho \leq 0,05$).

Рівень промислового розвитку регіону тісно пов'язаний з рівнем його урбанізації, оскільки промислове виробництво вимагає значної концентрації робочої сили за місцем праці. Така залежність досить чітко проглядається у розподілі населення регіонів за місцем (типом населеного пункту) проживання.

Таблиця 1

Поселенська структура регіонів (%)

<i>Регіони</i>	<i>Місто з населенням понад 250 тис. осіб</i>	<i>Невелике місто</i>	<i>Село</i>
Східний	44,5	36,3	19,2
Південний	41,5	25,0	33,5
Центральний	34,6	23,2	42,2
Західний	21,2	24,9	53,9

Східний регіон як найбільш промислово розвинений виявляється і найбільш урбанізованим. 80% населення цього регіону – мешканці міст, і лише кожний п'ятий живе у селі. У Західному регіоні, навпаки, переважає сільське населення. Його тут більше половини. Щодо інших регіонів, то за співвідношенням міського і сільського населення Південний регіон тяжіє до Східного, а Центральний – до Західного, що також відповідає соціально-економічним особливостям цих регіонів.

Рівень урбанізації регіонів впливає і на деякі майнові відносини їхніх мешканців. Так, у Західному регіоні з переважно сільським населенням частка тих, хто має присадибну ділянку, у півтора раза більша, ніж у Східному – 51,0 проти 32,8% ($\rho \leq 0,01$) і майже удвічі більше власників земельних паїв – 13,5 проти 7,8% ($\rho \leq 0,05$).

Слід зауважити, що за соціально-демографічними критеріями соціальної стратифікації статистично значущих розбіжностей між регіонами не виявлено. Так, розподіл представників регіонів за статтю майже збігається за їхнім розподілом по країні в цілому. Те ж саме спостерігається і у розподілі вікових груп. Розбіжності між ними статистично не значущі ($\rho > 0,05$). Що ж стосується освіти, то тут значущі розбіжності проглядаються лише стосовно її найнижчого ступеня (початкової, неповної середньої освіти). Отже, соціально-демографічні чинники стратифікації у даному випадку не є критеріями, які визначають її регіо-

нальні особливості і тому в подальшому аналізі не враховуються.

Аналізовані нами чинники соціальної стратифікації, визначаючи місце індивіда в системі суспільних відносин, безпосередньо виявляються в його статусних ознаках, зокрема розмірі доходу і похідних від них: відчутті актуальних потреб і нестачі можливостей їх задоволення.

Ключовим серед статусних ознак, безумовно, є розмір доходу. Його розподіл у регіональному розрізі у різних вимірах представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Середньодушовий дохід на кожного з членів сім'ї
представників регіональних спільнот (%)**

Регіони	Середньодушовий дохід*				
	набагато вищий за прожитковий мінімум	порівняно з прожитковим мінімумом високий	трохи вищий за встановлений прожитковий мінімум	такий, як встановлений прожитковий мінімум	фактично нижчий за прожитковий мінімум
Східний	5,2	12,8	41,9	22,8	16,8
Південний	9,6	14,8	36,2	22,1	17,0
Центральний	4,0	10,0	33,1	26,0	26,0
Західний	1,7	8,4	31,4	34,0	24,2

*У дослідженні, матеріали якого тут аналізуються, середньодушовий дохід визначався самими респондентами у порівнянні його з прожитковим мінімумом, що на час опитування становив 607 грн.

Наведені у таблиці дані засвідчують, що переважна більшість представників усіх, без винятку, регіонів оцінюють середньодушовий дохід як “трохи вищий” або “такий, як встановлений прожитковий мінімум”. Статистично значущі розбіжності тут не простежуються. Розбіжність виявляється лише за окремими оцінками. Йдеться про оцінку

Розділ 1

“трохи вищий за прожитковий мінімум”. Серед тих, хто таким чином оцінює середньодушовий дохід, найбільше мешканців Східного регіону, а найменше – Західного і Центрального ($\rho < 0,05$). Своєю чергою, два останні регіони ведуть перед в оцінках “такий, як встановлений мінімум” і “фактично нижчий за встановлений мінімум” ($\rho < 0,05$). Зважаючи на те що Східний регіон – регіон індустріальний, а середня заробітна плата у промисловості значно вища, ніж в аграрному секторі економіки, такий розподіл оцінок видається цілком логічним.

Слід підкреслити, що середньодушовий дохід, який припадає на кожного члена сім’ї, не враховує інших джерел і способів задоволення потреб. Мається на увазі і праця на присадибній ділянці, і безоплатні послуги, котрі надаються певним категоріям громадян, і безкорислива допомога рідних і близьких людей. Саме цією обставиною, на нашу думку, визначається відмінність даного показника від місця (становища) індивіда в суспільстві, яке враховує увесь комплекс умов і засобів забезпечення його життєдіяльності. Унаслідок такої відмінності оцінки середньодушового доходу і становища в суспільстві у одних і тих самих респондентів помітно різняться. Аби у цьому переконатись, достатньо порівняти таблиці 2 і 3.

Таблиця 3

**Становище в суспільстві: самоідентифікація
представників різних регіонів (%)**

Регіони	Становище в суспільстві						
	Най- нижче 1	2	3	4	5	6	Най- вище 7
Східний	7,7	18,7	39,8	24,6	6,6	1,4	1,2
Південний	7,4	17,0	36,5	29,5	7,7	0,7	1,1
Центральний	18,3	21,0	33,1	21,7	4,2	0,8	1,0
Західний	9,5	18,3	37,5	26,6	6,6	1,1	0,3

За соціальною самоідентифікацією Центральний регіон помітно різниться від інших. Частка його мешканців, які ставлять себе на першу і другу “сходинок” соціальної ієрархії, сягає 39,3%. Це у півтора раза більше, ніж у решті регіонів ($\rho < 0,01$), різниця між якими є статистично незначущою. Водночас у Центральному регіоні частка тих, хто поставив себе на третю або четверту “сходинок”, на 10% менша, ніж у Східному і Південному регіонах і навіть у Західному, який за оцінками середньодушового доходу помітно поступався Центральному (табл. 2).

Визначальна роль соціального становища на відміну від його окремих складових досить чітко виявляється в усвідомленні індивідом своїх актуальних потреб, відчутті нестачі можливостей їх оптимального задоволення (табл. 4).

Таблиця 4
“Чого з наведеного Вам не вистачає?” (%)

Регіони	Здоров'я	Хорошого житла	Необхідної медичної допомоги	Можливості мати додатковий зарібок	Можливості купувати необхідні продукти
Східний	43,9	25,5	49,7	41,9	30,4
Південний	37,5	30,9	41,0	36,8	25,1
Центральний	56,6	38,5	59,3	51,4	39,2
Західний	46,1	30,4	47,6	59,3	31,5

Аналізуючи дані таблиці, насамперед зауважимо, що добір репрезентованих у ній ознак зумовлювався, з одного боку, їх належністю до показників соціальної нерівності, а отже, і стратифікації, з другого – наявністю статистично значущих розбіжностей між регіонами. Згідно з цими умовами до таблиці включено п'ять ознак, які доволі повно репрезентують перелік соціально значущих обставин повсякденного життя людей.

Розподіл відповідей засвідчує, що представники Центрального регіону частіше, ніж мешканці решти регіонів, скаржаться на нестачу здоров'я, хорошого житла, необхід-

ної медичної допомоги, можливості купувати необхідні продукти. Виняток становить лише відчуття нестачі можливості мати додатковий заробіток. За цією ознакою домінує Західний регіон, що цілком зрозуміло, якщо зважати на значну частку в його галузевій структурі сільськогосподарського виробництва, яке переважно дає відтік робочої сили, оскільки має обмежені можливості для її працевлаштування. Загалом же, незважаючи на цей виняток, матеріали, наведені в таблиці, як на нашу думку, дають підстави стверджувати, що соціальна самоідентифікація чіткіше віддзеркалює соціальну диференціацію регіонів, ніж середньодушовий дохід.

Підсумовуючи результати аналізу регіональних особливостей соціальної стратифікації, зазначимо, що вони виявляються як на рівні базових критеріїв стратифікації (галузевий поділ праці, поселенська структура, майнові відносини, середньодушовий дохід, соціальне становище), так і на рівні похідних або вторинних її проявів: в усвідомленні актуальних потреб, відчутті можливостей їх задоволення. Зв'язок між цими рівнями критеріїв і проявів стратифікації і виявляє в кожному окремому випадку її регіональні особливості.

Література

1. Масляк П. Економічна і соціальна географія України / П. Масляк. – К. : Зодіак-Еко, 2006. – 288 с.
2. Макеев С., Патракова А. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні / С. Макеев, А. Патракова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109–125.
3. Резнік О. Мовна практика в українському суспільстві / О. Резнік // Україна – 2002: Моніторинг соціальних змін. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2002. – С. 517–522.

*С.Оксамитна,
кандидат соціологічних наук;
С.Стукало,
кандидат філософських наук*

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЗА ВІДЧУТТЯМ НЕСТАЧІ СОЦІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ І МОЖЛИВОСТЕЙ

Моніторингове опитування Інституту соціології НАН України містить блок запитань, які складають основу методики вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття, опрацьованого провідними українськими соціологами Н.Паніною та Є.Головахою. Цей індекс дає змогу відслідковувати динаміку самооцінки людьми власного добробуту, сприйняття свого становища в суспільстві з погляду доступності різноманітних соціальних ресурсів і можливостей, що розглядається як узагальнений індикатор реакції населення на соціальні перетворення в країні [1].

Спробуємо дещо інакше подивитися на зафіксований у 2009 р. розподіл відповідей на блок запитань, чи вистачає опитаним кожного з двадцяти перелічених соціальних ресурсів і можливостей (*табл. 1*). Умовно цей погляд можна назвати соціально-структурним, навіть соціально-стратифікаційним. Нас цікавить, наскільки нерівномірно розподіляється відчуття дефіцитності соціальних можливостей і ресурсів серед окремих соціально-демографічних, поселенських і соціально-професійних категорій населення. Чи можливо виокремити умовні соціальні страти за глибиною відчуття дефіцитності ресурсів, які б мали суттєво відмінне за соціально-демографічними й професійними характеристиками індивідів наповнення? Чи можливо чітко виокремити і локалізувати в соціальному просторі основних носіїв відчуття нестачі ресурсів і можливостей?

Таблиця 1

Загальний розподіл відповідей на запитання
 “Чого з наведеного Вам не вистачає?” (%)

<i>Показники нестачі</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>
Можливості повноцінно проводити відпустку	55,8	16,7	14,9	12,6
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	52,5	21,6	24,6	1,2
Необхідної медичної допомоги	50,7	23,4	21,5	4,4
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	48,8	23,6	13,7	14
Можливості мати додатковий заробіток	47,2	16,8	17,7	18,2
Здоров'я	46,1	18	35,4	0,5
Повноцінного дозвілля	43,7	24,4	23,5	8,4
Роботи, що підходить	42	16,4	26,9	14,6
Сучасних економічних знань	36,1	24,6	19,7	19,6
Вміння жити в нових суспільних умовах	34,2	37,1	23,4	5,3
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	32,4	18,8	47,4	1,4
Модного та красивого одягу	32,2	19,8	19,8	28,3
Хорошого житла	31,1	16,7	48,7	3,5
Можливості працювати з повною віддачею	29,8	24,0	35,0	11,2
Упевненості в своїх силах	27,9	31,7	38,4	2,1
Рішучості в досягненні своїх цілей	26,7	32,5	34,4	6,4
Необхідних меблів	24,4	15,1	50	10,5
Сучасних політичних знань	23,8	21,2	25,4	29,6
Ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем	22,0	32,5	41,3	4,3
Необхідного одягу	20,2	19,1	56	4,7

Для розв'язання поставленого завдання кожному варіанту відповіді на запитання присвоєно певний бал: “вистачає” – 3 бали, “важко сказати, вистачає чи ні” – 2 бали,

“не вистачає” – 1 бал, “не цікавить” – 0 балів. Тим самим кожен опитаний за сумою набраних балів за певну відповідь щодо кожного з двадцяти ресурсів і можливостей отримав своє місце на загальній шкалі, розмах якої становив від 8 до 60 балів. Відомо, що люди великою мірою також різняться за наявністю чи відсутністю потреб мати ті чи інші речі, уміння, знання тощо. Самооцінка поєднувала як власне визначення достатності чи нестачі ресурсів, так і наявність чи відсутність інтересу й потреби в ньому. Тому місце людини на сумарній шкалі відчуття міри нестачі двадцяти запропонованих ресурсів визначається не лише оцінкою вистачає/не вистачає, але також тим, чи людину цей ресурс взагалі цікавить, чи є в ньому потреба. Чим частіше людина обирає відповідь “не цікавить”, тим меншою може бути набрана нею сума балів на сумарній шкалі відчуття достатності/нестачі щодо всіх ресурсів і можливостей.

Для виокремлення трьох категорій опитаних застосовано кластерний аналіз методом k-середніх, внаслідок якого одержано три кластери з кластерними центрами 48.98 бала (560 опитаних), 36.28 бала (724 опитаних) та 23.61 бала (446 опитаних). Перший умовно назвемо кластером достатності, другий – невизначеності, а третій – нестачі.

Виявилось, що три виокремлені кластери певною мірою різняться за соціально-демографічними характеристиками належних до них індивідів (*табл. 2*), насамперед кластери достатку і нестачі, щодо яких зафіксовані статистично значущі відмінності. У кластері достатності більшість становлять жінки (61,1%), кластер невизначеності за статевим розподілом відповідає загальному розподілу населення країни, у кластері нестачі дещо переважають чоловіки – 52,5%. В аналізованому дослідженні загальний розподіл опитаних за віком виглядає так: молодь до 30 років – 20,6%, люди середнього віку 30–55 років – 50,8%, старші 55 років – 28,7%. Зважаючи на це, можемо говорити про більш-менш подібний до вказаного віко-

Розділ 1

вий розподіл представників кластеру достатності та кластеру невизначеності. Що ж стосується третього кластеру нестачі, то в ньому найбільшу підкатегорію становлять люди старшого віку (44,2%) порівняно з середнім віком (39,7%) і молоддю (16,1%). Щодо місця проживання опитаних, то усі три кластери майже рівномірно наповнені мешканцями великих і невеликих міст, а також сільської місцевості.

Досить подібним є загальний розподіл опитаних за рівнями здобутої освіти та відповідний розподіл належних до кластеру невизначеності. Серед представників категорії достатку освітні рівні дещо зміщуються у бік зменшення кількості індивідів із найнижчим (неповна середня) і найвищим (базова та повна вища) рівнями освіти. Натомість респонденти з неповною середньою освітою становлять третину категорії нестачі, де також меншою мірою представлені володарі атестатів про середню освіту та дипломів про неповну вищу.

Таблиця 2

Соціальні характеристики належних до різних кластерів індивідів за оцінкою 20 ресурсів і можливостей (%)

Соціальні характеристики		Кластер достатності ("вистачає")	Кластер невизначеності ("важко сказати, вистачає чи ні")	Кластер нестачі ("не вистачає")
		<i>n</i> =560	<i>n</i> =724	<i>n</i> =446
Стать	Чоловіча	38,9**	46,5	52,5**
	Жіноча	61,1**	53,5	47,5**
Вікова група	До 30 років	20,5*	24,2	16,1*
	30-55 років	58,4**	51,9	39,7**
	Більше 55 років	21,1**	23,9	44,2**
Місце проживання	Велике місто понад 250 тис.	35,4	37,0	38,1
	Невелике місто	27,5	30,4	29,8
	Село	31,7	32,6	32,1

Продовження таблиці 2

Соціальні характеристики		Кластер достатності ("вистачає")	Кластер невизначеності ("важко сказати, вистачає чи ні")	Кластер нестачі ("не вистачає")
		n=560	n=724	n=446
Освіта	Неповна середня	19,5**	22,0	33,4**
	Середня загальна	39,6**	36,6	32,1**
	Неповна вища (середня спеціальна)	29,8**	26,7	19,1**
	Базова і повна вища	11,0*	14,8	15,4*
Соціально-професійні групи	"Білі комірці"	18,5	21,5	17,7
	"Сині комірці"	12,3	11,6	11,5
	Працівники сфери послуг, торгівлі, службовці (допоміжний персонал)	20,3**	15,3	7,8**
	Малі та середні підприємці, самозайняті	6,7	7,7	8,7
	Непрацюючі пенсіонери, домогосподарки	24,1**	24,9	41,3**
	Інші (в т.ч. студенти, безробітні)	18,1	19,0	21,7
Розташування на сходах уявної драбини	1-2 (найнижчі)	40,7**	26,9	22,0**
	3	37,1*	39,8	31,0*
	4-7 (найвищі)	22,2**	33,3	47,0**
Суб'єктивна належність до середнього класу	Так	18,6**	30,3	37,8**
	Ні	66,1**	54,1	50,2**
	Важко сказати	15,3	15,7	12,0

* Розбіжності значущі на рівні 0,05.

** Розбіжності значущі на рівні 0,01.

Задля прийняттого статистичного наповнення зазначені в опитувальнику дослідження соціально-професійні групи об'єднано в кілька основних, представлених у таб-

лиці 2. Категорію “білих комірців” складають працівники у сфері державного управління, працівники технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою), працівники фінансово-економічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою) та працівники в галузі освіти, науки, культури, охорони здоров’я, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою). “Сині комірці” – це робітники промисловості, будівництва, транспорту (без вищої або середньої спеціальної освіти). До всіх трьох кластерів практично однаковою мірою належать індивіди з “білокомірцевими” та “синьокмірцевими” статусами зайнятості, а також малі та середні підприємці, самозайняті. Найбільша диспропорційність спостерігається з групою працівників сфери послуг, торгівлі, службовцями та групою непрацюючих пенсіонерів. Представників першої групи значно більше серед належних до кластеру достатності (20,3%), на противагу кластеру нестачі (7,8%). А непрацюючі пенсіонери становлять більше 40% належних до кластеру нестачі, у той час як у двох інших кластерах вони становлять близько чверті.

Досить несподіваними виявилися результати порівняння кількох суб’єктивних самооцінок опитаних: з одного боку – самооцінки достатності соціальних можливостей і ресурсів, з іншого – належності до середнього класу та місця на уявній соціальній драбині. Виявилось, що більшість належних до кластеру достатності (66,1%) не можуть віднести себе до середнього класу, аніж навпаки (18,6%). Натомість більше третини представників кластеру нестачі (37,8%) упевнено відносять себе до середнього класу, а близько половини – ні. Подібним до останнього є розподіл і серед належних до кластеру невизначеності.

Суперечливим видається і бачення свого місця на щаблях соціальної драбини, оскільки індивіди, яким вистачає соціальних ресурсів і можливостей, значно частіше розташовують себе на найнижчих сходинках соціальної ієрархії, а індивіди-носії відчуття нестачі більшою мірою схильні локалізувати себе на щаблях верхньої половини соціальної драбини.

Отже, якщо розглядати повний перелік двадцяти запропонованих для самооцінки достатності соціальних можливостей і ресурсів, то досить умовно можна говорити про найбільш типового носія відчуття достатності: це жінка 30–55 років, городянка чи селянка, з середньою загальною або неповною вищою (середньою спеціальною) освітою, яка має роботу; та найбільш типового носія відчуття нестачі: це чоловік або жінка старшого віку, імовірноше мешкає у великому місті, має освіту не вище повної середньої, працює або перебуває на пенсії.

Запропонований перелік двадцяти ресурсів і можливостей містить досить різні речі з погляду абсолютної життєвої необхідності та певної другорядності. Навряд чи людина може почуватися добре без необхідного харчування, одягу, житла, здоров'я і медичної допомоги. Водночас цілком нормально можна почуватися у повсякденному житті без модного та красивого одягу чи сучасних економічних і політичних знань. Виокремлена категорія індивідів із відчуттям нестачі якраз відрізняється від двох інших насамперед тим, що її представники значно частіше вказують на відсутність інтересу до цілої низки запропонованих до оцінювання можливостей і ресурсів. Зокрема, 35,7% серед належних до кластеру носіїв відчуття нестачі вказали, що їх не цікавить робота, 39,2% – сучасні економічні знання, 46,2% – модний та красивий одяг, 44,6% – сучасні політичні знання, 30,7% – можливості повноцінно проводити відпустку, 43,9% – можливості мати додатковий заробіток, 22,4% – повноцінне дозвілля. Очевидно, цей кластер правильніше було б назвати кластером нестачі/відсутності інтересу.

Максимальний інтерес усі опитані виявляють до половини з двадцяти соціальних ресурсів і можливостей, тобто частка тих, кого ці речі не цікавлять, є мінімальною чи незначною, у тому числі серед представників кластеру нестачі. До таких ресурсів належать насамперед ті, що становлять життєву необхідність: здоров'я, необхідний одяг, хороше житло, медична допомога, можливість купувати найнеобхідніші продукти та харчуватися відповідно

до своїх смаків. Окрім того, як виявилось, відносно максимальним є інтерес і потреба у низці особистісних якостей, як-то вміння жити в нових суспільних умовах, упевненість у своїх силах, рішучість у досягненні своїх цілей, ініціатива і самостійність під час розв'язання життєвих проблем. Складається цікаве поєднання життєвої необхідності і мати, і бути, мати матеріальний достаток, здоров'я і при цьому бути рішучим, ініціативним і самостійним.

Чи призведе таке звуження соціальних можливостей і ресурсів до якихось змін у соціально-демографічних характеристиках індивідів, які тепер належатимуть до трьох різних категорій за шкалою достатності/нестачі? Вочевидь, так. Наразі розмах шкали самооцінок становить від 2 до 30 балів. Застосувавши кластерний аналіз методом k-середніх, отримуємо три кластери з такими кластерними центрами: кластер достатності – 24.13 бала (704 опитаних), кластер невизначеності – 17.57 бала (679 опитаних) та кластер нестачі – 12.14 бала (373 опитаних).

Як бачимо з наведених даних (*табл. 3*), відбулися деякі зміни щодо соціально-демографічних і соціально-професійних характеристик представників трьох виокремлених кластерів. Кількість чоловіків у кластері нестачі зросла до 60%. Можемо говорити про майже прямо протилежну представленість чоловіків і жінок у кластерах достатності й кластерах нестачі. Найпомітнішу вікову зміну становить суттєве перегрупування вікового складу кластеру нестачі. Люди старшого віку з найбільшої підкатегорії цього кластеру стають його найменшою віковою підкатегорією, поступаючись індивідам середнього віку і молоді. Натомість кількість молодих людей у кластері достатності зменшується, а в кластері нестачі суттєво збільшується. Отже, оцінюючи достатність життєво необхідних ресурсів і можливостей, люди старшого віку насправді масово не схильні вважати їх загалом недостатніми, радше навпаки, або ж і так, і ні. Диференціація належних до трьох кластерів за місцем проживання змінюється шляхом збільшення кількості мешканців великих міст серед носіїв відчуття нестачі та збільшення кількості селян серед тих, кому всього необхідного вистачає.

Таблиця 3
Соціальні характеристики належних до різних кластерів
індивідів за оцінкою 10 ресурсів і можливостей (%)

Соціальні характеристики		Кластер достатності ("вистачає")	Кластер невизначеності ("важко сказати, вистачає чи ні")	Кластер нестачі ("не вистачає")
		<i>n=704</i>	<i>n=679</i>	<i>n=373</i>
Стать	Чоловіча	37,5**	46,2	59,5**
	Жіноча	62,5**	53,8	40,5**
Вікова група	До 30 років	17,5**	21,2	26,3**
	30-55 років	50,6	50,4	52,0
	Більше 55 років	32,0**	28,4	21,7**
Місце проживання	Велике місто понад 250 тис.	34,4*	37,3	40,2*
	Невелике місто	28,7	30,0	28,4
	Село	36,9*	32,7	31,4*
Освіта	Неповна середня	28,0**	23,1	19,3**
	Середня загальна	36,8	35,1	38,1
	Неповна вища (середня спеціальна)	24,7	27,8	23,6
	Базова і повна вища	10,5**	14,0	19,0**
Соціально-професійні групи	"Білі комірці"	16,0**	20,9	23,8**
	"Сині комірці"	10,6*	11,5	14,3*
	Працівники сфери послуг, торгівлі, службовці	16,4**	15,8	10,6**
	Малі та середні підприємці, самозайняті	6,5**	6,5	12,9**
	Непрацюючі пенсіонери, домогосподарки	35,2**	27,4	19,4**
	Інші	15,3	17,9	19,0
Суб'єктивна належність до середнього класу	Так	16,9**	29,8	47,4**
	Ні	68,3**	54,2	40,7**
	Важко сказати	14,8	15,9	11,9

* Розбіжності значущі на рівні 0,05.

** Розбіжності значущі на рівні 0,01.

Як і раніше, подібним залишається загальний розподіл опитаних за рівнями здобутої освіти та відповідний розподіл належних до кластеру невизначеності. Проте вікове наповнення категорій достатку й нестачі суттєво змінюється. Серед представників категорії достатку освітні рівні зміщуються у протилежний від зафіксованого раніше бік, тобто збільшення, а не зменшення кількості індивідів із найнижчим (неповна середня) рівнем освіти, які тепер становлять вже не третину, а лише п'яту частину категорії нестачі. Натомість володарі дипломів про вищу освіту збільшили свою чисельність серед носіїв відчуття дефіциту ресурсів і можливостей. Цілком можливо, що індивіди з вищою освітою мають більші потреби чи уявлення про те, що має бути доступним для людини з відповідною освітою, і тому схильні критичніше оцінювати наявність у них відповідних ресурсів.

Зафіксована раніше тенденція приблизно однакової представленості у трьох кластерах індивідів з “білокомірцевими” та “синьокомірцевими” статусами зайнятості, а також підприємців і самозайнятих не зберігається. “Білокомірцеві” опитані відносно частіше потрапляють до кластеру нестачі, аніж двох інших. Така ж зміна відбувається з підприємцями та самозайнятими. Як і варто було очікувати услід змінам вікового наповнення трьох кластерів, непрацюючі пенсіонери суттєво зменшують свою чисельність серед представників кластеру нестачі до 19,4%, збільшуючи її у кластері достатності до 35,2%.

Дещо несподівані тенденції внаслідок перехресного накладання двох суб'єктивних самооцінок – достатності соціальних можливостей і ресурсів та належності до середнього класу – не лише збереглися, а й поглибилися. Підкатегорія впевнених у належності до середнього класу в кластері нестачі майже втричі перевищує відповідну підкатегорію у кластері достатності (47,4% проти 16,9%). До останнього кластеру здебільшого потрапили ті, хто не відносить себе до середнього класу (68,3%), хоча на нестачу можливостей і ресурсів не скаржаться.

Таким чином, різна конфігурація наборів можливостей і ресурсів супроводжується дещо, а іноді значно, відмінним соціально-демографічним наповненням категорій індивідів із домінуючим відчуттям достатності, невизначеності чи нестачі для них тих чи тих ресурсів і можливостей. Зумовленість цього наявністю чи відсутністю інтересу мірою потреби різних соціальних категорій людей у різних ресурсах і можливостях очевидна. Умовно виокремлені соціальні страти за глибиною відчуття дефіцитності ресурсів мають певне, але не кардинально відмінне за соціально-демографічними і професійними характеристиками індивідів наповнення. Загалом навряд чи можна говорити про усталену локалізацію носіїв відчуття достатності чи нестачі наявних соціальних можливостей і ресурсів у певних чітко визначених місцях соціального простору суспільства. Ці відчуття радше розсіяні у соціальному просторі, маючи своїх носіїв серед усіх соціально-демографічних, соціально-професійних та поселенських категорій мешканців країни.

Література

1. Головаха Є., Паніна Н. Соціальне самопочуття населення України: тенденції змін 1995–2008 років / Є.Головаха, Н.Паніна // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг; за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 259–266.

*Т.Петрушина,
кандидат економічних наук*

У ПОЛОНІ ЖИТТЄВИХ СКРУТ

Кризовий стан економіки, на жаль, стає однією з визначальних характеристик сучасного українського суспільства. Змінюються лише прикметники у словосполученнях, які уточнюють цей стан: дореформна криза 1980-х років (як наслідок кризових явищ і проблем радянської економіки), трансформаційна криза 1990-х років (криза перехідного періоду), кризові явища пореформної економіки (як наслідок непрофесійності влади і політичної нестабільності) і, нарешті, втягування виснаженої власними проблемами української капіталізованої економіки у вир світової фінансової й економічної кризи. І поки представники вищих гілок влади і політики замість конструктивних спільних дій сперечаються за владні повноваження, критикуючи один одного за бездіяльність та неефективну протидію наслідкам світової кризи, пересічні громадяни дедалі більше відчують на собі її прояви.

Як саме сприймають жителі України світову кризу та її наслідки для нашої країни? Найбільш вірогідними й довготривалими наслідками більшість українських громадян вважає різке зростання безробіття, зниження рівня життя і падіння промислової сфери (відповідно 68,6%, 65,8% і 62,2% опитаних). 39,9% громадян серед низки наслідків найбільш вірогідним вважає руйнування національної фінансової системи. Майже кожний третій (30,9%) як можливий довготривалий наслідок зазначив посилення організованої злочинності, мафії, кожний четвертий (26,3%) – загострення внутрішнього політичного протистояння, кожний п'ятий (20,8%) – скорочення системи послуг та соціального забезпечення. Досить вагома частка громадян (16,2%) вказала також на різке погіршення стану навколишнього середовища. На сприйняття на-

слідків кризи соціально-демографічні характеристики опитаних майже не впливають. Лише на регіональному рівні фіксуються певні відмінності. Так, жителі Півдня України більшою мірою, ніж жителі Центру, занепокоєні можливим падінням промислової сфери. На цей довготривалий наслідок світової кризи вказали відповідно 68,6% і 57,9% опитаних жителів цих регіонів (тут і далі відсотки вказані лише для статистично значущих на 5% рівні, тобто із вірогідністю 0,95 відмінностей). Зростання безробіття більше побоюються на Сході, ніж на Заході і Півдні (74,4% і 65,2% та 65,3% відповідно). Саме на Сході більша, ніж у інших регіонах, особливо порівняно із Півднем, частка тих громадян, які серед найімовірніших наслідків кризи обрали “різке зниження рівня життя” (74,4% і 58,8%).

Ревна річ, більшості громадян (59,1%) важко спрогнозувати тривалість теперішньої кризи. Кожний третій (30,5%) сподівається, що країна впорається з її негативними наслідками протягом більш як двох років, майже кожний десятий (9,4%) – у найближчі рік–два. Аналіз відповідей залежно від матеріального стану опитаних свідчить про певну екстраполяцію сприйняття свого власного матеріального становища на оцінку ситуації у країні. Чим краще матеріальне становище людей, тим частіше вони дають оптимістичніші оцінки щодо можливості подолання економічної кризи протягом кількох років, і тим менше серед них тих, кому важко спрогнозувати тривалість кризи.

Якою ж мірою торкнулася фінансово-економічна криза наших співгромадян? За даними опитування, вона досить відчутно й катастрофічно зачепила 80% населення України! При цьому шість із десяти жителів країни (61,8%) відчули теперішню кризу досить суттєво, але не катастрофічно, а двоє із десяти (18,2%) – катастрофічно. 15,9% опитаних відчули кризу лише трохи. Не торкнулася вона мізерної частки опитаних – 4,1%. Серед регіонів України криза жорсткіше заявила про себе на Сході, ніж у Центрі. Якщо у Центральному регіоні фінансово-економічна криза

заторкнула досить відчутно половину населення (56,5%), то у Східному – дві третини (67,4%). Як тенденція простежується цілком зрозуміла залежність ступеня впливу кризи на життя людей від їх матеріальних можливостей. Чим міцніше матеріальне становище громадян, тим легше вони сприймають кризу. Повністю спрацьовує народна мудрість: “Де тонко, там і рветься”. Бідні, як завжди, страждають більше. Більше потерпають від кризи і працівники, які мають середню спеціальну й вищу освіту. Якщо порівняти українських громадян, що мають початкову й неповну середню освіту, і громадян, що мають середню спеціальну освіту, то частки тих, кого фінансово-економічна криза зачепила досить відчутно, досягають серед них відповідно 57,6% і 67,0%. Аналогічно досить суттєво відчують кризу 60,5% громадян із загальною середньою освітою і 81,3% з вищою. Наведені цифри віддзеркалюють той факт, що за умов кризи скорочуються і закриваються передусім різноманітні офіси і бізнес-структури, де працюють, головним чином, фахівці із середньою спеціальною та вищою освітою.

Нижче в порядку значущості наведені дані щодо конкретних проявів кризи, з якими безпосередньо зіткнулися громадяни України (особисто опитані або хто-небудь із членів їх родин).

- Зменшення купівлі одягу, взуття, інших речей.....61,8%
- Скорочення споживання продуктів харчування.....51,4%
- Невиплата чи виплата не в повному обсязі заробітної плати (пенсії).....32,2%
- Звільнення (скорочення) з роботи.....20,8%
- Зниження якості комунальних послуг.....19,4%
- Труднощі з поверненням взятого в банку кредиту.....17,6%
- Труднощі з поверненням свого вкладу з банку.....10,1%

Як видно, співгромадянам доводиться суттєво “затягувати паски”. Але якщо обмеження витрат, у тому числі на купівлю одягу й інших речей, під час скрутних обставин є цілком закономірним і навіть виправданим заходом, то обмеження необхідного для підтримання нормального

здоров'я людини харчування не тільки відчутно знижує рівень життя людей, а й становить загрозу для здоров'я нації і майбутнього країни. За даними опитування, кожний другий скорочує споживання продуктів харчування! І це за умов, коли третині населення не вистачає можливості купувати найнеобхідніші продукти (32,1%), а половині (52,3%) – можливості харчуватися відповідно до своїх смаків. Повніше уявлення про найбільш прояви фінансово-економічної кризи дає таблиця 1.

Таблиця 1
Найвідчутніші прояви фінансово-економічної кризи
за оцінками громадян* (%)

Конкретні прояви фінансово-економічної кризи ("Що з нижче переліченого торкнулося Вас чи кого-небудь із членів Вашої родини під час нинішньої економічної кризи в Україні?")	Ступінь впливу фінансово-економічної кризи на життя громадян ("Якою мірою Вас і Вашої сім'ї торкнулася фінансово-економічна криза?")			
	Можна сказати, що катастрофічно	Достить відчутно, але не катастрофічно	Лише трохи	Можна сказати, що практично не торкнулася
Зменшення купівлі одягу, взуття, інших речей	67,3	66,5	50,2	13,7
Скорочення споживання продуктів харчування	67,6	55,7	28,8	4,1
Невиплата чи виплата не в повному обсязі заробітної плати (пенсії)	37,6	36,5	16,5	5,5
Звільнення (скорочення) з роботи	38,5	19,9	8,1	5,5
Зниження якості комунальних послуг	27,2	19,6	13,0	8,2
Труднощі з поверненням кредиту	30,6	17,0	8,4	5,5
Труднощі з поверненням депозиту	11,3	9,5	13,3	2,7

* Слід зазначити, що дані, наведені в таблиці, можна аналізувати лише по стовпчиках, порівнюючи між собою групи громадян, що різною мірою відчули на собі вплив фінансово-економічної кризи. Сума відсотків у стовпчиках перевищує 100%, тому що респонденти мали можливість обирати не одну, а всі підходящі відповіді.

Розділ 1

Ми не аналізуємо нечисленну групу (N=73) тих, кого криза практично не торкнулася. Серед громадян, яких криза зачепила лише трохи, головним її проявом стало зменшення купівлі речей (на це вказав кожний другий респондент із цієї групи). Майже кожний третій (28,8%) підтвердив скорочення споживання продуктів харчування. З не виплатами заробітної плати чи пенсії в цій групі зіткнулися тільки 16,5%. Найбільш істотну інформацію дає порівняння відповідей тих, кого криза торкнулася досить відчутно і катастрофічно. Як видно з таблиці, катастрофічності впливу зазнали саме ті громадяни, які зіткнулися із звільненням на роботі та труднощами у поверненні кредиту. Саме ці події стали останньою краплею, що переповнила чашу труднощів, і так пов'язаних із обмеженням загальних витрат, скороченням споживання продуктів харчування й недоотриманням очікуваної заробітної плати (пенсії) в умовах кризи.

Згідно з даними, можна зробити висновок, що пенсії громадянам, мабуть, сплачуються більш своєчасно, ніж заробітні плати (табл. 2).

Таблиця 2
Отримання доходів (заробітної плати, пенсії)
залежно від віку (%)

Показники виплати заробітної плати, пенсії	Вікові групи		
	Молодь до 30 років	30–55 років	Старші 55 років
Невиплата чи виплата не в повному обсязі заробітної плати (пенсії)	34,4	35,3	25,2
Особистий дохід (заробітна плата, пенсія) в цьому році сплачується вчасно	72,4	67,3	86,6

Крім більшої стабільності у виплаті пенсій, ніж у виплаті заробітної плати, до відмінностей у проявах в економічній життєдіяльності населення кризових явищ залежно від віку належить також проблема кредитів. Оскільки кредити

беруть, як правило, люди середнього й молодого віку, саме вони більшою мірою, ніж люди старшого віку, зіткнулися з труднощами у їх поверненні. Слід зазначити, що саме кризові явища у фінансовій сфері, зокрема на грошово-кредитному і валютному ринках, зумовили різке зростання недовіри громадян до банківських установ. Якщо в 2002 р. банкам не довіряло 50,2% населення, у 2006 р. – 39,0%, то в 2009 р. банкам не довіряють 64,5% громадян України!

Якщо громадяни старшого віку однаковою мірою зіткнулися як з необхідністю скорочення споживання продуктів харчування, так і з обмеженням купівлі різних речей (55,6% і 52,1%), то серед громадян молодого і середнього віку на першому місці знаходиться зменшення купівлі речей (65,6% і 65,9%), а на другому – продуктів харчування (47,2% і 50,9%).

Аналіз двовимірних залежностей виявив деякі тенденції. Якщо тенденція залежності міри впливу кризи на життя людей від їх матеріальних можливостей лише проглядалася, то дані таблиці 3 свідчать про залежність проявів кризи від матеріального стану громадян як статистично підтверджену тенденцію.

Таблиця 3

Прояви економічної кризи залежно від матеріального стану сім'ї (%)

<i>Матеріальний стан сім'ї</i>	<i>“Вистачає лише на продукти харчування”</i>	<i>“Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень”</i>
<i>Конкретні прояви кризи</i>		
Зменшення покупок одягу, взуття, інших речей	67,5	57,1
Скорочення споживання продуктів харчування	66,1	33,0
Звільнення (скорочення) з роботи	26,6	12,8

Певні відмінності спостерігаються в регіональному зрізі. Так, на Сході частіше, ніж в інших регіонах, населення потерпає від невиконання (виплат не в повному обсязі) заробіт-

ної плати, пенсій (39,7%). Для порівняння: на Заході, Півдні і в Центрі з цим кризовим явищем стикнулися відповідно 28,7%, 27,8% і 30,4% респондентів. На Півдні порівняно із Заходом значущо більша частка жителів змушена обмежувати купівлю речей і продуктів харчування (відповідно 68,5%, 58,7% і 55,0%, 39,3%). На Заході взагалі серед усіх регіонів України найменше тих, хто за умов фінансово-економічної кризи скорочує споживання продуктів харчування.

Особливий статус Києва як столиці, де зосереджено значні фінансові, адміністративні й людські ресурси, виявляється і в умовах кризи. З одного боку, мешканці столиці дещо рідше стикаються із звільненням з роботи, але частіше – з невивплатою заробітної плати. Саме серед киян найбільше осіб, які активно включилися у нове життя і ринкові відносини, використали їх для поліпшення свого становища порівняно із радянським періодом.

Загалом по країні лише у кожного п'ятого (18,0%) за роки незалежності життя поліпшилося. Погіршилося воно у значно більшої частини населення (43,7%). Як і за показником поліпшення життя, лише кожний п'ятий (18,0%) активно включився в нове життя і сприймає ринкові відносини природним способом життєдіяльності. Третина населення (33,4%) перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті. Інша третина (33,9%) навіть не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації. З цими даними суголосні і відповіді громадян на запитання стосовно повноти їх сьогоденного життя. Знов-таки лише п'ята частина населення (21,1%) вважає, що живе в даний час багатограним і повноцінним людським життям. Більшість українських громадян (59,8%), на жаль, так сказати не можуть. Ці дані лише підкреслюють неоднозначність оцінки сучасного етапу розвитку України, переплетення в ньому як внутрішніх вад соціально-економічного устрою нашої країни, так і впливу глобальної фінансово-економічної кризи світової капіталістичної системи.

*О.Шульга,
кандидат соціологічних наук*

ОЦІННІ ДОМІНАНТИ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ

Уже навіть побіжний аналіз настроїв, що домінують в українському суспільстві, дає підстави стверджувати, що головним почуттям більшості людей є розчарування. Громадяни України розчарувалися у сьогоднішній та з песимізмом дивляться у майбутнє. Перманентна політична та наступна за ним фінансово-економічна криза у країні наклали відбиток на соціальне життя. Українське суспільство перебуває у стані аномії. Воно втратило орієнтири та напрям руху.

Розпочнемо з оцінки українцями того суспільства, в якому вони живуть. На запитання: *“Чи можна назвати сучасне суспільство, в якому Ви живете, справедливим?”* отримуємо такі відповіді: 81% називають його вкрай несправедливим чи несправедливим, 17,4% дають нейтральну оцінку і лише 1,6% респондентів вважають наше суспільство справедливим. Таким чином, абсолютна більшість вважає соціум несправедливим. Більше того, у середньостроковій перспективі песимізм українців домінує над оптимізмом. Майже 58% упевнені, що і через десять років такий стан справ не зміниться. Близько 18% узагалі вважають, що стане лише гірше, і лише чверть населення вважає, що ситуація зміниться і відносини стануть справедливішими.

Підтверджують ці дані й відповіді на запитання, чи зможуть пересічні люди через десять років впливати на різні сторони суспільного життя? Більшість (69%) не вважає у майбутньому райдужних перспектив і відповідає, що “маленька людина” не зможе ні на що впливати, 31% налаштовані оптимістичніше.

Розглянемо вікову, регіональну, поселенську та освітню структуру незадоволених нинішнім рівнем справедливості у суспільстві. За першою ознакою очевидний деякий пере-

кіс у бік людей старшого віку (за п'ятдесят п'ять років) – їх 42%. Людей середнього віку та молоді відповідно 28 та 30%. Такий розподіл можна пояснити матеріальними, а також психологічними чинниками. Адже в Україні старше покоління традиційно живе гірше, аніж молодше. Держава не дуже про них піклується та, на відміну від мешканців західних держав, більшість українців похилого віку не має заощаджень, які давали б їм змогу не те, щоб подорожувати по всьому світу, а й просто задовольняти свої базові потреби.

З першою ознакою корелює друга – освіта. Серед тих, хто вважає українське суспільство несправедливим, 61% має освіту не вище середньої. Більшість з них саме люди старшого віку. Чверть мають середню спеціальну освіту. Слід зауважити, що тих, хто ще вчиться, серед аналізованої групи лише 2%. Можна тільки позаздрити їх позитивному баченню суспільного життя та процесів, які в ньому відбуваються. Чи вмінню все це не помічати. Порівняно невеликою є частка і людей, які здобули вищу освіту – 12%.

Доволі показовими є цифри по регіонах. Найбільша кількість незадоволених суспільним устроєм проживає на Сході та Півдні країни – понад 50%, тоді як на Заході їх удвічі менше. У столиці зосереджено лише 5% незадоволених. Що ж до поселенського критерію, то тут розподіл доволі рівний. Як зазначалося, 5% їх проживає у Києві, інші розподілилися практично порівну по великих та невеликих містах і селах. Щоправда, у селах їх зосереджено дещо більше – 35%.

Таким чином, найбільше розчарованих серед людей похилого віку, які не мають вищої освіти. До того ж найбільша частка незадоволених проживає на Сході країни.

Наведені дані допомагають зрозуміти доволі явну ностальгію населення України за радянськими часами. Тих, кому в роки незалежності стало гірше жити порівняно з радянським періодом, майже 44%. Своєю чергою, тих, кому стало краще жити, – лише 18%. Ще показовішими є відповіді на запитання про те, яка суспільно-політична

система створює сприятливіші умови для поліпшення життя найманого працівника. Радянська система отримала майже 37% голосів, тоді як нинішня – лише 6%, а західна – 23%. Виходить, що радянську модель нині підтримують більше, аніж нинішню та західну разом узяті. Адже нині чи робітник заводу, чи журналіст однаково не захищені від свавілля роботодавця, а останній рідко коли дотримується законодавства про працю. Порушення базових прав працівника стало вже скоріше нормою. І ситуація погіршується з кожним роком.

Відчуваючи свою незахищеність, українці дають українську низьку соціальну самооцінку. Більшість респондентів оцінила свою позицію у суспільстві як низьку чи дуже низьку – 67%. Четверть опитаних вважають, що знаходяться у суспільній ієрархії посередині. У тому, що їх позиція вище середньої чи висока, упевнені лише 8%. Доволі подібними є результати і щодо оцінки матеріального стану. Бідними та злиденними себе називають 23%. Якщо додати до них людей, які характеризують свій дохід як нижчий за середній (39%), то отримуємо практично ті ж цифри. Заможними себе вважають лише 0,7% респондентів.

Такий перекис у соціальній та матеріальній самооцінці свідчить про фундаментальне незадоволення системою та пропонованими нею відносинами. Кількість тих, хто ставить себе в середині суспільної ієрархії, тобто тих, хто відповідальний за стабільність соціальної системи, у 2,5 рази менша, аніж тих, хто вважає, що знаходиться на життєвому дні. Відповідними є уявлення українців про можливість досягнення високого становища в суспільстві. Ані високий інтелект чи здібності, ані чесність та принциповість не займають перших місць у списку того, що забезпечує верхні щаблі в суспільстві. Більше половини опитаних вважають, що забезпечити соціальне визнання можуть впливові родичі. Кумівство, на думку українців, – ось рецепт успіху. Це доволі логічний висновок. Адже протягом усієї новітньої історії України саме родинні зв'язки були визначальними для більшості керівників держави

при доборі ними кандидатур на ту чи іншу відповідальну посаду.

Отже, про розчарування та незадоволеність українців сучасними соціальними відносинами свідчать більш ніж переконливі дані. Поряд з описаними оцінними домінантами логічно розглянути, який же вихід з цієї ситуації вбачають українці. Наскільки вони готові протестувати та реально змінювати стан справ?

Напруженість відносин між бідними та багатими вже сьогодні висока. Такої думки 68% населення. Здається, наявні усі умови для бурхливих акцій протесту, пікетування тощо. Однак соціологічні дані засвідчують зовсім іншу картину. На запитання *“Наскільки вірогідні масові мітинги та демонстрації населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?”* отримуємо такі відповіді: 44% вважають такий розвиток подій малоімовірним, 23% не визначилися і 33% вважають, що це може відбутися. Отже, вже ці дані свідчать про те, що більшість українців доволі скептично ставляться до можливості заворушень.

Зрозуміти ці цифри допомагають інші запитання, що стосуються готовності населення брати участь у тих чи інших акціях. Ані захоплення державних установ чи блокування шляхів сполучення, ані створення незалежних від влади воєнізованих формувань Україні найближчим часом не загрожують. Кількість прихильників таких дій мізерна – 5%. Не багато й тих, хто готовий брати участь у бойкотуванні, несанкціонованих чи незаконних мітингах та демонстраціях, – від 3% до 9%.

Що ж стосується законних мітингів та демонстрацій чи збирання підписів під колективними петиціями, то тут цифри інші: на це згодні трохи більше чверті населення. Та найцікавіше те, що найбільше тих респондентів, які не вбачають серед перелічених альтернатив ефективного способу боротьби за свої права. Не підтримують жоден із варіантів понад 34%.

Можна було б припустити, що тут є провина соціолога, який складав анкету. Можливо, він не врахував один чи

кілька варіантів відповіді, які були б найбільш адекватними. Проте насправді це не так, адже альтернативу “інше” обрали та запропонували свій спосіб боротьби менше одного відсотка.

Таким чином, можна стверджувати, що українці й самі не знають, які способи обстоювання інтересів та прав є для них найбажанішими. Однак вони знають достеменно одне: незважаючи ні на яке погіршення умов життя, слід зберегти лад та спокій. При відповіді на запитання “*Як краще вдіяти у випадку погіршення умов життя?*” за це висловилися 63% респондентів. Водночас майже три чверті населення вважають, що слід активно протестувати, але ні в якому разі з використанням насильства. Для зміни ситуації використовувати будь-які методи, у тому числі насильство, готові лише 14%.

Отже, частка готових до активних і навіть насильницьких дій для захисту своїх інтересів серед українців вельми мала. Наразі розглянемо цю групу окремо: які вікові підгрупи в ній переважають, у яких регіонах більше радикально налаштованих людей, який розподіл за освітньою ознакою і хто більше схильний до такого роду акцій – мешканці міста чи села.

За віковим показником виділяється старше покоління. Людей похилого віку серед радикально налаштованих 38%, тоді як молоді та людей середнього віку порівну (по 31%). Переважання старшого покоління, а отже, і пенсіонерів є логічним, оскільки вони є однією з найменш захищених верств населення в Україні. За освітою розподіл однозначний: 89% з тих, хто готовий до активних протестів, – це люди, які не мають вищої освіти. Але найбільше вражає частка тих, хто ще вчиться, студентів включно, серед аналізованої нами групи. Важко повірити, та їх лише 0,6% серед готових вдатися до радикальних методів. Навіть серед тих, хто не схильний до радикалізму, однак готовий активно протестувати у межах закону, їх частка також мізерна – 2%.

Ці дані тим більше заслуговують на увагу, якщо пригадати той факт, що студентська молодь традиційно вважається каталізатором змін, тією силою, яка спроможна без остраху виступити проти неефективної соціальної системи чи політичного режиму. Можна припустити, що в українському випадку свою роль відіграли події п'ятирічної давнини. Адже “помаранчеві події” відбулися за безпосередньої участі студентства, яке щиро повірило у проголошені ідеї. Тож нині таку малу частку молоді, готової до радикальних виступів, можна пояснити розчаруванням і втратою віри в ідеали. Адже ніхто не дає гарантії, що наступні політики-революціонери дійсно вірять у свої ж гасла, а не мімікують під слуг народу.

За регіональним критерієм таких явних перекосів не спостерігається. Відмітимо лише, що порівняно найбільша кількість людей, готових до радикальних виступів, проживає у таких областях, як Львівська, Луганська та Харківська – у межах 10% у кожній. Хоча, якщо брати загалом по регіонах, то на Сході та Півдні країни радикально налаштованих людей все ж більше. У столиці їх лише 3,7%.

За типом населеного пункту наша група розподілилася у співвідношенні шість до чотирьох. Тобто близько 60% проживає у містах різної величини, 40% – у селах.

Відтак, говорячи про протестний потенціал населення, можна однозначно стверджувати, що він украй малий, враховуючи реалії українського життя. Населення негативно ставиться до незаконних та насильницьких способів протесту. Водночас не поспішають українці скористатися і законними методами. Ті ж, хто готовий протестувати на словах, не завжди роблять це насправді.

Чому ж глибоке розчарування та незадоволення населення не переходять у активні спроби висловити це на вулицях? На це запитання можна дати різні відповіді. Можна пояснити усе небажанням українців “розхитувати човен”, твердою вірністю спокою в суспільстві та антипатією до насильства. Однак можна пояснити небажання протестувати і по-іншому: після зміни суспільного ладу

та корінної перебудови соціальних відносин населення не отримало головного – ціннісно-культурної матриці, яка б ці відносини регулювала. Стара матриця відкинута, а нова має не інтерналізований, а усього лиш декларований характер. Більше того, головні категорії нової ціннісно-культурної матриці дуже скомпрометовані тими політиками, які найголосніше проголошували прихильність до них. У результаті утворився ціннісний вакуум на соціальному рівні, який уже багато років нічим не заповнюється. Населення не бачить реальних альтернатив та й самих носіїв нових орієнтирів, тож, поряд із розчаруванням, воно дедалі глибше поринає в ескапізм, апатію та розгубленість.

Т.Загороднюк

СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО І ПІД ЧАС ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

В Україні криза 2008–2009 рр. накладається на процес соціетальної трансформації, що майже двадцять років триває у нашому суспільстві. Основним завданням соціолога під час розгортання і поглиблення економічної кризи є неупереджена оцінка становища людини у соціальному середовищі. На наш погляд, реалізації цього значною мірою допомагає оперативне дослідження соціального самопочуття населення за допомогою інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС), обґрунтованого його авторами Н.Паніною і Є.Головахою [1].

Підхід, розроблений авторами, дає змогу вимірювати один із найважливіших показників благополуччя людей об'єктивно, уникаючи впливу ситуативних чинників. Так, дані дослідження емоційного стану населення 2009 р. свідчать, що на запитання *“Які з перелічених нижче станів спостерігалися у Вас принаймні один раз протягом останнього місяця?”* 62,6% респондентів відмітили, що вони відчували втому, недостатність енергії; напруженість відчували 41,7% населення; 29,5% опитаних страждали на безсоння, 25,8% – депресію; 22,6% перебували у стані безсилля, виснаження. І лише 13,0% українців не відчували таких негативних станів. На жаль, опитування квітня 2008 р. не дає змоги повною мірою порівняти емоційні стани населення до і під час кризи, але тоді втомленими почувалися 53,9% населення, напруженість відчували 38,0%, та 33,2% респондентів відповіли, що вони нервують. Здається, що криза вплинула на людей суттєво, але значення індексу соціального самопочуття (38.9, коефіцієнт варіації 0.22) – у 2009 р. знизився порівняно з докризовим опитуванням 2008 р. всього на 0.7 бала і впав до рівня 2006 р. (38.3, коефіцієнт варіації 0.23).

Нагадаємо, що діапазон шкали соціального самопочуття ІСС-20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль). Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище 43 балів – високий.

У докризовому 2008 р. уперше за період спостережень індекс соціального самопочуття впритул наблизився до

Таблиця 1

Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ у 2008–2009 рр. (%)

“Чого з переліченого далі Вам бракує?”	2008	2009	Різниця відсотків
Уміння жити за нових суспільних умов	34,9	34,2	0,7
Здоров'я	45,8	46,1	-0,3
Належної роботи	37,0	42,0	-5,0*
Необхідного одягу	21,0	20,2	0,8
Гарного житла	34,1	31,1	3,0
Сучасних економічних знань	38,2	36,1	2,1
Упевненості у власних силах	29,7	27,9	1,8
Необхідної медичної допомоги	48,4	50,7	2,3
Модного і гарного одягу	32,3	32,2	0,1
Необхідних меблів	27,0	24,4	2,6
Сучасних політичних знань	27,5	23,8	3,7**
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,2	26,7	0,5
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	48,4	48,8	-0,4
Можливості повноцінно проводити відпустку	53,6	55,8	-2,2
Можливості мати додатковий зарібок	41,8	47,2	-5,4*
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	32,2	32,4	-0,2
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	22,4	22,0	0,4
Повноцінного дозвілля	44,1	43,7	0,4
Можливості працювати із повною віддачею	27,1	29,8	2,7
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	48,9	52,5	-3,6**

* Різниця відсотків значуща на рівні 1%; ** – на рівні 5%.

середнього значення (39.6 бала). Це означало, що питома вага громадян України, яким не вистачало соціальних благ, уже майже не перевищувала відсоток тих, хто не почувався у стані соціальної депривації [2, с. 261]. Про погіршення соціального самопочуття населення під час перебігу першої фази економічної кризи у важливих сферах життєдіяльності свідчать дані, наведені у таблиці 1, де сучасна ситуація із задоволенням соціальних потреб людей порівнюється з результатами опитування щодо недостатності соціальних благ у 2008 р.

Насамперед слід відмітити, що суттєво зросла частка людей, яким бракує “належної роботи”, “можливості мати додатковий заробіток”, “можливості працювати із повною віддачею”, що пов’язано з масовим скороченням виробництва, закриттям торговельних фірм, скороченням офісного персоналу та згортанням будівництва. Додатковим навантаженням на ринок праці є масове повернення заробітчан з країн Європи, яка теж потерпає від кризи та згортання виробництва. Як наслідок відсутності можливості добре працювати та отримувати пристойну зарплатню, зросла кількість людей, яким бракує “можливості харчуватися відповідно до своїх смаків”. Водночас спостерігається поступове пристосування населення до життя в ринкових умовах: зменшилась питома вага людей, яким не вистачає “упевненості у власних силах” та “сучасних економічних знань”. Про позитивні наслідки трансформаційних процесів, що повільно, але йдуть у нашій державі, свідчить підвищення ініціативності населення в час розгортання економічної кризи; можна говорити про зниження патерналістських настроїв. Зменшився відсоток людей, яким бракує “уміння жити за нових суспільних умов”, “рішучості в досягненні своїх цілей”, “ініціативи і самостійності у розв’язанні життєвих проблем”. Прагнення респондентів стали реальнішими, формується так званий відкладений попит: майже на 3% зменшилась кількість людей, яким бракує “гарного житла” та “необхідних меблів”. Водночас невдала державна політика в галузі охорони здоров’я, фінансування її за залишковим принципом,

неможливість отримати безоплатну медичну допомогу і необхідні обстеження призвели до того, що значно зросла кількість людей, яким бракує “необхідної медичної допомоги”. На стан здоров’я населення також негативно впливає той фактор, що 55,8% не мають можливості повноцінно проводити відпустку (погіршення щодо 2008 р. на 2,2%). За період спостережень, а саме, з 1995 р. не змінилась ситуація з забезпеченням потреб населення у правовому захисті: близько половини громадян не вистачає юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів. Цікавим є той факт, що порівняно з показниками 2008 р. різко скоротилася частка населення, якій не вистачає “сучасних політичних знань”.

Відомо, що структура соціальних потреб, дефіцит у забезпеченні яких відчуває населення, значною мірою залежить від належності до соціально-демографічної категорії. Розглянемо, як змінилось соціальне самопочуття населення в цьому сенсі порівняно з показниками докризового 2008 р. (табл. 2).

Якщо раніше було зафіксовано, що розрив між самопочуттям чоловіків і жінок не скорочується [2, с. 263], то тепер спостерігається зменшення цього розриву. На жаль, це не є наслідком підвищення соціального самопочуття жінок (воно дещо знизилось, хоча й не перетнуло межу поганого самопочуття), а сталося через суттєве погіршення самопочуття чоловіків. І це природно, бо багато з них під час кризи втратили роботу і неспроможні підтримувати рівень життя своїх сімей.

Якщо розглядати рівень задоволення соціальних потреб залежно від віку, то при загальному його зниженні люди похилого віку менш гостро відреагували на кризу порівняно з молоддю та громадянами середньої вікової категорії. Це наслідок соціальної політики уряду, спрямованої на регулярну виплату пенсій та їхню індексацію. Молодь же не має можливості задовольнити свої основні потреби, бо зарплатня найчастіше або зменшилася, або затримується.

У головних поселенських групах соціальне самопочуття змінилось під час кризи по-різному. Показник ПСС прак-

Розділ 1

тично зрівнявся у жителів великих і невеликих міст, але рівень його падіння вищий у людей, які живуть у невеликих містах, що пов'язано зі згоранням виробництва та

Таблиця 2
Значення ПСС-20 для різних категорій населення України

<i>КАТЕГОРІЇ НАСЕЛЕННЯ</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
ВСЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	39,6	38,9
СТАТЬ		
Чоловіки	41,2	40,4*
Жінки	37,9	37,6
ВІК		
до 30	40,4	39,8**
30–55	39,6	38,9**
56 і старші	38,4	38,1
СІМЕЙНИЙ СТАН		
Ніколи не був(ла) у шлюбі	41,5	40,1*
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	40,0	39,0*
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	37,5	38,4*
Розлучений(на) офіційно	38,4	38,0*
Розлучився(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	32,8	35,0*
Вдівець (вдова)	36,7	37,9*
ОСВІТА		
Початкова, неповна середня	37,1	37,8*
Середня загальна	38,7	38,7
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	39,2	38,6
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	41,4	38,8*
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	41,7	42,2**
НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		
Українець	39,4	39,1
Росіянин	39,4	37,6*
Інша	41,0	40,8
МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ		
Велике місто	40,1	39,2*
Невелике місто	41,1	39,5*
Село	37,1	37,7**

*Різниця відсотків значуща на рівні 1%; ** – на рівні 5%.

банкрутством малих підприємств. Він дещо зріс у жителів села, бо власність на землю та селянська праця виявилися тією “вічною цінністю”, яка спроможна дати людям більш-менш пристойніший рівень життя. Крім того, у села почали повертатися заробітчани, що певною мірою поліпшує ситуацію на селі.

Найбільший рівень зниження соціального самопочуття спостерігається у тих, хто ніколи не був одружений, переважно це молодь. Суттєве зниження показника ПСС спостерігається і серед одружених, бо вони, крім задоволення своїх нагальних потреб, повинні забезпечити потреби своїх дітей.

Рівень освіти теж суттєво впливає на соціальне самопочуття людей під час кризових станів в суспільстві. У 2009 р. дещо підвищилася задоволеність життям у громадян, які мають початкову та неповну середню освіту. Переважно це мешканці села, де життя на момент спостереження виявилось дещо легшим міського. Також спостерігається незначне підвищення ПСС у людей, що мають вищу освіту, тобто у спеціалістів високої кваліфікації. По-перше, їх скорочують з підприємств в останню чергу. По-друге, більшість з них працює в державному невиробничому секторі (викладачі, науковці, управлінці), де поки що ситуація не така важка, як у сфері бізнесу та виробництва. Найнижчий рівень самопочуття у тих, хто має середню спеціальну освіту та перший ступінь вищої освіти. Здебільшого це молоді люди, які отримали диплом бакалавра і не мають змоги знайти своє місце на ринку праці.

Якщо у попередні роки національність громадян України практично не впливала на рівень їхнього самопочуття, то дані останнього опитування виявили тривожну ознаку. Невиважена національна політика всередині держави (експерименти зі складанням тестів замість випускних іспитів, штучне педалювання мовного питання тощо) і значне погіршення відносин з Росією на тлі розгортання кризи призвели до того, що в 2009 р. соціальне самопочуття росіян погіршилось значно більше, ніж українців та людей інших національностей.

Як бачимо, перша хвиля економічної кризи спричинила зниження рівня соціального самопочуття майже всіх категорій населення України. Але рівень зниження ПСС не такий катастрофічний, як того можна було очікувати за суттєвого падіння виробництва, згорання ринку праці та фінансової кризи. Виявилось, що люди за часи довготривалого трансформаційного процесу – майже двадцять років – набули навичок життя у ринкових умовах, частково позбулися патерналістських настроїв і демонструють адаптивний стиль соціально-економічної поведінки. Така тенденція дає надію на подолання наслідків соціально-економічної кризи і продовження позитивних трансформаційних процесів в українському суспільстві.

Література

1. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997. – 63 с.
2. Головаха Є. Соціальне самопочуття населення України: тенденції змін 1995–2008 / Є.Головаха // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 259–266.

О.Беленок

ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ ТА РОЗШАРУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА В ОЦІНКАХ І ОЧІКУВАННЯХ НАСЕЛЕННЯ

2009 року минає 20-річчя від початку соціальної революції 1989–1991 рр. (а це фактично період активного життя цілого покоління). Тепер не модно згадувати, що КПРС втратила народну підтримку не тому, що була спадкоємицею марксистсько-ленінського вчення, а внаслідок того, що в очах людей зреклася принципів соціальної справедливості, не побудувала обіцяний прогресивний лад. Але ж і наслідки ліберальних реформ зовсім не ті, на які сподівалася більшість співгромадян. Форсована ліквідація держави-попередника виявилася лише формою реставрації капіталізму в Україні, а тягар перехідного часу було несправедливо розподілено серед різних груп населення. Побудована за роки незалежності економічна система та політико-ідеологічна надбудова призвели до ще більшого відчуження народу від влади, власності і результатів праці.

Як свідчать дані опитування, *щонайменше 80,9% опитаних вважають, що сучасне українське суспільство несправедливе*, граничний ступінь несправедливості українського суспільства відмітили 47,8% респондентів. Щоб дослідити віковий зріз громадської думки, нами виокремлені з масиву даних такі вікові (і з деяким припущенням можна вважати – поколінські) групи: I – 18–29 років (тобто 1980–1991 рр. народження); II – 30–39 років (1970–1979 рр. народження); III – 40–49 років (1960–1969 рр. народження);

* Статтю підготовлено в рамках українсько-російського науково-дослідного проекту “Соціальна структура, ціннісні орієнтації та образ майбутнього громадян Росії й України: порівняльний аналіз”, що здійснюється за результатами спільного конкурсу НАН України та Російського гуманітарного наукового фонду відповідно до договору №4 від 8 квітня 2009 р. Керівник проекту з української сторони С.Макеєв.

IV – 50–59 років (1950–1959 рр. народження); V – 60–69 років (1940–1949 рр. народження); VI – 70 років і старші (1939 р. народження і старші). Виявилося, що чим старший респондент, тим, як правило, частіше він вказує на крайній ступінь несправедливості сучасного українського суспільства: таких 41,5% (I вікова група), 43,5% (II), 50,5% (III), 49,6% (IV), 51,9% (V), 55,7% (VI). Оцінка “зовсім несправедливе” серед представників I–II вікових груп має менше половини згадувань, серед респондентів, що належать до III–IV, балансує на половинній позначці і серед представників V та VI вікових груп перевищує половину. Середній бал справедливості, виміряний за шкалою, де 1 відповідає зовсім несправедливому суспільству, а 5 – цілком справедливому, розподілений за зазначеними віковими групами так: 1.86 (I), 1.75 (II), 1.73 (III), 1.67 (IV), 1.68 (V), 1.62 (VI). Оскільки оцінка справедливості/несправедливості суспільства зазвичай відбивається через сприйняття певного балансу між трудовим внеском людини та рівнем/якістю її життя, можна припустити, що в пореформеній Україні найбільш успішною вважає себе молодь до 30 років, тоді як після 50 років більшість оцінює себе як соціальних аутсайдерів (натомість у країнах з більш-менш усталеною соціальною структурою населення людина досягає максимального успіху приблизно в 40–50 років).

На відчуття соціальної справедливості справляє суттєвий вплив матеріальне становище респондента. Зовсім несправедливим вважає сучасне українське суспільство 35,6% з тих, середньодушовий дохід яких на кожного з членів сім'ї порівняно з прожитковим мінімумом (далі – ПМ) набагато вищий, 35,8% тих, чий дохід порівняно з ПМ високий, 44,1% тих, у кого він трохи вищий, 50,1% тих, у кого він такий, чи майже такий, як встановлений ПМ, і 60,6% тих, у кого він фактично нижчий за ПМ. (Відповідні середні бали справедливості: 1.94; 1.92; 1.76; 1.69; 1.57). Щоб з'ясувати вплив матеріального чинника на оцінки, орієнтації та настанови опитаних, нами, крім

показника середньодушового доходу, використовувалася також суб'єктивна оцінка сім'ї за рівнем доходу, добробуту. Для зручності аналізу групи респондентів, що характеризували свою сім'ю як злиденну та бідну, укрупнені до однієї групи ("бідні"). Групи респондентів, що характеризували свою сім'ю як трохи нижчу середньої та середню за рівнем доходу, добробуту, об'єднано до однієї групи ("середні"). Групи респондентів, що визнавали свою сім'ю як трохи вище середньої за рівнем доходу, добробутом та заможну, потрапили до об'єднаної групи ("заможні"). Отже, "українське суспільство зовсім несправедливе" – так вважають 64,0% "бідних", 43,2% "середніх" та лише 37,0% "заможних" (середній бал справедливості 1.53, 1.78 та 1.97 відповідно).

Той факт, що *сучасне українське суспільство (а отже, існуюча система соціальних нерівностей) видається несправедливим усім strатам населення*, свідчить про нелегітимність системи суспільних відносин, що склалася в Україні, в очах її громадян. Нелегітимне отримання прав власності у процесі так званої великої приватизації слугувало чи не найвиразнішим фактором масштабного соціального розшарування, що відбулося в 1990-і роки. Лінії розколу між полярними соціальними strатами не подолані дотепер, тобто вже протягом часу, значного з погляду тривалості індивідуального життя, що може вказувати на наявність прихованої хронічної напруженості в суспільстві, а відтак постійного відчуття небезпеки і високого рівня невпевненості в майбутньому серед окремих верств населення. Наразі *найбільш сильна напруженість (далі – конфлікти), виходячи з даних опитування, відбувається між бідними та багатими (68,1% за вибіркою), політиками та звичайними громадянами (51,8%), найманими працівниками та управлінцями, власниками підприємств (далі – трудові конфлікти) – 46,8%, між людьми лівих та правих політичних переконань (37,2%)*. Трудові конфлікти в сучасній Україні більше помічають прихильники соціалізму (50,5%), ніж капіталізму (38,9%), конфлікт

“бідні/багаті” – аналогічно (74,9% і 59,9% посилянь відповідно). Але хоча б те, що значна частина прокапіталістично налаштованих респондентів критично оцінює існуючий соціально-економічний устрій, містить ймовірнісний потенціал його подолання. Актуалізація сприйняття *трудо-вих конфліктів* залежить від соціально-економічного статусу респондента. Її діагностує 48,5% найманих працівників, лише 40,8% – тих, хто працює на себе (самозайнятих) і 59,4% (максимальний показник) – тих, хто працює у власному сімейному бізнесі. Мабуть, це пояснюється тим, що серед роботодавців більші вимоги до кваліфікації і віддачі у комерційному секторі, ніж у державному, а отже, і більший ризик розбіжностей самооцінки працівника та його оцінки приватним роботодавцем. До того ж, скоріше правилом, ніж винятком нової української дійсності стали безсоромне привласнення бізнесом прибуткового продукту та економія на зарплаті найманих працівників. На трудові конфлікти як ознаку часу частіше вказують працівники фінансово-економічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою) – 65,9% посилянь, рідше працівники у сфері державного управління та працівники правоохоронних органів, юридичних організацій, військовослужбовці (об’єднані нами задля більшого наповнення до однієї групи під назвою “держслужбовці”) – 35%.

Конфліктом “політики/громадяни” більше переймаються безробітні (63,3%) та підприємці в середньому і малому бізнесі (62,5%), і найменше за усіх – самі держслужбовці (47,5%). На *конфлікти “ліві/праві”* частіше вказують самозайняті (49,4%), мінімально – службовці з-поміж допоміжного персоналу без вищої або середньої спеціальної освіти (далі – “неспеціалісти”) – 31,5%. Конфлікт “багаті/бідні” у відповідях респондентів усіх (!) соціальних груп фігурує як провідний. Найчастіше на нього звертають увагу службовці-неспеціалісти (74,2%), а рідше – працівники сільськогосподарських підприємств, фермери (далі – “аграрії”) – 56,5%.

Те, що Україна на наступні 10 років зможе-таки наздогнати економічно розвинені країни, вважають, з різним ступенем вірогідності, лише 26,1% респондентів. Більше того, 65,8% опитаних вважають, що відстань між Україною та розвиненими країнами до 2020 р. радше зросте. Цікаво, що більше “оптимістів” щодо гіпотетичного відриву України від Заходу у наймолодшій віковій групі – 42,0%, а в інших таких набирається 34,7% (II), 32,7% (III), 29,5% (IV), 29,3% (V), 34,8% (VI) відповідно. Важко достеменно прогнозувати, як реагуватиме “покоління Інтернету”, яке вже звикло до принад суспільства споживання, зокрема організації життя у кредит, до втрати стабільності і прогнозованих перспектив як наслідків фінансово-економічної кризи. Очевидно одне: масові настрої, що справжнє життя йде десь в іншому місці (а це характерна ознака провінційності), вкрай небезпечні для майбутнього держави.

Більшість респондентів (57,3%) впевнена, що українське суспільство через 10 років у плані справедливості не зміниться. 24,5% респондентів вважають, що суспільство стане справедливішим, 17,7% дотримуються протилежної думки. Показово, що консервацію сучасного несправедливого стану справ до 2020 р. прогнозує більшість респондентів в усіх соціально-демографічних групах. Якщо намагатися намалювати портрет такого собі узагальненого оптиміста щодо побудови справедливої України, то це буде скоріше: киянин чи мешканець Півдня України, людина з середньодушовим доходом набагато вищим за ПМ, з першим ступенем вищої освіти, прихильник капіталізму, самозайнятий, той, хто активно включився у ринкові відносини.

Максимально прогнозують посилення через 10 років конфлікту “багаті/бідні” 72,7% підприємців і мінімально (47,7%) – працівники фінансово-економічного профілю. Не виключено, це вияв певної специфіки виробничого і фінансового капіталу. Конфлікт “політики/громадяни” зазнає динаміки – так вважає 56,8% економістів-фінансистів (максимум) і 32,6% аграріїв (мінімум). Розвиток

цього конфлікту прогнозують також 40% держслужбовців, що близько до середнього значення за вибіркою. *Трудові конфлікти* посиляться до 2020 р., на думку 58,2% підприємців (максимум) і 30,4% аграріїв (мінімум). Про те, що трудові конфлікти згодом посиляться, йдеться у відповідях 35,4% самозайнятих, 42,1% найманих працівників і 58,1% респондентів, що працюють у власному сімейному бізнесі (максимум). *Конфлікт “ліві/праві”* максимально передбачається працівниками фінансово-економічного профілю (47,7%) і мінімально працівниками підприємств торгівлі, сфери послуг (24,3%). Члени політичних партій частіше, ніж громадяни, вільні від партквитка, прогнозують, що до 2020 р. в Україні спалахнуть конфлікти “ліві/праві” (45,5% проти 28,5%).

Аналіз відповідей на запитання “*Якщо подумати про майбутнє, як Ви (Ваша родина) будете жити років через 10, то Ви думаєте про це...*” свідчить, що частіше почуття надії фігурувало в анкетах держслужбовців (57,5%) і учнів, студентів, аспірантів, курсантів (50,6%), рідше – в анкетах робітників промисловості, будівництва, транспорту (без вищої або середньої спеціальної освіти) – 26,3% і безробітних – 27,7%. Максимальні побоювання зафіксовано у відповідях пенсіонерів (40%), мінімальні – у учнів (16,5%) і економістів-фінансистів (17,8%). Більше з надією думають про власне майбутнє, майбутнє своєї родини через 10 років 56,3% працюючих у сімейному бізнесі, 41,9% – самозайнятих і лише 32,0% найманих працівників, які не мають владних повноважень на підприємстві, більше з побоюваннями – 12,5%, 24,8%, 33,9% відповідно. Як бачимо, мірою відчуження від засобів виробництва і управління справами у трудящих зростає соціально-економічний песимізм щодо свого майбутнього (хоча, звісно, і оптимізм господарів в умовах агресивної конкуренції безмежний).

Із таблиці 1 можна углядіти відмінності в сприйнятті власного майбутнього залежно від статусу зайнятості респондентів.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Якщо подумати про майбутнє, як Ви (Ваша родина) буде жити років через десять, то Ви думаєте про це...” залежно від статусу зайнятості респондента (%)

Варіанти відповіді	Статус зайнятості		
	Безперервно працюють	Група ризику	Не працюють
Більше з надією	36,0	25,3	31,3
Більше з побоюванням	26,0	38,8	38,8
Однаковою мірою і з тим, і з іншим почуттям	32,3	34,6	28,8

До групи ризику ми об’єднали тих, хто сьогодні працює, але його найближчим часом можуть звільнити; тих, хто працює за скороченим часом, і тих, хто тимчасово безробітний у зв’язку з призупиненням виробництва. Спільним між наведеними категоріями є те, що їх статус тимчасовий, нестійкий, може у будь-який час змінитися у бік безробіття чи поглибитися у бік тривалої незайнятості. Як вбачається з даних опитування, з найбільшою надією думають про власне майбутнє через 10 років працюючі. Тим респондентам, хто перебуває у групі ризику, надія власлива менше, ніж стабільно працюючим, проте побоювання виражені однаково. Отже, група ризику за психологічними властивостями ближче до непрацюючих і тому має бути під патронатом відповідних державних служб. Більше з надією думають про майбутнє сім’ї 30,8% “бідних”, 33,9% “середніх” і 42,0% “заможних”; більше з побоюванням – 41,2%, 30,4% і 21,0% відповідно. Чим вищий рівень групи за доходом, що з нею ідентифікує себе респондент, тим вищі надії на майбутнє, чим менший – тим вищі побоювання.

Рефлексія на тему “Що ж станеться з Батьківщиною і з нами?” (Ю.Шевчук) була б неповною, якщо не згадати про зв’язок між прогнозом ситуації в країні і матеріальним становищем респондента (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, до 2020 р. поліпшиться чи погіршиться ситуація у нашій країні?” залежно від самооцінки респондентом категорії сім’ї за рівнем доходу (добробуту) (%)

Варіанти відповіді	Категорії сім’ї		
	“Бідні”	“Середні”	“Заможні”
Сума відповідей “помітно поліпшиться” та “поліпшиться”	40,5	53,1	59,2
Не зміниться	32,7	27,5	21,0
Сума відповідей “помітно погіршиться” та “погіршиться”	26,8	19,4	19,8

З таблиці випливає, що бідні люди менш оптимістичні щодо ситуації в Україні, ніж заможні. *Про те, що через 10 років бідні та знедолені люди, вірогідно, почнуть протестувати проти свого становища, йдеться у відповідях переважної більшості респондентів з усіх соціальних груп.* Винятки – працівники фінансово-економічного профілю, з яких лише 44,5% прогнозує такий хід подій, а також самозайняті, оцінки яких (сума відповідей: “дуже вірогідно” та “вірогідно”) ледь перетнули половинну позначку (53,6%). Протести бідних через 10 років передбачають також представники усіх груп, виокремлених за середньо-душовим доходом щодо ПМ. Чим бідніша сім’я респондента, тим частіше припускає він високу чи середню вірогідність цих протестів (у діапазоні від 60,5% у найбагатших до 75,2% у найбідніших). Високу чи середню вірогідність протестів бідних через 10 років припускають 67,4% найманих працівників і 62,4% самозайнятих, проте лише 40,6% працюючих у власному сімейному бізнесі.

Щодо прогнозу загальної ситуації у країні більш оптимістичні представники молодшого і середнього покоління (I–IV вікові групи), серед яких про поліпшення ситуації до 2020 р. висловилися нестійка більшість 50,1–55,4%. Серед старших вікових груп (V–VI) оптимістів лише 43,4% і 41,7% відповідно. Серед старших найбільша кількість скептиків, які вважають, що нічого не зміниться (34,3% і 37,0% відповідно). Найбільша кількість песимістів – тих,

хто вважає, що до 2020 р. ситуація в Україні тією чи іншою мірою погіршиться, присутня в групі 30–39-літніх (25,1%), усе доросле життя яких випало на добу незалежності.

Таблиця 3
Збереження радянської системи чи її лібералізація:
соціальні відмінності політичних систем (%)

Диференціюючі змінні	“Яка політична система створює більш придатні умови для поліпшення життя людини праці (найманого працівника)?”*		
	Радянська	Нинішня (в Україні)	Західна
Соціально-економічний статус			
Найманий працівник	39,4	5,7	20,6
Самозайнятий	26,9	10,0	35,4
Працює у власному сімейному бізнесі	28,1	6,3	40,6
Категорії сім'ї за рівнем доходу, добробуту (самооцінка)			
“Бідні”	48,3	4,1	15,5
“Середні”	34,1	6,5	23,8
“Заможні”	21,0	12,3	42,0
Середньодушовий дохід порівняно з ПМ (самооцінка)			
Набагато вищий за ПМ	29,9	3,4	27,6
Високий	27,9	10,3	32,4
Трохи вищий	35,2	5,8	25,2
Такий чи майже такий	37,9	7,0	21,1
Фактично нижчий за ПМ	44,0	4,6	13,1
Регіон			
Захід	18,4	4,9	36,5
Центр	30,5	8,8	25,7
Південь	45,5	4,7	19,0
Схід	49,3	5,4	12,3
За вибіркою	36,5	6,2	22,5

* У таблиці не відображені відповіді “інше” та “важко відповісти”.

“Яка політична система створює більш придатні умови для поліпшення життя людини праці (найманого працівника)?” – відповідь на це запитання можна побачити

в таблиці 3. Існуюча система, де людина праці – найманий працівник, менеджер, дрібний підприємець – стала гвинтиком бюрократично-олігархічного механізму, приречена на неповну реалізацію свого особистісного потенціалу, категорично не влаштовує (з деякими коливаннями) усі виділені групи опитаних. Попри те, що до масової свідомості ідеологами націонал-капіталізму підкидається неправда про соціалістичне минуле України, воно малюється як епоха тотальної несвободи, 36,5% опитаних (за вибіркою) висловлюються за переваги радянської системи для людини праці. До радянської системи схиляються більше наймані працівники, бідні за середньодушовим доходом та самооцінкою, мешканці Сходу та Півдня України. Натомість працюючі у власному сімейному бізнесі, заможні, мешканці Заходу України частіше виступають прихильниками західної системи. Привертає увагу той факт, що не всі бідні автоматично тяжіють до радянської системи, водночас і не всі заможні, як це можна було б припустити, обирають західну. Суттєва частина останніх (28–30%) визнають позитивні якості радянської системи. А, отже, майбутнє держави залежатиме, зокрема, від того, чи встигнуть високоресурсні вищі верстви українського суспільства соціалізувати грабіжницький капіталізм раніше, ніж “гнані та голодні” спробують зламати існуючий соціально-економічний лад. Щодо регіональної діаметральності громадської думки, то вона є переконливим аргументом на користь впровадження синтезованого суспільного ладу, що акумулює найкращі риси соціалізму та капіталізму. Тим паче, що більшість опитаних (57,4%) оцінюють відсутність значного розшарування в суспільстві як важливу чи скоріше важливу характеристику (сумарно), тоді як оцінки “зовсім не важливо” чи “скоріше не важливо” (сумарно) набрали лише 16,4% прибічників.

Позитивні оцінки (“дуже важливо” чи “скоріше важливо”) щодо відсутності соціального розшарування містяться в анкетах 60,5% осіб з доходами нижче ПМ, 61,9% – з доходами, рівними ПМ, 57,7% – з доходами, що трохи більші ПМ. Але та обставина, що приблизно половина матеріально забезпечених громадян (доходи яких порівняно з ПМ вищі

чи набагато вищі), а саме, 49,0% і 51,7% відповідно підтримують егалітарні цінності, означає, що соціальна база конче необхідних реформ ширша, ніж лише бідні верстви населення. *Створення в суспільстві рівних можливостей для усіх важливо тією чи іншою мірою для 83,6% опитаних. Судячи з даних омнібусу, це саме та ідея, котра здатна об'єднати українців та росіян, два державотворчі етноси, а також різні регіони України.* Отже, на часі завдання вирівнювання вельми диференційованих соціальних шансів різних груп населення.

До конкретних заходів, що виключили б можливість подальшого соціального розшарування, на наш погляд, слід віднести: 1) законодавче заснування персоніфікованої власності членів трудових колективів, з'єднаної з груповою трудовою власністю на місці теперішньої приватної капіталістичної, яка породжує непомірну жадобу зисків, експлуатацію найманої праці та агресивну конкуренцію за рахунок ближніх, врозріз з інтересами суспільства; 2) компенсацію народній більшості праці, неоплаченої за роки незалежності, особливо тим, зарплати яких були, з санкції держави, нижчі, ніж ПМ; 3) встановлення реального розміру ПМ (який нині щонайменше втричі занижений у міфічному споживчому кошику); 4) доведення до кінця справи відновлення власності людей на "згорілі" трудові заощадження радянського періоду; 5) ліквідацію будь-яких привілеїв правлячого класу (не одних лише депутатів ВР України!); 6) гарантування з боку держави кожній людині базового соціального стандарту – доступу до суспільних благ – освіти, медицини, культури.

Закономірною реакцією на реалії дикого ринку 1990-х рр. стало формування в надрах суспільства настроїв, прихильних до суспільства соціальної справедливості. На зміну командно-адміністративній моделі економіки та вільному від держави ринковому капіталізму має прийти система, здатна поєднати особисті інтереси з колективними, виробничі важелі економічного зростання з фінансовими, позитиви радянських та пострадянських часів. Саме таку каталізуючу властивість має конвергентна модель ринкового соціалізму.

*В.Казаків,
кандидат соціологічних наук*

БАНКИ І ЛЮДИ: ОЦІНКИ ВТРАТ І НАСЛІДКІВ

В Україні наприкінці 2008 – на початку 2009 року склалась досить специфічна ситуація, котру умовно можна назвати “фінансовим хаосом” або “організованим фінансовим хаосом”. Для останнього характерними є такі риси:

- швидка й неочікувана зміна ситуації, особливо курсу долара;
- відсутність у населення необхідної фінансової інформації;
- злива неочікуваних (і навіть суперечливих) постанов та вказівок різних суб’єктів фінансової діяльності;
- правова бездіяльність держави;
- структурна складність суб’єктів, котрі належать до різних соціальних груп, інституцій та організацій, що діють у фінансовому полі;
- політична боротьба за владу, яка заважає адекватній правовій і фінансовій діяльності;
- публічні безвідповідальні оцінки ситуації, що породжують фінансову паніку;
- відсутність належного професіоналізму у банківських працівників;
- домінування серед населення споживацької психології;
- прагнення багатьох “жити в кредит”.

Змальована ситуація почала складатись (і загострюватись) ще з початку 2004-го року. Насамперед посилювалось кредитування банків (в основному населенням). До початку 2000 р. в банківській системі України депозити фізичних осіб становили 2,5 мільярда грн, а депозити юридичних осіб – 5,5 мільярда грн. Але вже на початок 2004 р. депозити фізичних осіб становили 29 мільярдів, а депозити юридичних – 28 мільярдів [1, с. 7]. Тобто у громадян України

з'явилися кошти, у них відновилася довіра до банків. Так, за даними моніторингу 1992–2008 рр., на запитання *“Який рівень Вашої довіри банкам?”* 38,5% респондентів у 2002 р. відповіли *“зовсім не довіряю”*; у 2004 – 32,2%, 2005 – 21,0%, 2008 – 18,2%. Своєю чергою, відповідь *“переважно довіряю”* у 2002 р. дали 8,1% респондентів, а в 2008 вже 19,2% [2, с. 29].

На початку 2007 р. депозити фізичних осіб в банках вже становили 97,5 мільярда грн, а депозити юридичних осіб – лише 86,5 мільярда. Тобто населення України надало банківській системі на 11 мільярдів більше, ніж підприємства. А на початок 2009 р. обсяг кредитів населення становив 273,4 мільярда грн, тобто збільшився за один рік на 75,9% [1].

Населення охопила *“кредитна лихоманка”*, і воно почало жити не за статками, а в борг, причому кредити надавали мало не бомжам. Така *“мільна куля”* кредитування населення неминуче мусила (навіть незважаючи на світову фінансову кризу) *“вибухнути”*, що й сталося восени 2008 р., коли ситуація у фінансовій сфері України різко загострилася, а з нею й соціальна напруженість в країні загалом. Певна річ, потерпіли як вкладники, так і позичальники банків, котрі позбулися коштів або не змогли їх повернути.

За даними опитування *“Омнібус-2009”*, сім'ї багатьох респондентів фінансово-економічна криза *“дістала катастрофічно”* – таку відповідь дали 18,2% опитаних. Досить суттєво, але не катастрофічно, відчували кризу 61,8% сімей. Тобто можна сказати, що фінансово-економічна криза серйозно зачепила інтереси 80% сімей України.

Неможливість повернення з банків вкладених в них коштів та взятих у банках кредитів стала випробуванням на міцність для значної частини населення. Так, у сім'ях 17,6% респондентів виникли труднощі з поверненням банківського кредиту, а 10,1% опитаних стверджують, що в них виникли проблеми з отриманням вкладу, внесеного в банк. Отже, безпосередньо фінансові проблеми, які виникли в банківській системі країни, зачепили чверть опитаних.

Неповернення вкладів і неможливість сплати взятих в банку кредитів тією чи іншою мірою торкнулися жителів всіх регіонів України. Частка респондентів, сім'ї яких безпосередньо зіткнулися з неповерненням вкладів, становить 10,9% на Сході, 10,1% на Півдні, 9,8% в Центрі і 9,5% на Заході. Відносна чисельність представників сімей, що не можуть сплатити взятого в банку кредиту, коливається від 20,3% в Східному регіоні до 14,9% в Південному. В Західному та Центральному регіонах таких сімей налічується 17,5% та 17,0% відповідно.

Найчастіше труднощі з поверненням взятих кредитів відзначали жителі невеликих міст (21,0%). Серед опитаних представників Києва таку відповідь дали 12,8% респондентів, серед жителів великих міст — 19,4%. В сільській місцевості 14,1% сімей мають несплачені кредити. Деяко менш помітним є коливання частки респондентів, сім'ї яких не могли отримати свої банківські вклади. Серед жителів села на ці труднощі вказували 7,5% респондентів, серед мешканців невеликих міст — 8,9%, Києва — 11,7%, великих міст — 13,9%.

Та чи інша конкретна ситуація визначає міру, якою фінансово-економічна криза торкнулася людей. Так, серед сімей, що мають борги перед банками, майже третина (31,5%) відчули, що криза зачепила їх катастрофічно, а загалом в цій підгрупі серйозний вплив кризи на власне життя та життя родини відзначили 91,1% респондентів. Серед сімей, перед якими, навпаки, банки не можуть виконати свої зобов'язання, розподіл відповідей щодо ступеня відчутності кризи дуже відрізняється від середніх значень за масивом (табл. 1). Але звернімо увагу: в цій підгрупі кожний п'ятий (20,9%) опитаний вважає, що криза лише трохи торкнулася його сім'ї, і таких респондентів виявилось тут майже втричі більше, ніж у підгрупі обтяжених несплаченими банкам кредитами.

Труднощі виплати взятих у банку кредитів полягають не тільки у підвищенні відсоткової ставки. Зростання цін примушує громадян спрямовувати на придбання продук-

Таблиця 1
Міра відчутності впливу фінансово-економічної кризи
в підгрупах представників сімей, що мають проблеми
з банками (2009, %)

<i>“Якою мірою Вас і Вашої сім’ї торкнулася фінансово-економічна криза?”</i>	<i>В підгрупі представників сімей, що мають труднощі з поверненням взятих кредитів</i>	<i>В підгрупі представників сімей, що мають труднощі з поверненням вкладів з банків</i>	<i>В цілому за масивом</i>
Можна сказати, що катастрофічно	31,5	20,3	18,2
Досить відчутно, але не катастрофічно	59,6	57,7	61,8
Лише трохи	7,6	20,9	15,9
Можна сказати, що практично не торкнулася	1,3	1,1	4,1

тів та речей більшу частку бюджету чи скорочувати споживання. До такої практики вдається сьогодні значна частина боржників банків. Серед представників сімей, які не можуть повернути взяті кредити, 50,5% вже довелося скоротити споживання продуктів харчування, 62,1% — зменшити купівлю взуття, одягу та інших речей. Навряд чи таким сім’ям вистачить коштів для своєчасної виплати кредитів. Ризик визнати себе неплатоспроможними зростає і в тих сім’ях, в яких хтось внаслідок кризи втратив роботу чи зіткнувся з невиплатою або виплатою не в повному обсязі заробітної плати. Наявність цих наслідків кризи відзначили відповідно 28,1% і 38,2% представників сімей, що мають несплачені кредити.

Банківська позика та депозитний вклад є механізмами реалізації двох різних видів фінансової поведінки — споживання та заощадження. В банківській сфері можливості кредитування населення не останньою чергою залежать від обсягу коштів, вкладених населенням на депозитні

Розділ 1

рахунки, і в цьому сенсі дії вкладників і позичальників є комплементарними (взаємодоповнювальними). Але для реалізації кожного з цих видів поведінки людині необхідні вільні кошти і можливість планування доходів та витрат на тривалий час. В 2009 р. 56,6% і 61,8% представників сімей з несплаченими кредитами і неповерненими банківськими депозитами відповідно відзначили, що доходи в їхніх сім'ях перевищують встановлений прожитковий мінімум. Але частка сімей з середньодушовими доходами, значно вищими за прожитковий мінімум, в цих підгрупах була набагато меншою — 28,7% і 17,9% відповідно. Водночас чверть (26,2%) представників сімей з несплаченими банківськими кредитами відзначили, що їхні середньодушові статки є фактично нижчими за прожитковий мінімум. Навряд чи виплата кредитів такими сім'ями є реальною (табл. 2).

Таблиця 2

Середньодушові доходи сімей,
що мають проблеми з банками (2009, %)

<i>Середньодушовий дохід на кожного з членів сім'ї порівняно з прожитковим мінімумом...</i>	<i>В підгрупі представників сімей, що мають труднощі з поверненням взятих кредитів</i>	<i>В підгрупі представників сімей, що мають труднощі з поверненням вкладів з банків</i>	<i>В цілому за масивом</i>
Набагато вищий за прожитковий мінімум	4,8	9,4	4,9
Порівняно з прожитковим мінімумом високий	13,1	19,3	11,4
Трохи вищий за встановлений прожитковий мінімум	38,7	33,1	36,4
Такий чи майже такий, як встановлений прожитковий мінімум	16,3	21,5	25,8
Фактично нижчий за прожитковий мінімум	26,2	15,5	20,9

У 2009 р. стрімко скоротилася чисельність потенційних вкладників банків. Частки тих, хто у випадку несподіваної появи великої суми грошей захотів би зберігати їх у державному чи комерційному українському банку, становлять відповідно 7,0% та 2,7% респондентів і є найнижчими за період 2002–2009 рр. Втратили свою привабливість й закордонні банки: частка тих, хто саме до них звернувся б у гіпотетичному випадку несподіваної появи великої суми грошей, становить сьогодні тільки 6,7% опитаних. Сумарно гіпотетичних вкладників банків серед опитаних (43,6%) було найбільше у 2006 р., тепер їх виявилось 16,4%. І навпаки, після скорочення в 2004-2008 рр. і стабілізації на одному рівні (39,0%–39,5%) частка опитаних, які ніяким банкам не довіряють, в 2009 р. піднялася до найвищого за весь період рівня — 65,4% (табл. 3).

Таблиця 3

**Динаміка потенційних заощаджувальних
преференцій населення України (%)**

<i>“Якби у Вас несподівано з’явилася велика сума грошей, де б Ви захотіли її зберігати?”</i>	2002	2004	2005	2006	2008	2009
У державному українському банку	8,0	11,3	21,1	21,1	19,4	7,0
У комерційному українському банку	3,2	5,2	6,4	6,7	7,8	2,7
У банку за кордоном	16,6	14,8	13,9	15,8	16,1	6,7
Ніяким банкам я б свої гроші не довірив (шукав би інший спосіб збереження своїх інтересів)	50,2	50,4	39,5	39,0	39,5	65,4
Інше	6,5	6,2	7,6	5,8	5,7	4,0
Важко сказати	15,2	12,1	11,3	11,6	11,5	14,5
Не відповіли	0,4	0,0	0,1	0,1	0,0	0,8

Можна було очікувати, що респонденти, сім’ї яких зазнали труднощів з поверненням депозитних вкладів, обережніше поставляться до перспективи подальшої співпраці з банками. Однак серед представників таких сімей

частка респондентів, які жодним банкам не довірили б свої гроші, хоча й становить більшість (58,1%), утім, вона значно менша, ніж за масивом в цілому. Також рідше, ніж за вибіркою, висловлюють пересторогу щодо гіпотетичних заощаджень й представники сімей, які не можуть повернути банківський кредит (57,4%).

Як і більшість (59,4%) всіх опитаних, представники потерпілих сімей не можуть спрогнозувати, скільки часу необхідно суспільству для подолання наслідків фінансово-економічної кризи. Серед представників сімей з тягарем несплачених кредитів та неповернених депозитів частки тих, хто не зміг визначити необхідний для подолання кризи час, становлять 58,1% і 63,7% відповідно. Отже, ці респонденти не можуть визначити й подальші власні кроки у взаємодії з банківськими установами. Довготривала фінансово-економічна криза знецінює вклади населення, а невіплата заробітної плати та зростання цін блокуватиме повернення кредитів. За таких умов скоротиться кількість населення, яке реально може звертатися до банків і матиме бажання вступати з ними у фінансові відносини.

Література

1. Стрельников М. Банки – назад, в майбутнє / Михайло Стрельников // Дзеркало тижня, 2009. – № 12. – 4 квітня. – С.7.
2. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Євген Головаха, Наталя Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 84 с.

*Н.Лавріненко,
кандидат філософських наук*

ЧИ СКОРО ДІСТАНЕМОСЯ МЕЖІ?

У масовій свідомості поняття “криза” асоціюється зі швидкою, нерідко непередбачуваною зміною ситуації, коли контроль за нею з боку людини обмежений, а нерозв’язання її може мати важкі наслідки. Соціальну кризу зазвичай асоціюють з економічними кризами, що періодично повторюються і характеризуються спадом виробництва, зростанням безробіття та розоренням дрібних підприємців. Залежно від особливостей виникнення та розвитку подій економічні кризи мають більш чи менш виражений фінансовий, промисловий, аграрний, структурний, технологічний або політичний ухил. Історично так склалося, що з поняттям економічної кризи масова свідомість асоціює певну загрозу нормальному існуванню як окремої людини, так і суспільства загалом. Для пересічної людини економічна криза може нести такі негаразди, як втрата джерел існування внаслідок вимушеного безробіття або падіння якості життя, що є результатом інфляційних процесів у країні.

За даними опитування 2009 р., погіршення якості життя торкнулося практично половини населення України (табл. 1). Уже традиційно для українців процес заощадження життєвих матеріальних ресурсів починається з економії на вкрай необхідному для фізичного виживання людини: обмежуються витрати на придбання одягу, взуття та інших речей (61,9% опитаних) або на споживання продуктів харчування (51,5%). Якщо доповнити ці цифри даними моніторингового опитування, здійсненого на початку 2008 р., то постає запитання: чи не досягла ця стратегія виживання вже своєї фізіологічної межі, за якою постає загроза здоров’ю та виживанню нації? За даними опитування 2008 р., забезпечити собі найнеобхідніший раціон могла й тоді лише половина (47,5% респондентів), а харчуватися відповідно до своїх смаків дозволяли собі лише близько третини (29,5%) опитаних.

Таблиця 1

**Наслідки сучасної фінансової та економічної кризи,
які торкнулися населення України (%)**

<i>Наслідки кризи</i>	<i>%</i>	<i>Ранг</i>
Звільнення (скорочення) з роботи	20,8	IV
Невиплата чи виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	32,2	III
Труднощі з поверненням взятого у банку кредиту	17,7	VI
Труднощі з поверненням свого вкладу з банку	10,1	VII
Скорочення споживання продуктів харчування	51,5	II
Зменшення купівлі одягу, взуття, інших речей	61,9	I
Зниження якості комунальних послуг (забезпечення водою, опаленням тощо)	19,4	V
Інше	3,5	IX
Ніщо не торкнулося	6,7	VIII

Стратегія економії на базових, первинних потребах як наслідок економічної кризи займає перший та другий ранги у відповідях респондентів. Ця стратегія є вимушеною, вона є наслідком таких притаманних економічній кризі явищ, як звільнення (скорочення) з роботи, яке торкнулося кожного п'ятого респондента (20,8%), або невиплата чи виплата в не повному обсязі заробітної плати. Це негативне явище відчув майже кожний третій з опитаних (32,2%).

Можна казати, що фінансово-економічна криза позначається глобально як на світовій спільноті, так і на населенні України. Але міра її впливу на певні соціальні групи населення є різною (табл. 2).

Таблиця 2

**Міра впливу фінансово-економічної кризи
на респондента та його сім'ю (%)**

<i>Міра впливу</i>	<i>%</i>
Можна сказати, що катастрофічно	18,2
Досить відчутно, але не катастрофічно	61,8
Лише трохи	15,9
Можна сказати, що практично не торкнулася	4,1

Катастрофічні наслідки криза принесла майже кожному шостому респондентові (18,2%). Досить відчутно, але не катастрофічно вона торкнулася більше половини опитаних (61,8%); лише децю – 15,9%. *Сумарно катастрофічні та досить відчутні наслідки фінансово-економічної кризи відчули 80% населення України.*

Таблиця 3
Довготривалі наслідки світової фінансової та економічної кризи, найбільш вірогідні для України (%)

<i>Наслідки кризи</i>	<i>%</i>
Падіння промислової сфери	62,4
Руйнування національної фінансової системи	40,2
Оздоровлення економіки, фінансової системи	7,3
Загострення внутрішнього політичного протистояння, конфлікту	26,4
Політичне згуртування всередині країни	4,6
Посилення протистояння у країні між регіональними, релігійними, етнічними та іншими групами	4,5
Посилення протистояння з сусідніми державами – нечленами ЄС	7,8
Посилення протистояння з сусідніми державами – членами ЄС	1,8
Зближення з державами – членами ЄС	4,1
Зближення з державами – нечленами ЄС	2,5
Згортання демократії; встановлення недемократичного режиму	3,8
Збройний конфлікт, зіткнення	9,8
Посилення організованої злочинності, мафії	31,0
Посилення політичного, національного радикалізму, нетерпимості	7,8
Скорочення системи послуг та соціального забезпечення	20,9
Оздоровлення системи послуг та соціального забезпечення	4,1
Різке зростання безробіття	68,9
Різке зниження рівня життя	66,1
Різке погіршення стану навколишнього середовища	16,2

Населення України, що у своїй більшості вже відчуло у своєму буденному житті вплив сучасної кризи, ставиться до неї та її довготривалих наслідків з великим занепокоєнням (*табл. 2*). Більша частка опитаних вважає, що її вірогідним наслідком буде різке зростання безробіття (68,9%), а також різке зниження рівня життя (66,1%). На третє місце за частотою згадувань виходить такий наслідок кризи, як “падіння промислової сфери” (62,4%). Цікаво, що фактично думка респондентів щодо таких довготривалих наслідків фінансово-економічної кризи збігається з прогнозами відомих експертів, які прогнозують найближчим часом другу хвилю кризи, що характеризуватиметься продовженням зростання безробіття та зниженням рівня заробітної плати. Ще одну нову хвилю звільнень можна очікувати працівникам ринку продажу товарів і послуг, туристичних фірм та підприємств, постачання в яких орієнтоване на імпорт. Друга хвиля кризи пов’язана з падінням національної грошової одиниці, наслідком чого є подорожчання імпортних товарів, зростання цін на внутрішньому ринку та знецінення заробітної плати.

До довготривалих наслідків для України фінансово-економічної кризи респонденти відносять також руйнування національної фінансової системи (так вважають 40% з них). Треба сказати, що передкризова ситуація у банківській сфері була доволі благополучною. Позитивним моментом було зростання довіри населення до банків, населення почало зберігати кошти у цих установах, інвестуючи, таким чином, потребу інших, у тому числі підприємців, у кредитах на розвиток виробництва та будівництва. І хоча опитування у передкризовому 2008 р. засвідчувало не досить високий рівень довіри до банківських установ (середній бал дорівнював 2.6; для порівняння: середній бал довіри до своєї сім’ї дорівнював 4.6), але практика заморожування депозитних вкладів населення призвела до падіння довіри населення до зберігання грошей у банківських установах. Повернути довіру буде нелегкою справою для цих установ.

В умовах дестабілізаційних процесів у економіці та фінансовій сфері громадська думка очікує посилення організованої злочинності та діяльності мафіозних структур (31,0%). Також кожний четвертий опитаний очікує загострення внутрішнього політичного протистояння та різного роду соціальні конфлікти (26,4%). У ситуації нестачі життєвих ресурсів, яку відчуває більшість населення України, а також посилення боротьби фінансово-промислових кланів за домінування і доходи в умовах кризи та за відсутності ефективної національної програми подолання кризи, яку б впроваджував харизматичний політичний лідер, протистояння різних політичних груп може набути характеру українських гострих зіткнень та організованих дій.

Криза матиме своїм наслідком скорочення системи послуг та соціального забезпечення. Так вважає кожен п'ятий респондент (20,9%). Держава своїх громадян не збирається захищати від кризи: згідно з проектом держбюджету на 2010 р. соціальні виплати будуть заморожені на рівні 2009 р. Це стосується передусім заробітної плати працівників бюджетної сфери, стипендій і соціальної допомоги.

Інфляційні процеси, що набирають обертів, ведуть (і тепер, і в майбутньому) до кризи споживання. Зменшення реальних доходів населення, замороження банками кредитування зумовлюють падіння спроможності населенням купувати продовольчі та промислові товари. Тому очікувати зростання економіки через зростання споживання товарів населенням поки що не доводиться.

Саме по собі зубожіння населення – дуже небезпечна річ, яка може призвести до масових безладів в країні. Цього побоюється кожний десятий опитаний (9,8%). Якщо до них додати тих, хто побоюється, що довготривалими наслідками фінансово-економічної кризи можуть також бути посилення протистояння у країні між регіональними, релігійними, етнічними та іншими групами (4,5%) та посилення політичного, національного радика-

лізму, нетерпимості (7,8%), то в сумі кожний п'ятий респондент (22,1%) очікує дуже небезпечних соціальних наслідків від сучасної кризи, які посилюватимуть соціальну напруженість у суспільстві. Соціальна напруженість – це масовий адаптаційний синдром, який показує міру фізіологічної, психофізіологічної та соціальної адаптації, а іноді – дезадаптації різних груп населення до хронічної фрустрації, труднощів, пов'язаних зі зниженням рівня життя та іншими негативними явищами. Вищим владним структурам слід пам'ятати, що соціальна напруженість – перший етап можливого широкомасштабного соціального конфлікту.

Наукові теорії економічних криз, поряд з негативними явищами, які несуть такі потрясіння, обов'язково відмічають і такі їх особливості, як наявність деяких позитивних подій, що створюють нові умови для досягнення успіху. Такі події можна вважати позитивними наслідками економічних криз. Тобто криза спонукає фінансові, виробничі та політичні системи змінитися, переструктуруватися, відкинути все зайве та неефективне і вийти з кризи більш досконалішими. Таким чином, криза є діалектичною єдністю двох процесів: руйнування і творення. Умовно перебіг подій під час кризи може відчуватися за трьома сценаріями: 1) домінування соціалізаторських процесів; 2) рівновага соціалізаторських та руйнівних процесів; 3) домінування руйнування. Опитування свідчить, що населення України не дуже вірить у позитивні потенції фінансово-економічної кризи. Лише 7,3% респондентів вважають, що одним із довготривалих наслідків світової економічної та фінансової кризи може бути оздоровлення економіки, фінансової системи. Сподіваються, що вона може спонукати оздоровлення системи послуг та соціального забезпечення тільки 4,1% респондентів; вважають, що криза може мати своїм наслідком політичне згуртування всередині країни також лише 4,6% респондентів.

На даний час, на думку експертів, неможливо точно спрогнозувати час виходу України з економічної кризи.

Громадська думка з цього приводу теж може розглядатися як умовна експертна оцінка, тому що кожен індивід є експертом тих умов життя, в яких він живе (табл. 4).

Таблиця 4

Думка населення про час, за який Україна подолає негативні наслідки фінансової та економічної кризи (%)

<i>Період часу</i>	<i>%</i>
У найближчі місяці	0,7
У найближчі рік-два	9,4
Протягом більш як двох років	30,6
Спрогнозувати важко	59,3

Найбільш поширеною серед опитаних є думка, що час, за який Україна подолає негативні наслідки економічної та фінансової кризи, спрогнозувати важко (59,3%). Майже третина опитаних (30,6%) вважає, що це відбуватиметься протягом більш як двох років. І тільки кожний десятий респондент налаштований оптимістично: негативні наслідки економічної та фінансової кризи будуть ліквідовані у найближчі рік-два (9,4%).

Залишається сподіватися, що технології подолання кризи матимуть умови, за наявності яких й можливе їх успішне застосування. Це громадянський мир і злагода, високий інтелектуально-моральний потенціал еліти, який передбачає здатність зрозуміти сутність кризи і виробити ефективні засоби її подолання.

*В.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ПРИВАТИЗАЦІЯ ЗЕМЛІ ТА ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ: ВІДМІННІСТЬ СТАНІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ

У 1999 році доктор економічних наук Валерій Ворона констатував, що впродовж восьми років після здобуття країною незалежності нові форми власності “досі не склалися як соціальні інститути, тобто не перетворилися на стабільні форми соціальної діяльності, відтворювані у часі та просторі” [1, с. 14]. Це твердження обґрунтовувалося тим, що в Україні “жоден із соціальних інститутів суспільства (окрім, можливо, сім’ї) не відповідає ознакам інституту демократичного суспільства: стабільності форм, орієнтації на розв’язання головних соціальних проблем, культурній легітимації” [1, с. 14]. Водночас Євген Суїменко звернув увагу на проблематичність приватизації як докорінного зламу відносин власності, оскільки, на його думку, “...Україна почала здійснювати реформи за фактичною відсутністю в господарській структурі легітимних засад приватної власності та ринкової інфраструктури” [1, с. 129]. Натомість Світлана Оксамитна підмітила, що “поряд з державною... формою власності легітимувалася і поступово розширює сферу впливу... власність колективна та приватна” [1, с. 173]. А Сергій Макеєв визначив українське суспільство за умов перерозподілу і присвоєння власності, конкуренції з приводу неї та зміни типу соціальної структури як суспільство “нічиїх” речей: “Тут мало що усталено комусь належить; у багатьох випадках важко сказати, чи здійснилася диференціація державної, колективної і приватної власності (тим більше що державна власність використовується як приватна); чи за правом, легітимно володіють власністю її нинішні господарі” [1, с. 219]. Михайло Міщенко запевняв, що “приватизаційні

процеси стають легітимними в очах населення” тільки за створення умов для реального впливу на перебіг приватизації широких прошарків населення [1, с. 173].

Показово, що весь шерег наведених думок дослідників наявний у межах лише однієї колективної монографії. І цими думками далеко не обмежується визнання українською соціологічною спільнотою соціальної значущості стану легітимності та процесів легітимації приватної власності в Україні. З іншого боку, така одностайна застосовність поняття легітимності та споріднених із ним понять засвідчує їх придатність як пізнавальних засобів у дослідженні перспектив приватної власності та заснованого на ній соціального устрою суспільства.

Найважливішим об’єктом приватної власності є передусім земля. Відтак реінституціоналізація приватної власності на землю в Україні невідповідно перебуває в епіцентрі уваги публіцистів, науковців та політиків [2; 3; 4]. Приватизація земельних активів дотепер незавершена: попри фактичний розподіл між приватними власниками різних земельних ресурсів у містах та селах, з року в рік Верховною Радою України продовжується мораторій на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення. Таке обмеження стоїть на заваді легальному перерозподілу та концентрації основної частки земельної власності в Україні. Поточне державне регулювання відносин земельної власності через прийняття відповідних законів, постанов та рішень певною мірою залежне від стану соціальної легітимності приватизації землі та приватної власності на землю. Під соціальною легітимністю тут варто розуміти суб’єктивне прийняття й визнання громадянами, поведінкові вияви їх добровільної згоди із перебігом та наслідками приватизації землі, інституціональним порядком приватновласницьких земельних відносин та заснованим (частково) на ньому соціальним устроєм суспільства.

Базу операціоналізації концептів “соціальна легітимність приватизації землі” та “соціальна легітимність приватної власності на землю” можуть становити:

– показники ставлень до приватизації землі та до приватної власності на землю, а також показники думки із приводу купівлі-продажу землі (моніторинг Інституту соціології НАН України);

– показник думки із приводу права власності на землю та угіддя, а також показники думок щодо виправданості приватизації землі та щодо доцільності націоналізації приватної землі (омнібус Інституту соціології НАН України).

Зафіксовані шкалами цих показників позитивні настанови стосовно приватизації землі та приватної власності на землю варто вважати виявами обрання респондентами позиції легітимації, негативні настанови – відповідно виявами позиції делегітимації. Натомість невизначені настанови слід трактувати як такі, що засвідчують труднощі респондента із визначенням власної позиції легітимації/делегітимації. Відтак стан соціальної легітимності варто констатувати за умови, коли позицію легітимації обирають понад 50% респондентів, а стан соціальної нелегітимності – за умови, коли понад 50% респондентів обрали позицію делегітимації. Але і в цих двох випадках, і в усіх інших правомірно аналізувати певні рівні (ступені) легітимності, нелегітимності і невизначеності легітимності/нелегітимності окремого об'єкта, а також мінливість цих рівнів у часі – як легітимацію, делегітимацію, збільшення чи зменшення невизначеності.

З огляду на такі критерії оцінювання на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України можна констатувати поступову делегітимацію приватизації землі мірою її здійснення (*табл. 1*).

Упродовж 1994–2008 рр. частка людей із невизначеним ставленням до приватизації землі майже не змінилася. Натомість зміни часток носіїв легітимності та нелегітимності мають симетричний, взаємно пов'язаний та протилежний за спрямованістю характер: чисельність тих, хто своєю позицією легітимує приватизацію землі, скоротилася удвічі, а чисельність тих, хто відповідно делегітимує

Таблиця 1

**Динаміка відсотків відповідей на запитання
“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) землі?” (%)**

Позиції	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006	2008
	N= 1807	N= 1810	N= 1800	N= 1810	N= 1810	N= 1810	N= 1810	N= 1800	N= 1800	N= 1800	N= 1801
Скоріше негативно	27,2	30,4	27,4	29,7	36,9	39,0	37,5	36,3	45,4	53,1	53,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	19,4	20,8	22,7	24,2	22,9	23,4	22,9	21,5	26,7	22,9	20,6
Скоріше позитивно	53,4	48,9	49,8	46,1	40,2	37,6	39,7	42,2	27,9	24,0	25,9

останню, – зросла удвічі. Стан нелегітимності приватизації землі підтверджується також відсотковими розподілами за двома показниками омнібусу Інституту соціології НАН України, що був проведений навесні 2006 р. Зокрема, опитуваним тоді було запропоновано визначитися із власною думкою щодо виправданості приватизації землі. Отож їхні відповіді на запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?” у відсотковому вимірі розподілилися так: “скоріше ні” – 53,4; “важко відповісти” – 22,3; “скоріше так” – 24,2 (N=1800). Водночас респонденти у цьому ж опитуванні також мали можливість визначитися із власною думкою щодо доцільності можливої зворотної націоналізації приватної землі. Для цього їм було запропоновано відповісти на запитання “Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?” Відповіді на нього розподілилися так: “радше так” – 51,4; “важко відповісти” – 27,6; “радше ні” – 21,0 (N=1800). Структура цих двох відсоткових розподілів за показниками омнібусного опитування 2006 р. майже збігається із структурою відсоткового розподілу за показником ставлення до приватиза-

ції землі у моніторинговому опитуванні 2006 р. (*табл. 1*). Зокрема, в усіх трьох розподілах вибір позицій делегітимації приватизації землі характерний перевищенням 50% рівня у межах статистичної похибки. Такий збіг не випадковий, оскільки обидва опитування були проведені в часі одне за одним і, таким чином, у сукупності відбивають тогочасний стан соціальної нелегітимності приватизації землі. У змістовому сенсі зазначена нелегітимність полягає у тому, що половина опитаних не лише негативно ставиться до приватизації землі, а й схиляється до думок щодо не виправданості такої приватизації та доцільності зворотної націоналізації приватної землі. Тобто переважне негативне емоційне сприйняття приватизації поєднане із вкрай несприятливими щодо неї когнітивними (раціональними) схильностями респондентів.

Утім, є підстави припустити, що тут не йдеться про безумовне заперечення загалом приватизації землі як процесу, що призводить до появи приватної власності на землю. Частиною респондентів приватизація землі не визнається скоріше тому, що: 1) не виправдала їх сподівань; 2) здійснена неприйнятними для них способами, невідповідними їх очікуванням та початковим уявленням. На користь цих припущень свідчать дещо відмінні тенденції динаміки стану легітимності приватної власності на землю, що поставала у перебігу приватизації останньої. Ці тенденції можна констатувати на підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України, у перебігу здійснення якого в окремі роки замість показника ставлення до приватизації землі використовувався показник ставлення до приватної власності на землю (*табл. 2*).

На старті легальної приватизації носії соціальної легітимності приватної власності більш ніж учетверо чисельно переважали носіїв нелегітимності. За наступні роки чисельність носіїв легітимності суттєво скоротилася: 2004 р. їх стало менше майже на третину, кількість носіїв нелегітимності натомість подвоїлася. Структура відсоткового розподілу за 2003 р. зафіксувала, імовірно, переважання стану невизначеності опитуваних у їхньому ставленні до при-

Таблиця 2

Динаміка відсотків відповідей на запитання
“Як Ви ставитесь до приватної власності на землю?” (%)

Позиції	1992	2002	2003	2004
	N=1752	N=1799	N=1800	N=1800
Скоріше негативно	14,0	27,2	19,1	31,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	22,0	24,6	51,1	26,3
Скоріше позитивно	64,0	48,3	29,7	42,2

ватної власності на землю. У решті наведених розподілів збереглося вагоме кількісне переважання носіїв легітимності приватної власності на землю над носіями її нелегітимності. Тут наявні підстави для припущення про те, що, на відміну від соціально нелегітимної приватизації землі, приватна власність на землю не втратила своєї соціальної легітимності за роки докорінних економічних перетворень. Або, скоріше, соціальна делегітимація приватної власності на землю, порівняно із приватизацією землю, істотно менша.

Однак далеко не на користь цих припущень свідчить динаміка відсоткових розподілів за іншим показником моніторингу Інституту соціології НАН України, який фіксує думку опитаних щодо їх згоди або незгоди із дозволом (легалізацією) купівлі-продажу землі (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка відповідей на запитання “Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?” (%)

Позиції	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006	2008
	N=1807	N=1810	N=1800	N=1810	N=1810	N=1810	N=1810	N=1800	N=1800	N=1800	N=1801
Так	38,6	36,3	39,2	22,0	33,6	32,6	32,4	31,6	24,8	22,0	29,2
Ні	44,5	45,2	41,8	27,5	49,4	49,0	48,0	51,4	56,5	60,5	53,8
Важко відповісти	16,8	18,5	19,1	50,5	17,0	18,4	19,7	16,9	18,7	17,5	17,0

Розділ 1

Означений показник виступає свого роду мірилом думки опитуваних з приводу однієї із найважливіших правочинностей приватної власності на землю – права розпорядження нею. Тобто йдеться про невід’ємну складову права приватної власності. Показово, що відсоток носіїв нелегітимності такої чинності в усіх наведених розподілах чисельно переважає відсоток носіїв відповідної легітимності. Станом на 2008 р. носії нелегітимності переважають (майже на величину статистичної похибки) разом взятих носіїв легітимності та невизначених. Водночас половина або й більше респондентів моніторингових опитувань 2000-х років, які не погодилися із можливістю дозволу купівлі-продажу землі, імовірно, не є одностайними безумовними і переконаними опонентами цієї правочинності приватної власності. На користь цього припущення свідчить відсотковий розподіл за показником моніторингу Інституту соціології НАН України, застосований в опитуванні 2002 р. (табл. 4).

Таблиця 4

Думка із приводу можливості купівлі-продажу землі в Україні (2002, N=1799, %)

<i>“Як Ви ставитесь до можливості купівлі-продажу землі в Україні?”</i>	<i>%</i>
Земля має вільно продаватися і купуватися без обмежень	7,8
Земля має продаватися і купуватися тільки громадянами України	30,8
Земля має продаватися і купуватися на території населеного пункту тільки жителями цього населеного пункту	12,0
При купівлі-продажу землі необхідні інші обмеження (крім наведених в п. 2 і 3)	1,6
Земля в Україні не може бути предметом купівлі-продажу	38,1
Важко сказати	9,7

Шкала даного показника містить ширший шерек позицій, що є також більш змістовними порівняно із позиціями шкали попереднього показника (табл. 3). Відтак опитувані мали більше можливостей для власного когнітивного самовизначення із приводу купівлі-продажу землі.

У підсумку респонденти, що припускають купівлю-продаж землі на різних умовах, виявилися в сукупній більшості (52,2%) на тлі своїх опонентів. Тобто є підстави стверджувати, що половина опитаних із різними застереженнями та обмеженнями визнають можливість купівлі-продажу землі. Імовірно, таке визнання опосередковано стосується й загалом права розпорядження землею як однієї із правочинностей власності на неї. При цьому показова переважна схильність опитаних до обмеження кола учасників торгів на ринку землі виключно громадянами України або представниками її місцевих громад. Таку схильність можна тлумачити як вияв стурбованості людей перспективами панування на ринку землі, а відтак – і в економіці та суспільстві іноземних і/або глобальних економічних суб'єктів, а також доморощених землевласників-олігархів. Імовірно, в купівлі-продажу землі без обмежень абсолютна більшість опитаних вбачає передумови необмеженого накопичення земельної власності та низки похідних із цієї обставини економічних і соціальних негараздів. Утім, такі побоювання не стають на заваді соціальній легітимації приватної власності на землю та права її продажу загалом. Про це також свідчить відсотковий розподіл за показником прийнятної конфігурації права власності на землю, застосований в опитуванні омнібусу Інституту соціології НАН України 2009 року (табл. 5).

Таблиця 5

Думка із приводу бажаної конфігурації права власності на землю (N=1799, %)

<i>“Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?”</i>	<i>%</i>
Повне право власності (з правом продажу)	55,3
Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу	13,9
Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	1,9
Державна власність на всі землі	12,5
Важко відповісти	16,4

Носії легітимності повного права приватної власності на землю (включно із правом її продажу) становлять більше половини опитаних. Порівняння цього відсоткового розподілу відповідей із відсотковим розподілом за показником ставлення до приватизації землі моніторингового опитування Інституту соціології НАН України за 2008 р. (*табл. 1*) дає підстави для припущення про поточний стан соціальної нелегітимності приватизації землі та легітимності приватної власності на землю. Втім, це припущення засноване на інформації, що отримана на основі застосування лише двох показників двох різних досліджень. Для більш ґрунтовних й однозначних висновків з цього приводу необхідне застосування двох груп показників, що операціоналізують концепти “легітимність приватизації землі” та “легітимність приватної власності на землю”. Але вже зараз є достатні підстави стверджувати, що ці два концепти позначають різні соціальні явища. Попри те що на теренах України позначені цими концептами явища тісно пов’язані, самі ці явища та відповідні їм концепти нетотожні.

Пошук імовірних чинників соціальної легітимації приватизації землі та приватної власності на землю здійснено за допомогою використання моделі множинної лінійної регресії. В першому випадку залежною змінною у рівнянні лінійної регресії виступає показник ставлення до приватизації землі моніторингового дослідження 2008 р. (*табл. 1*). У другому випадку залежною змінною є показник прийнятної конфігурації права власності на землю (*табл. 5*) із модифікованою шкалою: 1 – “державна власність на всі землі”, 2 – “важко відповісти”, 3 – “повне право власності (з правом продажу); пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу; власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям”.

Для операціоналізації потенційно можливих чинників соціальної легітимації/делегітимації як незалежних змінних (предикторів) рівнянь регресії обрано показники, що одночасно наявні в масивах даних моніторингу за 2008 р. та omnibusу за 2009 р.:

1) “місце проживання” із шкалою: 1 – “Київ”, 2 – “місто з населенням понад 250 тис. осіб”, 3 – “невелике місто”, 4 – “село”;

2) “вік”, що вимірюється у кількості повних років життя;

3) “освіта” із порядковою шкалою, що її позиції складають послідовні ступені освіти (від початкової до повної вищої освіти);

4) “матеріальний рівень життя” – суб’єктивна самооцінка респондентом матеріального рівня життя власної сім’ї у балах на шкалі, де 0 балів – найнижчий рівень, а 10 балів – найвищий;

5) фіктивна (dummy) змінна “підтримка прихильників капіталізму”, що виокремлює тих, хто схильний підтримувати політичну силу прихильників капіталізму (1), на тлі решти респондентів.

Загалом рівняння регресії показують незначний сукупний вплив (малі значення R^2 та R^2 Adjusted) зазначених предикторів на ставлення до приватизації землі та думку із приводу бажаної конфігурації права власності на землю (табл. 6; 7).

Таблиця 6

Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії для залежної змінної “ставлення до приватизації землі” (моніторинг Інституту соціології НАН України, 2008)

Предиктори	Коефіцієнти регресії B	Стандартна похибка	Стандартизовані коефіцієнти регресії β	t	Значущість
(Константа)	2,667	0,171	-	15,584	0,000
Місце проживання	0,050	0,021	0,055	2,324	0,020
Вік	-0,008	0,001	-0,151	-6,237	0,000
Освіта	-0,006	0,015	-0,010	-0,393	0,694
Матеріальний рівень життя	0,045	0,013	0,086	3,595	0,000
Підтримка прихильників капіталізму	-0,476	0,062	-0,179	-7,673	0,000
$R^2=0,075$	R^2 Adjusted =0,072	F -критерій Фішера: 28,563 за значущості 0,000			

Таблиця 7

**Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної “думка із приводу бажаної
конфігурації права власності на землю”
(омнібус Інституту соціології НАН України, 2009)**

Предиктори	Коефіцієнти регресії B	Стандартна похибка	Стандартизовані коефіцієнти регресії β	t	Значущість
(Константа)	1,968	0,115	-	17,083	0,000
Місце проживання	0,114	0,018	0,152	6,226	0,000
Вік	-0,002	0,001	-0,048	-1,962	0,050
Освіта	0,043	0,015	0,074	2,926	0,003
Матеріальний рівень життя	0,045	0,011	0,097	4,057	0,000
Підтримка прихильників капіталізму	0,111	0,057	0,046	1,952	0,051
$R^2=0,041$	$R^2 \text{ Adjusted}=0,038$	F -критерій Фішера: 15,101 за значущості 0,000			

Однак вплив кожного предиктора (за винятком окремих випадків) має статистично значущий характер, і це вможливує порівняння їх впливів на підставі значень стандартизованих коефіцієнтів регресії в у межах обох рівнянь. З огляду на таке порівняння можна стверджувати:

– соціально-поселенська локалізація особи (місце проживання) більшою мірою впливає на схильність легітимувати приватну власність на землю, ніж на схильність легітимувати приватизацію землі (зокрема, жителі села більшою мірою схильні до легітимації приватної власності на землю, ніж жителі міст, оскільки, імовірно, є переважно приватними власниками землі);

– вікова локалізація особи більшою мірою впливає на делегітимацію приватизації землі, ніж на делегітимацію приватної власності на землю (або, іншими словами, до легітимації приватної власності на землю схильні респонденти всіх вікових категорій, тоді як до легітимації приватизації землі здебільшого схиляється молодь);

– освітня локалізація особи більшою мірою зумовлює легітимацію приватної власності на землю, ніж легітима-

цію приватизації землі (тобто у негативному ставленні до приватизації землі різні освітні категорії опитуваних здебільш одностайні, тоді як схильність легітимувати приватну власність на землю зростає мірою підвищення освітньої категорії);

– суб'єктивна соціально-економічна локалізація особи загалом однаково впливає і на легітимацію приватизації землі, і на легітимацію приватної власності землі мірою підвищення самооцінки респондентами матеріального рівня життя власної сім'ї їх схильність до легітимації зростає);

– соціально-ідеологічна локалізація особи найбільшою мірою впливає на делегітимацію приватизації землі, натомість переважна легітимація приватної власності на землю лише несуттєво залежить від цього чинника (тобто до легітимації приватної власності на землю схильні здебільшого всі – ті, що підтримують прихильників капіталізму, соціалізму та ін.).

Емпіричне підґрунтя зроблених узагальнень доволі обмежене, і для більш однозначних висновків необхідне його розширення. Попри це, можна загалом стверджувати, що причиною делегітимації приватизації землі є певні соціальні (структурні, ідеологічні) розмежування суспільства. Відповідні соціальні розмежування значно меншою мірою відбиваються на ставленні до приватної власності на землю, наслідком чого, імовірно, є поточний її стан соціальної легітимності. Втім, ці припущення потребують підтвердження ґрунтовнішими дослідженнями.

Література

1. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія; за ред. М.О.Шульги. – К., 1999. – С. 14, 129, 173, 219.
2. Гапко Г. Хліборобська Україна – житниця олігархів? / Г.Гапко // День. – 2008. – 5 липня.
3. Тарасенко В., Сакада М. Ринок землі – неовов'язковий / В.Тарасенко, М.Сакада // День. – 2008. – 12 серпня.
4. Хмара С. Особливий ресурс. Хто буде володіти землею, від того залежатиме доля нації / С.Хмара // День. – 2008. – 27 серпня.

*О.Іваненко,
кандидат філософських наук*

ЧИ ВИЖИВЕ УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО?

Україна споконвіку була країною аграрною. Ще на початку ХХ ст. селянство становило основну масу населення країни, основний клас виробників (станом на 1900 р. селянство налічувало 86% населення України), а землеробський тип господарства тривалий час визначав характер розвитку всіх сфер економічного і соціального життя українців.

З кінця 1950-х років спостерігається неухильне зменшення загальної кількості сільського населення в Україні і, відповідно, зростання частки міського. На початку ХХІ ст. у сільській місцевості проживає лише третина населення країни. За даними Держкомстату України, станом на 1 квітня 2009 р. його чисельність становила 14 520,8 тис. осіб, або 32%. Аграрний сектор (у тому числі переробна та харчова галузі промисловості) виробляє близько 60% продукції та посідає друге місце у товарній структурі експорту. При цьому питома вага сільськогосподарської продукції у ВВП держави постійно зменшується (з 16% у 2004 р. до 12% у 2008-му) [1]. Незалежно від погодних умов та зібраних урожаїв проблеми забезпечення життєздатності сільськогосподарських товаровиробників та створення соціального захисту населення, що проживає в сільській місцевості, на рівні, визначеному чинним законодавством, залишаються не розв'язаними. Найгостріші проблеми на селі – занепад соціальної інфраструктури, відсутність мотивації до праці, безробіття, бідність, депопуляція, трудова міграція та, як наслідок, знелюднення сільської місцевості і вимирання українського села. Зокрема, рівень зайнятості сільського населення віком 17–70 років 2007 р. становив 61,5%, працездатного віку – 67,8 % [2].

Розвиток соціальної інфраструктури сільських населених пунктів теоретично становить пріоритетне завдання

Мінагрополітики. Так, восени 2008 р. уряд прийняв Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 р., у якій соціальному розвитку відведено основну роль. Програма визначила пріоритетні завдання у розбудові інфраструктури сільських населених пунктів для кожного міністерства. Проте механізми її реалізації неефективні, а часом і зовсім відсутні, не кажучи вже про те, що майже всі задекларовані обіцянки й оприлюднені гасла розбиваються об реальний стан справ. Популізм заяв не витримує перевірки дійсністю, яка виглядає вельми сумною. Із світової практики відомо, що недостатня увага до соціального розвитку села може призвести до його зникнення як особливого соціуму.

Результати соціологічного дослідження “Громадська думка в Україні – 2009” засвідчують загалом занепокоєність пересічних громадян України сьогодишньою ситуацією в країні і селян зокрема. Поглянемо, як мешканці різних за типом поселень ставляться до ситуації і оцінюють подальші перспективи її зміни в країні (табл. 1)?

Таблиця 1

“Як Ви вважаєте, до 2020 року поліпшиться чи погіршиться ситуація у нашій країні?” (%)

Варіанти відповіді	Загалом по масиву	Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Село
Помітно поліпшиться	6,3	5,3	5,1	8,5	5,8
Поліпшиться	43,9	50,5	45,9	44,1	40,9
Не зміниться	28,2	25,3	26,4	25,3	32,7
Погіршиться	17,7	15,8	18,8	18,0	16,7
Помітно погіршиться	3,9	3,2	3,7	4,2	3,9

За відповідями можна побачити, що, попри все, українцям притаманний життєвий оптимізм. Найбільше оптимістично налаштованих мешканців проживає у столиці країни (58%). І це не дивно, оскільки в столиці завжди

було більше життєвих можливостей утриматись і вижити у складних умовах, у тому числі й кризових. Водночас, якщо проаналізувати відповіді респондентів за кожним варіантом, то серед тих, хто вважає, що ситуація помітно погіршиться, переважають селяни (35% проти 30% городян і 4% киян), так само, як і серед тих, хто не сподівається на будь-які зміни впродовж найближчого десятиріччя (40,4% селян проти 29,5% мешканців великих міст, 25% невеликих і 5% киян).

Якщо порівняти життя пересічного українця за умов незалежної країни із тим, що було у радянський період, можна побачити, що значне погіршення відчули на собі саме селяни порівняно з міським населенням (їх виявилось 36,4% проти 32,2% жителів невеликих міст, 28,7% великих і 3,7% киян). Фінансово-економічна криза найвідчутніше торкнулася саме сільських мешканців (33%) порівняно з жителями інших типів поселень, серед них налічується найбільша кількість звільнених з роботи (37%), вони найбільше відчули на собі зниження власної купівельної спроможності щодо продуктів харчування (35%), одягу, взуття тощо (33%), і, на їхню думку, надалі на них чекає ще більше зниження рівня життя (34,3% проти 5% мешканців столиці і менш ніж третини населення у містах відповідно).

Дослідження рівнів життя міського і сільського населення свідчать, що, за самооцінкою, рівень доходів родин мешканців міських поселень мало чим різниться від рівня сімей селян. Переважна більшість і тих, і тих вважають свій рівень середнім та трохи нижчим за середній (приблизно по 70% за кожним типом поселень); водночас селяни випереджають мешканців інших типів поселень, які за рівнем прибутку і добробуту вважають себе і свою родину бідною (38,6% проти 27,7% жителів малих міст і 3% киян). Водночас селяни виявилися емоційно стриманішими у власній самооцінці: злиденними себе і свої родини позначили переважно мешканці невеликих міст (59%) і лише 16% селян (така сама кількість, як і у великих містах). У третини усіх мешканців України (36%) середньоду-

шовий дохід на кожного члена родини є трохи вищим за встановлений мінімум у 607 грн, а у кожного четвертого (26%) – такий або майже такий. Аналіз за типом поселення свідчить, що селяни становлять більшість серед тих, хто назвав посібний прибуток таким самим за розміром, як мінімальний (39%), і водночас вони ж становлять більшість (45,5%) серед тих респондентів, котрі вважають середньодушовий дохід фактично нижчим за прожитковий мінімум. Тобто зрозуміло, що переважна більшість сільського населення виживає не завдяки заробленим грошам, а практично завдячуючи наявності присадибних ділянок та городів, оскільки без цього доволі важко прожити, отримуючи на місяць лише 607 грн. У найближчі півроку мешканці села не сподіваються на поліпшення ситуації, радше навпаки: за їхньою оцінкою, у зазначений період ймовірно зменшення кількості тих, хто вважає свій рівень середнім за доходом (з 31,4% до 25,6%) і трохи вищим за середній (з 39% до 33%), і, відповідно, збільшення кількості тих, хто сьогодні вважає себе і свою родину бідними та злиденними.

Попри все, селянам притаманна найвища, порівняно з мешканцями інших типів поселень, громадянська рішучість і загальнодержавна солідарність; саме вони виявилися найактивніше налаштованими на обстоювання консолідуючих інтересів країни: зміцнення загальнонаціональної єдності (37%), державності української мови (50%), підтримки і розвитку національної культури (33%).

Ледь не найбільше занепокоєння сьогодні в країні викликає занепад соціальної сфери, що є одним з результатів спаду виробництва, зниження доходів суб'єктів господарювання в аграрному секторі, започаткованих економічним занепадом 1990-х років і посилених кризою, у якій перебуває країна. Передача в комунальну власність закладів соціальної інфраструктури, що свого часу належали реформованим сільськогосподарським підприємствам, практична відсутність належного фінансування на утримання цих закладів призвели до їх закриття, а відтак і зникнення. Через це унеможлиблюється доступ дедалі більшої кіль-

Розділ 1

кості селян до життєво необхідних послуг, у тому числі послуг з охорони здоров'я, освіти, дозвілля і зрештою призводить до знелюднення та вимирання сіл.

Аналіз відповідей на запитання про напрями поліпшення стану соціальної сфери засвідчує, що найбільше занепокоєння пересічних українців викликає медичне забезпечення та проблема зайнятості, причому це аж ніяк не корелює з місцем проживання респондентів (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка головних напрямів фінансування соціальної сфери залежно від типу поселення (%)

<i>Напрями фінансування</i>	<i>Загалом по масиву</i>	<i>Київ</i>	<i>Місто з населенням понад 250 тис. осіб</i>	<i>Невелике місто</i>	<i>Село</i>
Розвиток освіти	40,2	46,3	34,1	42,2	43,1
Поліпшення медичного обслуговування	75,9	69,5	73,4	77,2	78,2
Підтримка незахищених верств населення	43,4	42,1	45,1	44,2	41,3
Вдосконалення діяльності правоохоронних органів	9,1	10,5	8,5	9,1	9,3
Розвиток місцевого самоврядування	6,2	2,1	5,0	5,4	8,7
Створення робочих місць	71,5	53,7	71,2	76,1	70,8
Поліпшення умов відпочинку	13,1	8,4	13,7	15,2	11,7
Будівництво соціального (пільгового) житла, оновлення житлового фонду	35,7	34,7	43,3	33,3	30,9
Розв'язання екологічних проблем	34,6	40,0	42,3	31,7	29,3
Розвиток житлово-комунальної сфери	31,1	44,2	36,8	31,9	23,4
Розв'язання транспортних проблем, будівництво доріг тощо	29,9	40,0	30,4	27,8	29,6
Молодіжні програми	19,9	25,3	21,0	22,4	16,0
Важко відповісти	4,3	3,2	5,2	3,9	4,0

Якщо проаналізувати відповіді у межах кожного з варіантів, то можна побачити, що, приміром, якість медичного обслуговування найбільше турбує саме селян (78,2%) порівняно з мешканцями інших типів поселення, так само як і проблема освіти (43,1%), поступаючись у цьому питанні хіба що киянам (46,3%), а щодо працевлаштування (71%), то селяни не поступаються мешканцям великих міст. Водночас проблемам будівництва соціального житла, питанням доквілля, житлово-комунальної сфери, молодіжним програмам перевагу віддають переважно мешканці міст. І це не дивно, адже кожен найбільше переймається тими проблемами, що є найгострішими саме для нього і його життєвого простору. Питання житла та його обслуговування на селі селяни вирішують переважно самі, а молодіжні програми особливо їх не хвилюють, оскільки молодь сьогодні, як правило, у селі не затримується і намагається якнайшвидше виїхати за його межі і практично не повертається до рідної домівки. Водночас селяни випереджають мешканців інших типів поселень у питаннях розвитку місцевого самоврядування, але, з одного боку, на тлі загального песимістичного настрою щодо позитивних зрушень упродовж наступних десяти років, цим проблемам відводять останнє місце у переліку напрямів фінансування соціальної сфери, а з другого – через те, що майже не сподіваються на позитивні зрушення як у діяльності місцевої влади, так і держави.

Постає питання, чи виживе сучасне селянство і село в умовах кризи? Питання риторичне. Оскільки ситуація має тенденцію до погіршення, попри всі запевнення влади про активізацію державної політики щодо забезпечення ефективного використання трудових ресурсів сільських територій, впровадження різноманітних цільових програм державного стимулювання, здійснення заходів щодо відновлення та подальшого розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, створення системи моніторингу демографічної ситуації на селі тощо. Зважаючи на реальну ситуацію, навряд чи варто очікувати найближчим часом відчутних позитивних змін на селі. У деяких сільських адмі-

ністративних районах сьогодні власних бюджетних надходжень не вистачає навіть на оплату праці персоналу рад.

Якщо експерти Світового банку прогнозують у найближчі 15–20 років зменшення чисельності людей працездатного віку загалом в Україні на 20%, а до 2050 р., за їхніми розрахунками, населення України може скоротитися майже вдвічі – до 26 млн осіб, то відповідно спостерігатиметься ще більший дисбаланс сільського і міського населення у бік міського. Для порівняння, у Франції понад 77% населення проживає у містах, але водночас Франція є найбільшим виробником сільськогосподарської продукції в Європі та одним із найбільших її експортерів у світі. Якщо говорити про Євросоюз у цілому, то 2006 р. з його бюджету, що становив 121 млрд євро, 36% було спрямовано на розвиток сільського господарства і 11% – на облаштування сільських територій. Загалом на перспективну програму Розвитку сільських територій, розраховану на період 2007–2014 рр., було виділено 69,75 млрд євро (у цінах 2004 р.). Такі заходи, вочевидь, сприятимуть стримуванню міграційних процесів та збереженню зв'язку нечисельних сільських жителів із сільгоспвиробництвом у Європі [3].

Аграрний сектор України є ледь чи не єдиною галуззю, яка може бути конкурентоспроможною в умовах світової фінансової кризи, за умови визнання пріоритетності аграрної сфери у національній економіці і забезпеченні її необхідними фінансовими ресурсами та належною підтримкою.

Література

1. Село своє віджило? У збитковому аграрному секторі працювати нікому. – Інтернет-газета “Закон і бізнес”. – 2009. – № 17 (квітень–травень). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.zib.com.ua

2. Стан зайнятості сільського населення за період січень–жовтень 2008 року. - [Електронний ресурс]- Режим доступу: <http://www.minagro.kiev.ua>

3. Див.: Чередниченко Л.Б. Система соціально-економічного вирівнювання та ідентифікації сільських територій ЄС. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/

*Л.Аза,
доктор соціологічних наук*

ЕТНОРЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ПОТЕНЦІЙНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Останнім часом трудова міграція стає доволі поширеним явищем. Серед її причин найчастіше називають несприятливі економічні умови (інфляцію, масове безробіття, фінансово-економічну кризу тощо), що змушує людей заради поліпшення свого матеріального добробуту шукати роботу за кордоном.

Україна не є винятком. Багато її громадян працюють у Польщі, Чехії, Словаччині, Італії, Португалії, Угорщині, Греції, Росії, Білорусі і т. ін. Навіть немає точних статистичних даних стосовно кількості українських заробітчан, які працюють за кордоном. Хоча, скажімо, відомо, що лідерство у виїзді на роботу до Італії утримують західні області України. Тому міграційні процеси не є новиною для України, вони відбуваються вже тривалий час. Але в умовах загальної економічної кризи їх інтенсивність може помітно змінитись. Тож важливо знати міграційні настрої людей, виявляти найбільш "гарячі точки" в Україні, що потенційно можуть стати постачальниками робочої сили за кордон.

З'ясувати ці проблеми певною мірою допомагають результати опитування громадської думки в Україні, проведеного Інститутом соціології НАН України (2009, N=1800). З метою поглибленого аналізу причин, що можуть спонукати людей до пошуку роботи за межами країни, запроваджувався етнорегіональний вимір.

Якщо проранжувати значущість для мешканців Західного регіону (а це переважно українці) тих чи інших сторін їхнього життя, то виявляється, що найбільше занепокоєння в них викликають фізичне здоров'я (82,2%) та різного роду фінансові проблеми (80,5%). Щоправда, для кожного другого респондента не менш важливим є його психологіч-

не самопочуття (це стосується атмосфери в родині, ситуації на роботі тощо), а кожний четвертий респондент стурбований станом своїх житлових умов та необхідністю розв'язувати поточні побутові проблеми. Звичайно, що за таких обставин питання щодо можливостей самореалізації, розвитку здібностей, проведення цікавого дозвілля відсуваються на другий план і є актуальними лише для кожного шостого респондента.

Зазвичай кожна людина так чи інакше планує своє життя на близьку чи далеку перспективу. А, скажімо, плани мешканців Західного регіону на найближчі десять років лише підтверджують болючість для них матеріальних проблем та проблем, пов'язаних з працевлаштуванням. Не випадково сподіваються на більший заробіток у майбутньому 51,2% опитаних, 33,9% – на отримання підходящої постійної роботи. Причому 42,7% респондентів не хотіли б, щоб унаслідок їхніх дій постраждали сімейні стосунки, оскільки віддаленість роботи від рідного місця не дає змоги приділяти достатньої уваги своїй родині. Однак головним, мабуть, є те, що кожний другий респондент хотів би просто більше радіти, отримувати задоволення від життя. А це один з найяскравіших показників самопочуття людини в суспільстві. До того ж 20,2% українців Західного регіону висловили бажання мандрувати у майбутньому, а 15,8% планують поїхати з країни та пожити деякий час за кордоном.

Причому часто-густо приймати не завжди прості для них рішення людей спонукає відсутність віри в майбутнє. За даними опитування, лише 39,2% українців як вірили, так і продовжують вірити в благополучне майбутнє для себе і своєї родини, 26,7% – раніше вірили, а тепер зневірилися в нього. Більше того, 23,5% опитаних навіть не змогли визначитися стосовно даного запитання.

Це при тому, що громадянами України передусім себе вважають 56,4% українців Західного регіону. А практично кожний четвертий респондент скоріше відчуває себе мешканцем того чи іншого локального місця проживання

(села, району, міста), ніж усвідомлює свою національно-державну належність.

В умовах кризи завжди не просто виживати. Мало кому вдається уникнути її наслідків. Утім, 60,5% українців Західного регіону вважають, що, хоча сучасна криза торкнулась їх і їхніх сімей досить відчутно, але усе ж таки не катастрофічно. Водночас є частка респондентів (13,1%), для яких нинішня криза в Україні виявилась дійсно катастрофічною. Люди не мають можливості купувати необхідні речі (одяг, взуття та ін.). Відсоток таких говорить уже сам за себе – 55,1%. До того ж скорочується і споживання продуктів харчування, на що нарікають 59,4% опитаних. А виникає така ситуація найчастіше внаслідок невиконання або виплати в неповному обсязі заробітної плати, пенсій (28,7%), звільнення (скорочення) з роботи (24,3%). За таких умов неможливим стає повернення узятого в банку кредиту (17,7%). Не говорячи вже про те, що важко примиритися з ситуацією, коли зростання оплати комунальних послуг не гарантує їхньої якості. На таку невідповідність вказують 14,5% опитаних.

Безумовно, багато які негаразди мешканців Західного регіону спричинені труднощами працевлаштування у їхньому населеному пункті. На думку 69,9% мешканців даного регіону, майже неможливо знайти роботу за своєю кваліфікацією і з достатнім заробітком. Та навіть і не за кваліфікацією все одно це важко зробити (61,7%). Не розв'язує проблеми і пошук роботи за своєю кваліфікацією без достатнього заробітку. Це підтверджують 52,0% респондентів. До того ж і спроба знайти будь-яку роботу у своєму населеному пункті не закінчується успіхом (48,8%). Але, попри таку ситуацію, 80,8% опитаних жодного разу не виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи (заробітчанства).

Утім, не виключено, що люди з часом просто змушені будуть шукати роботу за межами своєї країни. Найчастіше до такого кроку їх підштовхують низька заробітна плата (45,7%), несприятливі умови життя (45,7%), не-

обхідність розв'язання господарських та побутових проблем (38,6%), заробіток для отримання освіти (25,7%), неможливість знайти роботу вдома (22,9%), необхідність сплати боргів (12,9%) та ін.

Ті ж, хто повернувся на батьківщину, своє повернення пояснюють так: для 20,9% вирішальними стали туга за домівкою і самотність, 19,4% вважають, що заробили вже достатньо грошей, 17,9% – повернулися, аби перепочити перед наступною поїздкою на роботу за кордон, а 6,4% змушені були повернутися через закінчення дозволу на перебування за кордоном.

Намагання поліпшити свій матеріальний добробут спонукає людей шукати додаткові заробітки. Для 59,4% українців Західного регіону це є надзвичайно важливим. Але, що цікаво, коли респондентів питають стосовно можливостей працювати з повною віддачею, то виявляється, що лише 32,2% не вистачає такої можливості, 29,0% опитаних влаштовує рівень їхньої самовіддачі в роботі, а 29,9% взагалі не змогли відповісти, вистачає їм чи ні такої можливості.

Утім, за будь-яких умов найважливішими цінностями для респондентів Західного регіону залишаються матеріальний добробут (96,5%) і благополуччя дітей (95,6%). Хоча цікава робота теж не втрачає для них своєї значущості (82,8%) і, безумовно, залишається актуальною.

Східний регіон країни представлений переважно українцями і росіянами. Причому їхнє бачення стосовно тих чи інших життєвих проблем має багато спільного. Так, і українців, і росіян значною мірою хвилюють стан їхнього здоров'я (відповідно – 88,0% і 91,2%) та матеріальне благополуччя (83,5% і 81,9%). Водночас кожний другий респондент – українець і росіянин наголошує на важливості для нього психологічного самопочуття (атмосфери в родині, обстановки на роботі та ін.), а кожний четвертий з них заклопотаний розв'язанням побутових проблем і житлових умов.

Суттєвих відмінностей серед респондентів не спостерігається і у разі планування їхнього життя на найближчі

десять років. Окрім того, що стали першість утримують фінансові проблеми, і заробляти більше грошей планують 52,7% українців та 48,4% росіян, питання працевлаштування залишається для них не менш актуальним і на майбутнє (30,6% українців і 31,4% росіян). Попри економічні негаразди, традиційні родинні зв'язки виявляються дуже важливими для людей. Не випадково 51,8% українців і 49,7% росіян планують віддавати якомога більше уваги своїй родині. А практично кожний другий респондент – українець і росіянин мріє просто отримувати задоволення від життя. При цьому частку тих, хто планує поїхати з країни і пожити деякий час за кордоном, становлять 5,1% українців і 8,2% росіян. На мандрування у майбутньому налаштовані 12,5% українців і 10,7% росіян.

Зазвичай плани людей дуже тісно переплітаються з їхньою вірою в майбутнє (табл. 1).

Таблиця 1

Сподівання українців і росіян Східного регіону щодо благополучного майбутнього для себе і своєї родини (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Українці</i>	<i>Росіяни</i>
Раніше вірив і тепер вірю	43,8	32,1
Раніше не вірив, а тепер вірю	4,5	4,4
Раніше вірив, а тепер не вірю	25,1	28,3
Раніше не вірив і тепер не вірю	6,2	10,7
Важко відповісти	20,3	24,5

Як бачимо, оптимістичнішими є українці, а частка тих, хто не вірив і тепер не вірить у краще майбутнє, дещо більша серед росіян. Кожному четвертому респондентові-росіянину і кожному п'ятому респонденту-українцю важко було відповісти, чи вірить він у благополучне майбутнє, чи ні.

Водночас не стала несподіванкою національно-просторова ідентифікація мешканців Східного регіону. Якщо громадянами України передусім себе вважають 47,7% опитаних українців, то серед росіян таких 28,7%. А 26,1%

їх ідентифікують себе з громадянами колишнього Радянського Союзу (серед українців таких 10,5%). Щоправда, об'єднує і тих, і тих відчуття себе мешканцями певного району, села, міста (24,3% українців і 24,2% росіян) або регіону (відповідно 13,6% і 11,5%).

Сучасна економічна криза, що охопила всю країну, безумовно, відбилась і на мешканцях Східного регіону. Її вплив відчули на собі 67,2% українців і 66,2% росіян. На думку ж 24,4% росіян, цей вплив для них є катастрофічним (серед українців так вважають 18,1%). Причому вплинуло це передовсім на можливість купувати одяг, взуття та інші речі, що відзначають 63,6% українців і 61,9% росіян, на скорочення споживання продуктів харчування (відповідно 50,6% і 56,9%). Росіяни частіше нарікають на не виплату чи виплату в неповному обсязі заробітної плати, пенсій – 42,5% (серед українців таких 38,4%). Незадоволеність висловлюють респонденти і звільненнями (скороченнями) з роботи (19,5% українців і 20,0% росіян).

Та чи не найважливішою проблемою в регіоні є працевлаштування. Дуже важко знайти роботу за своєю кваліфікацією та ще й з достатнім заробітком. Так вважають 77,9% українців і 83,8% росіян. Щоправда, і без достатнього заробітку, але за своєю кваліфікацією це нелегко зробити (відповідно 54,4% і 53,3%). Утім, і варіант – не за кваліфікацією, але з достатнім заробітком не рятує становища (67,9% і 72,5%). Майже те саме можна сказати і про неможливість знайти будь-яку роботу у своєму населеному пункті (54,8% і 59,1%). Та навіть за таких обставин 94,1% українців і 95,0% росіян ніколи не виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи (заробітчанства).

Причинами, що можуть змусити людей шукати роботу за межами країни, є низька заробітна плата (58,3% українців і 45,5% росіян), бажання поліпшити умови життя (відповідно 50,0% і 36,4%), неможливість знайти роботу вдома (37,5% і 27,3%), необхідність розв'язання господарських і побутових проблем (25,0% і 27,3%).

Причому, якщо серед українців виразніше проглядає налаштованість на працевлаштування за межами своєї

країни, то росіяни частіше скаржаться на відсутність підходящої роботи – 49,4% (40,8% українців), можливості додаткового заробітку – 48,1% (41,5% українців). Тому матеріальний добробут і цікава робота потенційно можуть стати вирішальними у міграційній поведінці мешканців Східного регіону.

Серед опитаних Центрального регіону більшість становлять українці, які за оцінками тих чи інших сторін свого життя практично не різняться від українців Західного і Східного регіонів. Великого значення вони так само надають стану свого здоров'я (89,8%) і матеріальному благополуччю (79,7%). Кожний другий респондент занепокоєний з приводу свого психологічного самопочуття, а кожного четвертого хвилюють житлові умови та необхідність розв'язання побутових проблем. Та й у планах на найближчі десять років немає нічого такого, що помітно виокремлювало б їх серед інших. На більший заробіток сподіваються 51,4% опитаних, а на отримання підходящої роботи – 31,2%. Приділяти родині більше уваги планують 45,9%, а кожний другий респондент мріє отримувати якомога більше задоволення від життя. Однак за своїми сподіваннями щодо благополучного майбутнього для себе і своєї родини українці Центрального регіону виявилися ближчими до українців Східного регіону, 44,4% не втрачають надії на кращі часи. Щоправда, і частка скептиків залишається практично незмінною, десть кожний четвертий респондент не вірить у можливість благополучного майбутнього.

А от за національно-державною ідентифікацією українці Центрального регіону є ближчими до українців Західного регіону, громадянами України передусім вважають себе 55,9%. Хоча відчуття себе мешканцем села, району чи міста є для них також досить стійким – 29,6%.

Фінансово-економічна криза стала випробуванням і для українців Центрального регіону. Катастрофічною для себе її вважають 22,9% респондентів. А 55,5% хоча й не вдаються до такої крайньої оцінки, відзначають, що криза відбилася на них досить відчутно. Як і у Східному регіоні, українцям Центрального регіону довелося значно обме-

жити себе у купівлі одягу, взуття, інших речей (60,2%), водночас скоротивши споживання продуктів харчування (53,1%). Погіршують ситуацію не виплата заробітної плати, пенсій та звільнення (скорочення) з роботи (відповідно 30,9% і 20,1%).

Як виявляється, у даному регіоні навіть важче, ніж у Західному, знайти роботу за своєю кваліфікацією і з достатнім заробітком, що підтвердили 77,4% опитаних. Більше того, на думку 56,8% українців, знайти навіть будь-яку роботу у своєму населеному пункті взагалі проблематично. Цей відсоток близький до думки українців Східного регіону, але вищий за оцінку українців Західного регіону.

Складність економічної ситуації поки що не призвела до відтоку робочої сили з даного регіону, 93,0% українців не виїжджали за кордон у пошуках роботи. Проте така загроза існує, оскільки 62,1% опитаних невдоволені низькою заробітною платою, 54,0% умовами життя. Не забезпечує життєвої стабільності і гостра необхідність розв'язання господарських і побутових проблем (36,0%), не говорячи вже про неможливість знайти роботу вдома (28,0%). Власне, відсутність роботи, яка б влаштувала, і погане матеріальне становище стає справжнім випробуванням для людей.

Економічна криза в Україні актуалізувала деякі життєві проблеми і для мешканців Південного регіону. Зокрема, і серед українців, і серед росіян найбільше занепокоєння викликають їхнє матеріальне становище (відповідно 87,4% і 87,0%) і фізичне здоров'я (86,1% і 89,6%). До того ж, порівняно з іншими регіонами українці і росіяни Півдня виявляють більшу стурбованість станом свого психологічного самопочуття, особливо українці – 59,6% (серед росіян таких 50,4%). А от житлові умови і розв'язання побутових проблем болючішими є для росіян – 59,6% (25,1% для українців).

Водночас мешканці Півдня не демонструють якихось несподіванок щодо особистих планів на найближчі десять років. Вони, зокрема, практично дублюють бажання респондентів з інших регіонів заробляти більше грошей, ви-

різняються в цьому плані росіяни – 57,8% (серед українців таких 49,3%). Значно більшої уваги приділяти родині налаштовані 48,0% українців і 52,6% росіян, це добре корелює з їхньою мрією отримувати справжнє задоволення від життя (кожний другий респондент – українець і росіянин). А от бажаючих поїхати з країни та пожити деякий час за кордоном мало (6,7% українців і 6,0% росіян).

Цікавим є й те, що саме росіяни Південного регіону твердіші в переконанні щодо благополучного майбутнього для себе і своєї родини – 46,6% (у Східному регіоні таких 32,1%). Українці демонструють менший оптимізм (табл. 2).

Таблиця 2

Сподівання українців і росіян Південного регіону щодо благополучного майбутнього для себе і своєї родини (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Українці</i>	<i>Росіяни</i>
Раніше вірив і тепер вірю	39,9	46,6
Раніше не вірив, а тепер вірю	6,3	6,0
Раніше вірив, а тепер не вірю	22,2	25,9
Раніше не вірив і тепер не вірю	11,7	6,0
Важко відповісти	19,3	15,5

Але, як бачимо, якщо майже кожний четвертий респондент – росіянин і українець раніше і вірив у краще майбутнє, то тепер зневірився в цьому.

Певного коригування зазнала і національно-просторова ідентифікація мешканців Південного регіону. Зокрема, росіяни більш природно сприймають регіональну ідентичність – 21,6% (хоча на Сході таких 11,5%). Українці більше тяжіють до локальної ідентичності (мешканець села, району, міста) – 31,4%, і це підтверджується даними з інших регіонів. Деякі зміни відбулися і стосовно позицій “громадянин України” і “громадянин колишнього Радянського Союзу”. Громадянами України у даному регіоні передусім себе вважають 51,6% українців і 24,1% росіян (на Сході відповідно 47,7% і 28,7%). Помітно зменшився серед росіян відсоток тих, хто вважає себе громадянами колишнього Радянського Союзу, – 17,2% (на Сході таких 26,1%).

Наслідки фінансово-економічної кризи далися взнаки і у Південному регіоні. Достатньою мірою їх відчули 61,1% українців і 67,2% росіян. Хоча катастрофічними для себе їх вважають 13,8% росіян (на Сході таких 24,4%). Помітно зменшилася купівельна спроможність як українців, так і росіян. Це помітно відбилося на обмеженні купівлі одягу, взуття, інших речей (68,8% українців і 69,0% росіян) і скороченні споживання продуктів харчування (відповідно 57,0% і 63,8%).

Водночас якщо українці частіше нарікають на звільнення (скорочення) з роботи – 24,9%, то росіяни – на невиплату заробітної плати і пенсій – 36,2% (на Сході останнім незадоволені 42,5% росіян).

Південний регіон не є винятком і у вирішенні питання працевлаштування. Як і в інших регіонах, на думку 81,1% українців і 84,5% росіян, дуже важко знайти роботу за своєю кваліфікацією і з достатнім заробітком. Знайти будь-яку роботу в своєму населеному пункті вважають практично неможливим 56,3% українців і 47,8% росіян. І хоча 92,8% українців і 95,7% росіян даного регіону не виїжджали за кордон на тимчасову роботу, життєві проблеми здатні з часом стати причиною пошуку роботи за межами країни.

Отже, результати соціологічного опитування засвідчили, що практично кожний регіон України за умов збереження скрутної економічної ситуації потенційно може розглядатися як постачальник робочої сили за кордон. Особливо враховуючи обставини, за яких практично цотретій респондент зневірився в кращому майбутньому для себе і своєї родини. А це говорить про те, що мотиваторами міграційної поведінки людей можуть стати не лише кризові економічні умови в країні, але й їхній функціональний стан (настрій, депресія тощо).

Зрозуміло, що найактивніша і мобільна частина населення України вже давно займається заробітчанством, і в опитуванні переважно брали участь ті, хто ще не має такого досвіду. Але завжди є межа випробуванню людей “на міцність”. І тоді, мабуть, вже важко буде прогнозувати можливі наслідки міграційної поведінки мешканців України.

*І. Прибиткова,
доктор економічних наук*

ТРУДОВІ МІГРАНТИ В УМОВАХ СВІТОВОЇ КРИЗИ

Зацікавленість зарубіжною трудовою міграцією останнім часом дедалі зростає. Однак процес цей міфологізується, його справжні масштаби неправдоподібно перебільшуються.

Трудові мігранти – це спільнота, що об’єднує людей з досить високим рівнем адаптації до умов ринкової економіки. Вони обирають і реалізують такі ринкові стратегії, домінантами яких є самозайнятість та підприємницька діяльність. Вони готові до ризиків, орієнтуються переважно на власні сили і ресурси, культивують цінності, що їх поділяють, як правило, представники середнього класу, при тому, що за рівнем добробуту вони набагато ближчі до “нових бідних”, аніж до “нових середніх”. Вони вирізняються раціоналізмом вибору життєвих стратегій, узгодженого з наявними та доступними соціально-економічними ресурсами; високою соціально-мотиваційною напруженістю, що стимулює їх до переборення перешкод у використанні цих ресурсів; залученістю до різноманітної підприємницької діяльності; новими стандартами та зразками поведінки на ринку праці; специфічними моделями соціальної поведінки; системою цінностей; зовнішньополітичними орієнтаціями та внутрішньополітичним вибором. У цій соціальній групі зосереджено чималий потенціал соціальної самоорганізації та національної мобілізації.

Трудові мігранти – свого роду місіонери ринкової ідеї, носії підприємницької свідомості, піонери на зарубіжних ринках праці. І як такі вони утворюють соціально-професійну групу, що, поза сумнівом, є “класотвірною” і з часом інкорпорується в багатопаровий середній клас, який зростає

у країні. А перевага контингентів молоді, чоловіків та мешканців малих міст і сільської місцевості в соціально-демографічній структурі цієї групи вказує на залучення до процесів трансформації економічних та суспільних відносин найбільш активних індивідів, з одного боку, а з другого – демонструє глибину проникнення модернізаційних реформ й їхніх не завжди позитивних наслідків у широкі маси.

Такі висновки були отримані автором 2002 р. у процесі поглибленого аналізу даних соціологічного моніторингу українського суспільства, що його здійснює Інститут соціології НАН України з 1992 р. За минулі сім років країна змінилась. Іншим став увесь світ, що поринає дедалі глибше в системну фінансово-економічну кризу. Чи впливає вона на динаміку, структуру та інтенсивність потоків трудової міграції українців у зарубіжні країни і як саме? Чи змінились самі трудові мігранти? Які перспективи розвитку чи, навпаки, згорання зарубіжної трудової міграції? На пошуки відповідей на ці запитання й спрямовані зусилля автора статті.

Колективний соціально-демографічний портрет зарубіжних трудових мігрантів. Усупереч поширеному в ЗМІ сюжету про покинутих напризволяще дітей без материнської опіки, насправді, вони помітно частіше залишаються без батьківської турботи і піклування: контингент зарубіжних трудових мігрантів лише на одну третину складається з жінок, а на дві третини – з чоловіків. Три чверті співвітчизників, які працюють за межами країни, перебувають у шлюбі: 64,7% – у зареєстрованому, 9,6% – у фактичному. Розлучених серед трудових мігрантів порівняно небагато – 7,1%, майже вдвічі частіше зустрічаються серед них особи, які ніколи не перебували у шлюбі (13,5%). У зарубіжній трудовій міграції з України беруть участь переважно люди квітучого працездатного віку: 70,2% цього контингенту перебувають у віці 30–55 років, а ще 17,7% не досягли 30 років. Трудові мігранти старшого віку становлять лише 12,1%. Середній вік українського

заробітчанина становить 41–42 роки, тоді як решта співгромадян вже досягла середнього віку 46 років. Більшість трудових мігрантів мають або загальну середню освіту (38,6%), або середню спеціальну (32,3%). Вищу освіту отримали 12,6% українців, що працюють за кордоном, така сама частка (12,7%) має або початкову, або неповну середню освіту.

Як і раніше, майже дві третини гастарбайтерів – це мешканці сільської місцевості (34,8%) і невеликих міст (29,1%). З міст з населенням 250 тис. жителів і більше виїжджає за межі України на роботу лише щотретій трудовий мігрант (34,8%). Як і за колишніх часів, основна маса працюючих за кордоном співгромадян – це мешканці західних областей України (43%). Жителі центральних областей становлять чверть контингенту зарубіжних трудових мігрантів (27,4%). Набагато рідше залучаються в цей процес українці зі Сходу країни (19%) й ще рідше – мешканці південних областей (13,3%). Таким чином, географія потоків зарубіжної трудової міграції залишилась майже без змін.

Світова фінансово-економічна криза та її наслідки в оцінках українців. Переважна більшість українців, за їх власними оцінками, вже стали жертвами катастрофічного руйнування механізмів, що регулюють функціонування світової економіки і підтримують рівноважний стан світової фінансової системи. Щоп'ята українська сім'я сприймає ситуацію, в якій опинилася, як катастрофічну. Більше половини опитаних характеризують стан своєї сім'ї як досить уразливий, хоча й не катастрофічний. Такої думки частіше дотримуються в сім'ях, члени яких жодного разу не виїжджали за кордон (62,4%). У сім'ях же трудових мігрантів такі оцінки даються рідше (54,4%). Водночас вони частіше оцінюють рівень впливу фінансово-економічної кризи на життя своєї сім'ї як незначний (19,6% проти 15,6%).

Насамперед криза завдала відчутного удару по купівельній спроможності української сім'ї: придбання одягу, взуття, інших речей стали рідшими (61,8%). У щодругій

сім'ї рідше купують деякі продукти харчування. Інакше й бути не могло: адже сімейний гаманець помітно схуд у кожному третьому домогосподарстві через невиплати заробітної плати чи пенсії або її виплати в неповному обсязі. Щоп'яту сім'ю зачепили безробіття або неповна зайнятість. Почалися труднощі з виплатами отриманих у банках кредитів, водночас вкладники не можуть отримати зроблені ними раніше грошові внески на депозити. Зауважимо, що в сім'ях трудових мігрантів помітно рідше згадують про скорочене споживання продуктів харчування (43,0% проти 52,2%), хоча безробіття зачепило їх бюджети більшою мірою (25,9% проти 20,4%). Трудові мігранти частіше натрапляють на перешкоди при виплатах кредитів. У решті ж випадків вони переживають такі самі матеріальні труднощі, що й усі мешканці країни.

Українці тверезо оцінюють можливі довготривалі наслідки світової фінансово-економічної кризи. Найбільш ймовірними її проявами в Україні вони вважають зростаюче безробіття (68,9%) і стрімке падіння рівня життя (66,0%), що розвиваються на тлі кризи промислового виробництва (62,4%) та руйнації національної фінансової системи (40,0%). За їх оцінками, це супроводжуватиметься зростанням організованої злочинності й мафіозних угруповань (31,0%). Водночас посиляться і загостряться внутрішньополітичне протистояння та почастишають міжпартійні конфлікти (26,4%), розпочнеться звуження сфери обслуговування і системи соціального забезпечення (20,8%), швидко погіршуватиметься якість довкілля (16,3%). Ось така безрадісна футурологія.

Зауважимо, що українці з рідкісною одностайністю вибудовують ієрархію прийдешніх злигоднів і потрясінь. І оцінки трудових мігрантів практично не відрізняються від всенародних. Співвітчизники демонструють солідарність і в думках щодо евентуальних строків подолання негативних наслідків поточної фінансово-економічної кризи. Лише троє з десяти українців (30,5%) очікують побачити "світло в тунелі" через два роки, а скоріше за все

набагато пізніше (коли саме, не кажуть). Оптимістів, які розраховують дочекатися переборення важкого кризового стану економіки упродовж найближчих двох років, набагато менше – лише щодесятий співвітчизник плекає таку надію. У необґрунтованій ейфорії з приводу швидкої тріумфальної вікторії в протистоянні кризовому бідуюванню у найближчі місяці перебуває менше одного відсотка українського народонаселення. Проте більшість співвітчизників (59,4%) вагаються у виборі відповіді щодо термінів подолання кризи.

Стратегії виживання в умовах фінансово-економічної кризи. Отже, на швидке одужання економіки і поліпшення рівня й якості життя співвітчизники не очікують. І тому вже сьогодні вибудовують стратегії виживання. Найчастіше вони обирають позицію активного протесту, хоч і без застосування насильства (73,5%). Рідше вони віддають перевагу позиції терпеливого вичікування, аби зберегти мир та злагоду в країні (62,8%). Бунтівників, готових удатися до насильства, аби добитися позитивних змін у країні і суспільстві, набагато менше (14%). Одне слово, “справжніх буйних замало”.

Попри готовність до протесту і навіть насильства, присутніх у настановах певної кількості українців, вони виношують, здебільшого, миролюбні плани поліпшення якості свого життя і досягнення більш високого рівня добробуту сім'ї. Саме тут українці, що мають досвід роботи за кордоном, додержуються активнішої лінії поведінки. Вони частіше планують поліпшити упродовж найближчих двох–трьох років матеріальний стан своєї сім'ї (60,8% проти 46,9%), житлові умови (39,9% проти 27,3%), а також якість організації дозвілля й відпочинку (29,1% проти 21,4%). Для здійснення накреслених планів трудові мігранти мають намір змінити роботу на престижнішу та більш високооплачувану (24,0% проти 15,3%) або відкрити (як варіант, розширити) власний бізнес (17,1% проти 7,2%). І, нарешті, вони збираються досягти успіху в професійній сфері діяльності іншим способом (10,1% проти 5,6%).

На відміну від трудових мігрантів, решта співвітчизників намагатимуться, як правило, зберегти свій соціальний статус (34,2% проти 21,5%). Й ті, й ті однаково часто планують підвищити свій освітній рівень і професійну кваліфікацію (13,2%), а принагідно піднятися по службових сходинках (7,5%). У всякому разі, респонденти стверджують, як правило, що докладуть максимум зусиль для реалізації своїх цілей і захисту інтересів сім'ї. Такі "активісти" частіше зустрічаються серед трудових мігрантів (66,4% проти 39,8%). А співвітчизники, які ніколи не працювали за кордоном, частіше обирають пасивну позицію і роблять вибір на користь поміркованої поведінки: не дуже напружуватися в житті, задовольнятися тим, що є, плити за течією (21,3% проти 13,5%). А втім, щоп'ятий українець й досі не визначився з вибором життєвої позиції. Пристосуватися до теперішньої життєвої ситуації людям насправді дуже важко.

Третина співвітчизників перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті; інша третина, навпаки, не має бажання пристосовуватися до реалій сучасного буття, живе як доведеться, чекає змін на краще; а щосьомий так і не дав собі раду з відповіддю. На жаль, таких, хто активно включився в нове життя й кому ринкові відносини видаються природним способом життєдіяльності, сьогодні в країні досить мало – усього 18% українського населення. Зауважимо, що трудові мігранти вирізняються більш високим рівнем адаптації до сучасної складної ситуації. Серед них зустрічається більше активних індивідів, що знайшли себе в новому житті (22,9% проти 17,5%), а таких, хто не має бажання або не зміг пристосуватися до теперішньої життєвої ситуації, відповідно менше (22,9% проти 35,0%).

Зауважимо, 17,1% трудових мігрантів і 7,2% співгромадян, що за кордоном не працювали, упродовж наступних двох–трьох років мають намір створити або розширити власний бізнес. Насправді, можливість реалізувати підприємницьку ініціативу (створення приватних підприємств,

заняття бізнесом, фермерство) приваблює набагато більшу кількість людей. Майже половина співгромадян (46,4%) оцінює таку перспективу як скоріше важливу або дуже важливу для себе особисто. Серед трудових мігрантів такі люди зустрічаються помітно частіше – загалом вони становлять 60,1% контингенту працюючих за кордоном співвітчизників. Таких, що оцінюють можливість стати підприємцем як дуже важливу для себе особисто, серед трудових мігрантів в 1,6 раза більше, ніж серед решти співгромадян: 31,6% проти 19,3%.

Важливою умовою здійснення підприємницької ініціативи є включення громадян у приватизаційні процеси. І хоча рівень участі в них українців не був низьким, проте це майже не вплинуло на становлення вітчизняного бізнесу. Об'єктами приватизації були переважно квартири, присадибні або дачні земельні ділянки, гаражі. Приватизаційний майновий сертифікат отримали 13,1% українців, і лише 6,0% з них обміняли його на акції підприємства. Решта 6,7% співгромадян продали його іншим особам. Земельні паї приватизували лише 5,1%. На викуп підприємства наважився лише 1% опитаних, а в аукціоні або в конкурсі з метою придбати підприємство брали участь лише 0,3%. Більше чверті респондентів (28,8%) взагалі не брали участі в приватизаційних процесах. Рівень активності трудових мігрантів щодо приватизації був дещо вищий. Проте торкнувся він переважно особистих майнових, а не ділових інтересів.

У пошуках роботи. За основним місцем праці опитані є переважно найманими працівниками (78,2%). У країні майже не розвинута самозайнятість: людей, що працюють на себе, дуже мало – усього 7,4%. А таких, що зайняті у власному сімейному бізнесі, ще менше (2%). Серед трудових мігрантів рідше зустрічаються наймані працівники (68,8% проти 79,2%). Проте в 2,8 раза частіше за інших співвітчизників вони працюють виключно на себе (17,8% проти 6,4%) і в 1,4 раза частіше зайняті у власному сімейному бізнесі (2,5% проти 1,7%).

Трое з десяти дорослих українців зараз не працюють, а ті, що мають роботу, виконують її, здебільшого, не за набутою спеціальністю. Найчастіше це трапляється через її малоприбутковість (30,8%) або перенасиченість ринку працівниками, які мають таку саму спеціальність (34,6%). Знайти іншу роботу за місцем проживання сьогодні вельми важко. З найбільшими труднощами зустрічаються співгромадяни, які шукають робоче місце за своєю кваліфікацією і з достатнім заробітком (77,6%). Досить складно отримати посаду з достатнім заробітком, хоч і не за кваліфікацією (68,1%). Бажаючи зберегти кваліфікацію без достатнього заробітку так само довго шукають свою нішу на ринку праці (54,0%). Й, нарешті, щодругий українець (54,2%) переконаний у тому, що знайти будь-яку роботу за місцем проживання сьогодні дуже складно.

Чи є труднощі працевлаштування, поширена сьогодні незайнятість співвітчизників і скромні розміри їхньої заробітної плати визначальними причинами пошуку роботи за межами місця проживання? Найчастіше саме так пояснюють експерти походження потоків трудової міграції за межі України. Проте самі трудові мігранти, окрім цих причин, називають ще й інші, які ранжують так. Більше половини з них (56,7%) указують передусім на низькі заробітки, щодругий (51,0%) називає бажання поліпшити умови життя. У дужках зазначимо, що потреба в оптимізації якості життя, поза сумнівом, спричиняється мізерністю фінансових коштів, доступних співвітчизникам на батьківщині. Дефіцит готівки у сімейному гаманці примушує людей робити вибір на користь праці за кордоном ще й для накопичення інвестиційного ресурсу з метою розв'язання господарських та побутових проблем: придбання житла, побутової техніки, авто, оплати ремонту квартири або будинку (38,2%). І тільки потім вони називають таку причину працевлаштування за межами України, як відсутність роботи вдома, за місцем проживання (27,3%). Проте фінансові мотиви постійно виникають при подальшому обговоренні причин пошуку робочого місця

за кордоном: це й бажання заробити кошти для отримання освіти (19,7%), виплати боргів (10,2%), і, нарешті, на відкриття своєї справи/бізнесу (9,6%).

Нааявні в переліку причин і особисті обставини: 12,7% трудових мігрантів сподіваються влаштувати особисте життя, а ще 6,4% позбутися сімейних проблем (конфліктів, розлучення тощо), 1,3% – об'єднатися за кордоном з чоловіком, дружиною, дітьми або іншими родичами. І лише окремі респонденти пояснюють свій зарубіжний вибір тим, що їх не влаштовує вдома характер роботи або умови праці на робочому місці (5,7%).

Контингент зарубіжних трудових мігрантів складається наполовину з “новобранців”, що мають досвід одноразового відвідування інших країн з метою працевлаштування, наполовину – з “бувалих”, які працювали там двічі, тричі і більше разів. Обидві групи розрізняються не тільки частотою трудових поїздок за кордон, а й структурою мотивів зарубіжного вибору місця роботи. Так, “новобранці” частіше скаржаться на низьку заробітну плату і невдалий пошук роботи вдома, вони ж частіше інших сподіваються влаштувати за кордоном особисте життя. На відміну від них “бували” трудові мігранти, як правило, розраховують поліпшити умови життя, заробити кошти на освіту і виплату боргів, а разом вирішити господарчі та побутові проблеми.

Що змушує трудових мігрантів повертатися додому? Насамперед туга за домівкою та самотність. Про це твердить щочетвертий опитаний, що повернувся на батьківщину. Щоп'ятий повернувся, бо заробив достатньо грошей. Стільки ж мігрантів (19,4%) зробили такий вибір тому, що скінчився дозвіл на перебування по роботі за кордоном. Щодругого вимусили повернутися додому сімейні обставини, передусім бажання об'єднатися з родиною на батьківщині. Щошостого підвело здоров'я, а щодесятому не сподобалося життя за кордоном. І тільки одиниці повернулися з метою відкрити свою справу/бізнес удома, у інших скінчився контракт, декому не пощастило знайти роботу

за кордоном чи його депортували за порушення закону. Окремо відмітимо невеликий контингент трудових мігрантів (14,2%), що поїхали додому з метою відпочити перед наступною поїздкою на роботу за кордон.

Такі, хто побував на зарубіжних заробітках лише один раз, повертаються додому або за станом здоров'я, або з інших причин, серед яких називаються найбільш часто звільнення у зв'язку з завершенням контракту, низькі заробітки, непривабливість життя за кордоном, але щонайперше – наполягання сім'ї на скорішому поверненні. Трудові мігранти, які неодноразово працювали в інших країнах, згадують частіше такі причини, як завершення контракту або дозволу на перебування у країні, намір відкрити свою справу на батьківщині і, певна річ, сімейні обставини. Саме вони й утворюють ядро контингенту трудових мігрантів, що збираються відпочити вдома перед наступною поїздкою за кордон.

Самооцінка статусних позицій у соціальній ієрархії та рівня матеріального добробуту сімей трудових мігрантів. Самооцінка трудовими мігрантами свого місця в соціальній ієрархії за минулі сім років стала більш оптимістичною. Те саме можна твердити і про зміни в оцінках своїх статусних позицій у суспільстві громадянами України, що ніколи не виїжджали працювати в інші країни. А проте трудові мігранти, як і раніше, дають більш високі оцінки своєму соціальному статусу. Їх вагома частина (41,7%) облюбувала третю сходинку уявної соціальної драбини, ближчу до золотої середини соціальної ієрархії – її четвертої сходинки, де розмістили свої сім'ї троє з десяти трудових мігрантів. Щоп'ятий з них бачить себе і свою сім'ю серед "соціальних низів" – на перших двох сходинках. Зауважимо, що 2002 р. там перебувала, за оцінками трудових мігрантів, кожна їх четверта родина (26%). Дані таблиці свідчать: сьогодні вони розміщують себе і свою сім'ю переважно на другій, третій і четвертій сходинках. Вони частіше за інших опитаних сприймають себе як представників середнього класу (38,2% проти 27,8%). Водночас

решта співгромадян частіше заперечує свою належність до цього класу (57,4% проти 47,1%), хоча вони також піднесли самооцінку свого місця в соціальній ієрархії за минулі п'ять років. Сьогодні вони відносять свої сім'ї до "соціальних низів" рідше, ніж у 2002 р. (30,9% проти 43,2%). Четвертій сходинці умовної соціальної драбини віддають перевагу 24,5%, а третій – 36,5% українців, які працюють на вітчизняних ринках праці і жодного разу за кордон не виїжджали.

Таблиця

**Самооцінка статусних позицій
у соціальній ієрархії українського суспільства (%)**

Сходинки умовної соціальної драбини	Усі мешканці України		В тому числі			
			Такі, що мають досвід роботи за кордоном		Такі, що не мають досвіду роботи за кордоном	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009
1 – найнижче становище	17,3	11,1	8,3	4,5	18,4	11,7
2	24,0	19,0	17,7	16,0	24,8	19,2
3	31,7	36,9	37,0	41,7	31,0	36,5
4	21,8	24,9	27,6	29,5	21,2	24,5
5	4,2	6,1	8,3	7,0	3,8	6,0
6	0,4	1,0	1,1	0,0	0,2	1,2
7 – найвище становище	0,6	1,0	0,0	1,3	0,6	0,9

Стратифікація українців за рівнем доходів і матеріального добробуту їх сімей розкриває схожість розподілу думок і самооцінок щодо їх належності до різних майнових страт. Трудові мігранти, хоча і відносять свої родини частіше до категорій злиденних, бідних і трохи нижче середніх, ніж до забезпеченіших прошарків суспільства (51,2% проти 45,6%), проте демонструють більш низький рівень розшарування за рівнем доходів і матеріального стану. На відміну від них респонденти, які ніколи не шукали щастя за кордоном, оцінюють співвідношення своїх бідних, небідних і просто заможних співгромадян як тривожне свідчен-

ня поглиблення майнової нерівності усередині України (62,2% проти 36,3%). Й ті, й ті очікують, що їх родини протягом найближчого півріччя можуть перейти в більш низьку за рівнем доходу і матеріального стану страту. На підвищення свого матеріального статусу розраховують набагато менше співвітчизників. За оцінками трудових мігрантів, співвідношення “бідних” і “небідних” становитиме серед них 49,0% проти 39,5%, тоді як серед решти опитаних, за їх власними оцінками, відповідна пропорція становитиме 62,2% проти 27,6%.

Протистояти загрозі бідності співвітчизники збираються шляхом пошуку нової роботи. Щоправда, цей спосіб популярніший серед трудових мігрантів (71,1% проти 58,8%). Українці, які безвиїзно проживають у своїй країні, демонструють помітно вищий рівень розгубленості: щочетвертий з них не має жодних планів щодо подолання кризи, тоді як схильність до бездіяльності виявив лише щоодинадцятий трудовий мігрант. Зауважимо також, що залишити рідні місця в пошуках удачі в іншому місті, області або країні планують 13,3% трудових мігрантів, і лише 3% решти українців згадують про таку можливість.

Прикінцеве слово. Змінився час, змінилися ми самі. Стали іншими і трудові мігранти, які побачили раніше невідомий їм світ на власні очі й оцінили його позитивні та негативні аспекти. Сам процес трудової міграції набув більшої усталеності, інституціоналізувався, оздобився міфами і здобув міцну репутацію гострої національної проблеми, що гаряче дискутується в політичних, журналістських та експертних колах, часто-густо не на користь істині. Армія трудових мігрантів не зростає і не меншає, вже склалося її ядро, що об’єднує найбільш активних і стійких індивідів. Досвід, що вони його знайшли на зарубіжних ринках праці, неоціненний і вартий глибокого вивчення для кращого розуміння закономірностей формування внутрішніх і міжнародних ринків праці в епоху глобалізації й особливо сьогодні, коли світова фінансово-економічна криза охопила практично усі країни світу.

*А.Арсенко,
кандидат історичних наук;
А.Малюк,
кандидат соціологічних наук;
Н.Толстик,
кандидат соціологічних наук*

ГЛОБАЛЬНА КРИЗА І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

На порозі ХХІ ст. глобальний капіталізм (усупереч оптимістичним прогнозам адвокатів “постіндустріального” суспільства, які поспішно списали циклічний розвиток капіталістичної економіки в історичний архів) зіткнувся з черговою фінансовою і економічною кризою, яка, за прогнозами багатьох західних економістів зі світовим ім’ям, буде більш тривалою і руйнівною, ніж “Велика депресія” 1929–1933 рр. На думку американського економіста Гарі Дента, який користується репутацією “економічного Нострадамуса” і прославився свого часу тим, що передбачив економічну кризу в Японії в 1990-х рр., світова економіка в найближчі два роки зазнає ще глибшого спаду, ніж той, який вона переживає тепер [1]. Як відомо, починаючи з 1825 р., фінансові і економічні кризи вражають капіталістичну економіку, принаймні, кожні 8–10 років. Відмінність нинішнього колапсу світового капіталістичного господарства від попередніх криз полягає в тому, що він має системний характер, спричиняє тісне переплетення і різке загострення продовольчої, енергетичної, водної, екологічної та інших криз, що неминуче призведе в досяжному майбутньому до масштабних соціальних і політичних потрясінь на всіх континентах планети. Провісниками цих потрясінь є голодні бунти, що мають місце сьогодні в багатьох країнах “третього світу”, і постійне зростання величезних черг біля “продовольчих банків” і “супових кухонь” у багатих західних країнах, у т.ч. у цитаделі

глобального капіталізму – США, як це було в 30-х роках минулого століття.

У доповіді Міжнародної дослідницької групи (МДГ), підготовленої у межах Проекту тисячоліття ООН, зазначається, що в наш час понад сотні держав, тобто більше половини країн світу, стикається з проблемами, що створюють ризики і загрози фізичному виживанню їхніх громадян. На думку аналітиків МДГ, що є незалежним консультативним органом при Генеральному секретареві ООН, найсерйознішою небезпекою для людства сьогодні є брак харчових продуктів, дефіцит питної води і продовження процесу глобального потепління [2]. У цих умовах більше ніхто з неупереджених дослідників не вірить, що глобалізація є тією приливною хвилею, що раніше або пізніше приб'є всі великі човни і маленькі човники світової економіки до заповітного берега соціально-економічного процвітання. Фінансово-економічний обвал глобального капіталізму на порозі ХХІ ст. переконливо засвідчив наукову неспроможність всіх таких і подібних їм ідеологізованих міфічних і утопічних концепцій і поклав початок дезінтеграції і деглобалізації сучасного світу. У цих складних умовах, як свідчать наслідки саміту “Великої вісімки” в Аквілі (Італія) за участі делегацій майже з 30 країн світу, кожній державі доведеться вибиратися з сучасної кризи поодиночі. Попри множини закликів до збереження взаємної відкритості ринків і загальної боротьби з протекціонізмом, до весни 2009 р., за даними Світового банку (СБ), 17 держав з “Великої двадцятки” запровадили у себе нові протекціоністські заходи. Пріоритет тут належить США, які ініціювали анти-кризову кампанію “Купуйте тільки американське!”.

Нинішня світова економічна криза знаменує початок нової історичної епохи і ставить на порядок денний проблему осмислення її характеру та можливих наслідків для розвитку як України, так і всієї світової капіталістичної системи і людства загалом. Специфіка стану сучасного – неоліберального – світового капіталістичного порядку (СКП) полягає в тому, що він характеризується збіганням кри-

зових тенденцій різного масштабу і тривалості. З трендів, які визначатимуть перебіг багатьох процесів і подій у середньостроковій перспективі, слід виділити такі: 1) світова фінансово-економічна криза (політекономічний аспект кризи СКП); 2) криза проекту неоліберального глобалізму (політико-ідеологічний аспект кризи СКП); 3) криза гегемонії США і становлення поліцентричної геополітичної системи (геополітичний аспект кризи СКП). Усі ці три взаємозв'язані аспекти сучасної кризи є підсумком тих суперечностей, які визрівали протягом усіх 30 років існування і еволюції неоліберальної конфігурації СКП. Сутність поточної світової фінансово-економічної кризи полягає в тому, що вона є розпадом основної несучої конструкції, на якій ґрунтувався і тримався неоліберальний СКП. Такою конструкцією майже третину століття виступав неоліберальний режим накопичення, який можна назвати фінансово-спекулятивним, оскільки тут основою процесу накопичення капіталу виступає експансія фінансового капіталу.

Перехід до такого режиму накопичення призвів до значних структурних змін у архітектурі світового капіталізму і породив ряд істотних дисбалансів у світовій економіці. Одним із безпосередніх наслідків фінансово-спекулятивного режиму накопичення стало гіпертрофоване зростання фінансового сектора порівняно з так званою реальною економікою. Ознакою цього процесу може слугувати зростання прибутків, отриманих за допомогою фінансових операцій: якщо на початку 1980-х рр. у США на фінансовий сектор припадало 5% прибутків корпорацій (після вирахування податків), то до 2007 р. ця цифра сягнула 41% [3]. Це було прямим результатом того, що накопичення капіталу виявилось пов'язаним не стільки з продуктивним сектором економіки або наданням йому фінансових послуг, скільки з купівлею-продажем активів, для чого у величезних кількостях залучався позиковий капітал. Постійний вплив дешевого кредиту і став основним джерелом зростання вартості активів і обсягів фінансових операцій. Саме

таким чином зводилася гігантська фінансова піраміда, пов'язана зі створенням серії мильних бульбашок активів (акцій, “нової економіки”, нерухомості тощо), яка раніше або пізніше неминуче мала завалитися.

З експансією кредитного ринку зростали й борги. У результаті сукупний борг США зріс із відмітки 160% ВВП наприкінці 1970-х рр. до 350% ВВП у 2007 р. [4, с.7, 9]. У квітні 2008 р. сукупний борг Сполучених Штатів становив близько 53 трлн доларів, що приблизно дорівнювало світовому ВВП [5]. Водночас борги домогосподарств зросли з 50% ВВП у 1980 р. до 67% ВВП у 1997 р. і 100% ВВП у 2007 р. [4, с. 8]. І, звичайно ж, найбільш швидкими темпами зросли борги фінансового сектора (з 22% ВВП у 1981 р. до 117% ВВП у 2008 р.), оскільки борговий механізм використовувався передусім для фінансування операцій на самому фінансовому ринку, а не для збільшення продуктивного капіталу [6]. Це свідчить про ту вирішальну роль, яку фінансовий капітал і боргова економіка стали відігравати у США в процесі накопичення капіталу в останні 30 років. Дешевий кредит і бурхливе зростання боргів були основою споживчого буму в Сполучених Штатах протягом останнього десятиліття. Неоліберальний економічний режим був своєрідною відповіддю на кризу перенакопичення, з якою капіталізм зіткнувся на рубежі 1970-х рр. Як неодноразово зазначав К.Маркс, кредитна система – це саме той засіб, за допомогою якого капітал прагне подолати межі, досягнуті його розвитком. Вона сприяє прискоренню розвитку матеріальних продуктивних сил і створенню світового ринку. Водночас вона інтенсифікує суперечності світової капіталістичної системи, роблячи її вибух у формі криз більш руйнівним.

Ця трансформація економічного режиму охопила всю капіталістичну систему і породила цілий ряд нових фінансових інститутів і величезну масу нових фінансових інструментів. Тільки маса деривативів (похідних фінансових інструментів) до 2006 р. становила 283 трлн доларів, перевищуючи 6 сукупних світових ВВП [4, с. 19]. При цьому

деривативи становили лише частину спекулятивної гори, рівної 12 сукупним світовим ВВП. Їх бурхливе зростання тривало й у подальші роки, перевищивши до 2008 р. 600 трлн доларів (це сума, що вже в 10 разів перевищує світове виробництво). Якщо до цього додати решту видів фінансової спекулятивної діяльності (торгівля акціями, ф'ючерсами, валютою і т. ін.), обсяг глобальної спекулятивної маси становитиме фантастичну суму, що перевищує 1 квадрильйон доларів, а це – майже 20 світових ВВП [7]. До середини 2008 р., коли, за даними Банку міжнародних розрахунків (БМР), обсяг деривативів досяг 684 трлн доларів, гіпертрофія фінансового ринку, за деякими оцінками, досягла точки насичення [8]. У цих умовах досить було початися обваленню спекулятивного ринку нерухомості США, щоб підірвати всю систему загалом. Зрештою встановлення режиму фінансово-спекулятивного накопичення призвело до того, що структура світової капіталістичної економіки стала нагадувати перевернену піраміду. У ній маса фіктивного капіталу, що є претензією на дохід, джерелом якого зрештою є саме додаткова вартість, багато разів перевершує можливості продуктивного капіталу витягнути цю додаткову вартість з експлуатації живої праці.

Ніколи раніше в історії капіталізму не накопичувалася така спекулятивна маса не тільки в абсолютних величинах, а й порівняно зі світовим ВВП. У результаті капіталізм остаточно набув паразитичного і грабіжницького характеру. І це є основною якісною відмінністю неоліберального МКП від порядків, що передували йому. Саме вказаний дисбаланс – між величезним накопиченням фіктивного капіталу і додатковою вартістю, необхідною для його підтримки, є в даний час фундаментальною проблемою світової капіталістичної економіки. Усунення цього дисбалансу зажадає руйнівної перебудови структури світового капіталізму і демонтажу структур влади, на яких третину століття ґрунтувався неоліберальний мафіозний фінансово-олігархічний капіталізм. Наслідком цього стане

тривалий депресивний розвиток капіталізму, багато в чому аналогічний тому, який він переживав у період дезінтеграції і деглобалізації в 1914–1945 рр.

Хоча криза вдарила передусім по фінансовій системі капіталізму, життєвому центру неоліберального режиму накопичення, фінансові спекуляції – це не стільки чинник, скільки прояв глибинних суперечностей світової капіталістичної системи (СКС). Справжні витоки сучасної фінансово-економічної кризи криються у фундаментальній кризі перенакопичення капіталу, з якою капіталізм зіткнувся ще на рубежі 1970-х рр. Встановлення фінансово-спекулятивного режиму накопичення, здійснене правлячими класами центру СКС під гегемонією фінансової олігархії США, мало за мету подолати фундаментальну кризу капіталізму і зберегти панівне становище США. Протягом 30 років будівництво фінансової піраміди приносило свої плоди. Але тепер відтермінування закінчилося, і невирішені суперечності знову стукають у двері глобального неоліберального капіталізму, який зовсім недавно оперував категоріями “кінця історії”, проголошеної відомим американським філософом Френсісом Фукуямою.

Крах неоліберального режиму накопичення завдав нищівного удару по легітимності англо-американської моделі економічного розвитку, що набула втілення на межі двох століть у політиці неоліберального глобалізму. Це відбулося лише через 17 років після розвалу СРСР, розпропагандованого як тріумф і показник життєвої сили глобального капіталізму. Фактично ми спостерігаємо сьогодні ідеологічний крах неоліберального світового капіталістичного порядку, заснованого на ідеї переваги системи “вільного ринку” над іншими типами господарських систем. У даний час неоліберальна ідеологія вже не здатна переконати широкі маси людей у всьому світі в тому, що капіталізм є найкращим засобом розв’язання їхніх соціальних проблем. Соціальні і економічні катастрофи, викликані рухом по шляху неоліберального глобалізму, підривають довіру до світової капіталістичної систе-

ми загалом. Це, безумовно, руйнує легітимність світового капіталістичного порядку і легітимність влади його імперського центру, в т.ч. головних інститутів глобального економічного правління – МВФ і СОТ.

Унікальність нинішньої історичної кон'юнктури полягає в тому, що світова економіка досягає дна і вступає в депресію саме в той момент, коли гегемонія США – імперського центру і головної рушійної сили встановлення неоліберального світового капіталістичного порядку – стикається з найбільш серйозними викликами за весь період після перемоги в холодній війні. Сполучені Штати втрачають гегемонію як в економічному, фінансовому, культурно-ідеологічному, так і військово-політичному сенсі. США також втрачають першість як провідна промислова держава світу. У 1945 р. на США припадало 50% світового промислового виробництва, у теперішній час їх частка в світовому промисловому виробництві становить лише 22% і продовжує зменшуватися. Показовим для цього процесу стало банкрутство корпоративного автобудівного гіганта “General Motors”, яке неминуче потягне за собою на “економічне дно” інші галузі американської економіки.

Власне, гегемонія США у період неоліберального світового капіталістичного порядку, встановлення якого слугувало цілям її утримання, ґрунтувалася на їхній безпрецедентній військовій потужності, а також на спекуляції світовою резервною валютою – доларом США. Саме ця обставина дає змогу їм підтримувати дефіцит платіжного балансу і фінансувати свій величезний борг. Тим часом погіршення позицій американського капіталізму в СКС підриває здатність США підтримувати своє фінансове домінування. Останнє дедалі більше ставиться під питання навіть його сателітами, у результаті дедалі відчутною стає тенденція до створення у світовій економіці протекціоністських блоків закритих валютних зон. Водночас означилася тенденція “імперського перенапруження сил” – криза військово-політичного аспекту гегемонії США. Політика американської імперії, як свідчать невдачі США в Іраку

та Афганістані, зазнає поразки, хоча й відсутні ознаки того, що США збираються добровільно відмовитися від реалізації свого агресивного імперського проекту. “Перенапруження сил” США свідчить про фундаментальний розрив між цілями американського імперіалізму і недостатністю для їх досягнення одного лише величезного військового потенціалу, що є в його розпорядженні. Криза неоліберального СКП в наші часи виявляється в тому, що американоцентрична геополітична система трансформується в поліцентричну.

З урахуванням глибини нинішньої економічної депресії це означає, що світ чекає конвульсивний період історичного розвитку. Враховуючи зазначене, можна говорити, використовуючи термін А.Грамші, про органічну кризу неоліберального СКП. Це криза, що охоплює основні політико-економічні і ідеологічні структури даного порядку. Водночас він припускає глибоку перебудову пануючих інститутів і ідейних систем. Органічна криза неоліберального СКП означає початок нового періоду історії, змістом якого буде процес зламу в ході гострої соціально-політичної боротьби старих економічних, політичних і ідеологічних структур та зміни способів мислення і вибору суспільством нового шляху розвитку. Крім того, криза неоліберального капіталістичного порядку тісно переплітатиметься з довгостроковими кризовими трендами капіталізму, які ведуть до суттєвого скорочення соціальних, економічних і екологічних резервів експансії капіталізму як історичної системи. Безпосереднім наслідком цього буде те, що довгострокові кризи (екологічна, енергетична, продовольча, водна, урбаністична, зайнятості) будуть і надалі значно ускладнювати дію узвичаєних механізмів виведення капіталізму з економічної депресії. Накладення довгострокових і середньострокових криз історичного капіталізму робить нинішню фазу його розвитку потенційно найбільш небезпечною фазою в історії людства, що й зумовлює нагальну і невідкладну необхідність наукової розробки шляхів розвитку України в ХХІ ст.

Втягування глобального капіталізму в тривалий період економічної стагнації вже призвело до істотного згортання соціальної політики буржуазної держави, посилення класової поляризації капіталістичного суспільства і погіршення соціально-економічного становища трудящих як у центрі, так і на периферії світового капіталістичного розвитку. Особливу тривогу світової спільноти викликає загострення продовольчої кризи, яка може призвести людство до глобального голодомору, особливо у країнах “третього світу” на всіх континентах планети. За даними, наведеними Спеціальним доповідачем ООН з прав людини на продовольство Олівером Де Шаттером, сьогодні 1 млрд осіб у світі, тобто кожен шостий мешканець Землі, голодує. Більшість з них – це жінки і діти. Кожні шість секунд у сучасному світі вмирає одна дитина внаслідок недоїдання. Головними причинами посилення глобального голоду є маргіналізація, бідність, нестача землі і гідної зайнятості, несправедлива міжнародна торгова система, яка вилілася в скорочення інвестицій у сільськогосподарські проекти впродовж більш як 30 останніх років [9].

Виступаючи нещодавно на сесії саміту “Великої вісімки”, присвяченій продовольчій безпеці, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун заявив, що торішнє підвищення цін на продукти харчування і паливо негативно відбилося на благополуччі сотень мільйонів людей. “Це посилює страждання бідняків, призвело до нових позбавлень і політичної нестабільності. Ми втратили опору в нашій боротьбі за досягнення першої мети в сфері розвитку”, – визнав глава ООН, говорячи про сформульовану в Декларації тисячоліття мету скорочення наполовину масштабів крайньої бідності до 2015 р. Проте досягнута лідерами “Великої вісімки” в Акваді домовленість про можливість виділення 15 млрд доларів на програму продовольчої безпеки для бідних країн, розраховану на три роки [9], наряд чи зможе надати ефективну допомогу країнам “третього світу” у розв’язанні проблеми голоду і недоїдання, оскільки вона не відрізняється особливою щедрістю з боку

багатих країн. Особливо з урахуванням того, що тільки одна з цих країн – Сполучені Штати – щорічно витрачає 8 млрд доларів на косметику, а Європа – 50 млрд доларів на сигарети.

Одним із важливих соціально-економічних чинників, що перешкоджають гальмуванню і скороченню зростання потерпаючих від голоду людей, тобто тих, які одержують харчування менш ніж 1800 калорій на день, є критичне становище на глобальному ринку найманої праці. За словами Генерального директора Міжнародної організації праці (МОП) Х.Сомавія, безробіття внаслідок нинішньої глобальної економічної кризи зростає на 50 млн осіб у 2009 р. і зростатиме в 2010 р. Історична статистика і досвід попередніх криз свідчать про те, що часовий лаг між початком економічного зростання і відновленням зайнятості становить чотири–п'ять років. Тому, на думку очільника МОП, якщо світова спільнота не вживе терміново рішучих заходів щодо подолання стиснення ринку праці, то їй доведеться зіткнутися з серйозною потенційною кризою зайнятості протяжністю від шести до семи років [10, с. 2]. Розширення масового безробіття, поза всяким сумнівом, супроводжуватиметься падінням заробітної плати і посиленням соціально-економічної нерівності, а також різким зростанням чисельності “працюючих бідних” – найманих працівників, які зайняті повний робочий день, але одержують заробітну плату нижче офіційного рівня бідності.

У останній доповіді МОП про стан праці в сучасному світі під назвою “Нерівність у доходах в епоху фінансової глобалізації” наголошується, що, попри збільшення глобальної зайнятості на 30% з початку 1990-х рр. до 2007 р., розрив у доходах між багатшими і біднішими домогосподарствами значно розширився за цей період. Більше того, порівняно з попередніми періодами економічної експансії працівники отримували в цей час меншу частку плодів економічного зростання, оскільки питома вага їх заробітної плати в національному доході скоротилася в переважній більшості країн, які мають доступну статистику

з цього питання. У 51 з 73 таких країн частка заробітної плати у валовому доході знизилася протягом останніх двох десятиліть. Найбільше падіння частки заробітної плати у ВВП відбулося в країнах Латинської Америки і Карибського басейну (-13 процентних пунктів), за ними йшли азіатські і тихоокеанські країни (-10 процентних пунктів) і розвинені країни (-9 процентних пунктів). З 1990 р. до 2005 р. приблизно дві третини країн зазнали зростання нерівності в доходах. За той же період розрив у доходах між верхніми і нижніми 10% найманих працівників зріс у 70% країн, що мають доступну статистику з цього питання. Нерівність у доходах особливо стрімко зростає останніми роками між вищими посадовцями і середніми найманими працівниками. Наприклад, у США в 2007 р. вищі посадовці в 15 найбільших корпораціях отримували в 520 разів більший дохід, ніж середній працівник. У 2003 р. ця нерівність сягала 300 разів. Такі ж розриви в доходах зареєстровані в той же період у Австралії, Німеччині, Гонконгу, Голландії та ПАР, хоча вони й розраховувались від нижчого рівня доходів вищих менеджерів у цих країнах [11, с. 1–3].

Глобальна економічна криза спричиняє вкрай небезпечні ризики і загрози для населення України, яка за останні 18 років перетворилася з однієї з найбільш розвинених індустріально-аграрних країн Європи і світу в “хвору людину” Європи, а за низкою показників – і всієї світової спільноти. 2008 року на сторінках “Українського медичного часопису” наголошувалося, що нинішній стан здоров’я народу України, зумовлений суспільними явищами на рубежі століть, супроводжується високою смертністю населення, особливо серед осіб працездатного віку, значними параметрами інвалідизації і захворюваності, скороченням середньої тривалості життя. Останній показник у нашій країні є меншим у середньому на 10 років порівняно з країнами Європейського Союзу і на 15 – з окремими з них, а середня тривалість здорового життя чоловіків сягає лише 55 років. Особливу загрозу майбутньому країни несе

нинішній стан здоров'я і спосіб життя дітей і молоді, оскільки сьогодні кожна п'ята дитина в Україні народжується з відхиленням у стані здоров'я. Різко прогресують у підростаючого покоління хронічні хвороби серця, хребта, очні захворювання, неврози, ожиріння та ін. [12, с. 83, 84].

За темпами вимирання населення Україна посідає сьогодні перше місце у світі. Як наголошується у доповіді "Перспективи світового народонаселення, 2008", підготовленій Відділом ООН з питань народонаселення, населення України (згідно з середнім варіантом прогнозу) зменшиться до 2050 р. на 10,682 млн осіб (23,4%) і становитиме 35,026 млн осіб [13, с. 42, 53]. Інтенсивне вимирання населення України за роки здійснення економічних реформ ставить під сумнів можливість збереження людського потенціалу країни і держави Україна в XXI ст. Це нагально вимагає термінової зміни сучасної парадигми соціально-економічного розвитку України. Для цього слід відмовитися від неоліберальної моделі економічної, політичної і культурної трансформації України, що є нічим іншим як агресивною формою ринкового захоплення пострадянського простору західними державами під прикриттям глобалізації і витіснення його на периферію глобального капіталістичного розвитку. Абсолютно очевидно, що нав'язана нам Заходом форма "транзиту" неухильно веде до деіндустріалізації країни, деградації її трудових ресурсів і може призвести до втрати здатності України до відтворення свого державного суверенітету, що доводять і результати дослідження, здійсненого Інститутом соціології НАН України у квітні 2009 р.

Інтегральним показником якості умов життя людини в суспільстві і ступеня уваги останнього до неї може слугувати самооцінка населенням загального стану здоров'я. Поширення небезпечних психологічних чи емоційних ситуацій, які є наслідком хронічних стресів і реакцією на існуючі в суспільстві загрози, погіршує життєвий тонус людини і знижує якість людського потенціалу країни.

Протягом місяця перед опитуванням у помітно більше половини (62,6%) респондентів спостерігалася втома та недостатність енергії, 22,6% опитаних відчували безсилля та виснаження. Напруженість відчували 41,6% респондентів. На безсоння страждали близько третини (29,5%), кожний четвертий (25,8%) відзначав, що перебував у стані депресії. Жодних негативних станів не пережили лише 13,0% респондентів і 3,4% було важко відповісти на це запитання (табл. 1).

Таблиця 1

Самооцінка загального стану здоров'я населенням України (%)

<i>“Які з перелічених нижче станів спостерігалися у Вас принаймні один раз протягом останнього місяця?”</i>	<i>%</i>
Утома, недостатність енергії	62,6
Безсоння	29,5
Напруженість	41,6
Безсилля, виснаження	22,6
Депресія	25,8
Нічого з переліченого	13,0
Важко відповісти	3,4
Не відповіли	0,1

Зазначимо, що навіть у молодіжній підгрупі, в якій можна було очікувати суттєво благополучніші значення, вони були тільки дещо кращими, ніж за масивом загалом, що викликає занепокоєння. Тільки кожний п'ятий (21,4%) з опитаної молоді уникав небезпечних станів. Утому чи недостатність енергії відчували більше половини (52,4%) опитаної молоді, безсилля, виснаження — кожний шостий (16,5%) молодий респондент. Стан депресії та безсоння відзначали відповідно 24,6% та 22,2% представників молоді.

Наявність небезпечних психологічних та емоційних станів у більшості представників всіх вікових груп, включно молоді, підводить до висновку про системний характер

їхніх причин. Тобто навіть якщо безпосередньою причиною таких станів виступають обставини особистого життя індивідів, витоки ситуацій, що їх зумовлюють, заглиблені у соціальній системі. Ризики безробіття, соціальна незабезпеченість, високий рівень конфліктності у суспільстві виснажують людину, її енергія спрямовується передусім на забезпечення необхідних для фізіологічного відтворення коштів. Низька значущість людини у суспільстві, її самотність у боротьбі з труднощами пригнічують людей. Множинність таких загроз формує загальний стан апатії у суспільстві, унеможлиблює його розвиток.

Унаслідок впровадження ринкових реформ в Україні відбулася стрімка зміна моделі соціальної організації. Суспільство загальних гарантій змінилося суспільством шансів і можливостей, основний принцип якого — індивідуальне досягнення добробуту — поширився й на сферу забезпечення першочергових потреб. Однак, втративши гарантії соціального захисту, що надавалися радянською системою, українське суспільство не створило системи західного ґатунку, де держава забезпечувала донедавна сприятливі умови життя більшості своїх громадян. Існуюча сьогодні в Україні соціальна система має вади нерегульованого ринку і обмеженого втручання держави в управління економікою і соціальною сферою. За умов економічної кризи, яка відкидає назад більшою мірою слабкі економіки, ця система буде відтворюватися з поглибленням занепаду соціальної сфери.

За оцінками третини респондентів (36,5%), найбільш ефективною у створенні придатних умов для поліпшення життя людини праці була радянська політична система. Помітно менша кількість опитаних (22,5%) віддала симпатії західній моделі політичного устрою суспільства. Сьогоднішні українські реалії знайшли тільки 6,2% прихильників. Зазначимо, що таке запитання виявилось складним для третини респондентів (33,1%). Свій варіант політичної моделі забезпечення гідного життя вважали за доцільне запропонувати лише 1,4% опитаних (табл. 2).

Таблиця 2

**Вибір респондентами політичної системи забезпечення
життєвих стандартів (%)**

“Яка політична система створює більш придатні умови для поліпшення життя людини праці (найманого працівника)?”	%
Радянська	36,5
Нинішня (в Україні)	6,2
Західна	22,5
Інша	1,4
Важко відповісти	33,1
Не відповіли	0,2

Симпатії до тієї чи іншої системи значною мірою зумовлені віком респондентів (табл. 3), оскільки різні покоління мають різні умови соціалізації і неоднаковий соціальний досвід. Радянська доба було суттєвим відтинком життя для представників старшого та середнього поколінь, які можуть порівнювати умови життя тоді й тепер, а для молоді вона вже є історією. Більше половини (55,0%) респондентів старшого покоління віддали перевагу радянській системі як найефективнішій у забезпеченні добробуту людини праці. Подібну оцінку західна та існуюча сьогодні в Україні системи в цій підгрупі отримували помітно рідше. Соціально ефективними їх вважали відповідно 12,4% та 6,4% респондентів старших 55 років. Серед респондентів середнього віку третина (34,9%) обирали радянську систему. Порівняно зі старшою віковою підгрупою представники середнього покоління вдвічі частіше (23,7%) симпатизували західній моделі підтримки найманих працівників. Прибічники існуючих реалій у економічно найактивнішій підгрупі середнього віку були в меншості: їх налічувалося тільки 5,8%. Відповіді молоді щодо найсприятливішої для розвитку людини політичної моделі відзначалися високим рівнем невизначеності (42,0%). Назагал ті, хто визначився з відповіддю, найчастіше обирали західну (33,9%) модель, вдвічі рідше (15,2%) — радянську, і ще настільки ж рідше — існуючу сьогодні в Україні (7,0%).

Таблиця 3

**Вікові відмінності у розподілі респондентів
щодо оцінок систем забезпечення життєвих стандартів (%)**

“Яка політична система створює більш придатні умови для поліпшення життя людини праці (найманого працівника)?”	Вік			В цілому за масивом
	молодші 30 р.	30–55 р.	старші 55 р.	
Радянська	15,2	34,9	55,0	36,5
Нинішня (в Україні)	7,0	5,8	6,4	6,2
Західна	33,9	23,7	12,4	22,5
Інша	1,9	1,4	1,4	1,4
Важко відповісти	42,0	34,1	25,0	33,1

Помітними були також і розбіжності в підгрупах з різним рівнем освіти. Респонденти з початковою чи неповною середньою освітою втричі частіше відзначали як найефективнішу радянську (48,1%), ніж сучасну західну (15,3%), політичну модель. З підвищенням освітнього рівня опитаних збільшувалася частка симпатиків західної моделі і зменшувалася частка тих, хто вважав зразком радянську систему. В підгрупі з вищою або незакінченою вищою освітою співвідношення респондентів, що вважали найефективнішою радянську та західну систему, становило 28,1% та 32,0% відповідно.

Ностальгія за радянськими часами пояснюється втраченою соціальних гарантій, яка особливо відчувається у часи економічної кризи і погіршення й так несприятливих умов життя. Симпатії економічній системі західних країн, які більшість респондентів ніколи не відвідувала і знає тільки через засоби масової інформації, зумовлені уявленнями про поширення високих стандартів життя в цих країнах, хоча рівень життя там є дійсно вищим, ніж в Україні. Зокрема, 49,0% опитаних вважають, що запорукою досягнення індивідом високого соціального становища в західному суспільстві є добра освіта, а стосовно українського суспільства таке твердження відзначили 25,8% опитаних. І навпаки, уміння іноді йти в обхід закону важливим для

досягнення успіху в українському та західному суспільствах вважали 33,1% та 5,3% респондентів відповідно. Однак цікаво, що респонденти не мають ілюзій щодо жорсткості стосунків між людьми як у сучасних західних країнах, так і в українському суспільстві. Прагнення і вміння робити людям добро важливим для досягнення високого соціального становища в Україні вважали 6,1% респондентів, стосовно розвинених країн Заходу таку думку висловили 5,2% опитаних.

Ринкові реформи супроводжувалися зниженням рівня життя переважної більшості населення України. І змістові, і кількісні оцінки респондентами власного добробуту сьогодні є низькими. Сфера споживання 38,9% респондентів обмежується продуктами харчування. Ще такої же кількості (37,3%) опитних коштів вистачає в цілому на проживання, але на це повністю спрямовується їхній родинний бюджет. П'ятій частині (18,8%) опитаних коштів вистачає на все необхідне, але вони не можуть робити заощаджень. І тільки 0,6% респондентів та їхніх родин живуть у повному достатку, що є скоріше винятком із загалу.

У кожного п'ятого (20,8%) рівень середньодушового доходу в родині є фактично нижчим офіційно встановленого прожиткового мінімуму, який нині не дозволяє задовольняти навіть невибагливі первинні потреби. У чверті (25,6%) опитаних середньодушовий дохід родини є таким чи майже таким, як прожитковий мінімум. У родинях третини (36,2%) опитаних цей показник є дещо вищим за офіційний прожитковий мінімум, тобто за умов навіть незначного підвищення цін ці респонденти опиняться в малозабезпеченій групі. І тільки 11,3% та 4,8% респондентів відповідно вказували, що вони та члени їхніх родин мають доходи порівняно вищі та набагато вищі офіційного прожиткового мінімуму.

Середній бал самооцінки респондентами матеріального рівня життя за десятибальною шкалою становить 3.4. Його оцінка у більш ніж трьох чвертей (78,4%) респондентів розташована у нижній частині (0–4 бали) шкали.

Кожний сьомий (14,6%) оцінив матеріальний рівень життя своєї родини в 5 балів. Цю позначку перевищували оцінки тільки 7,0% опитаних. Сукупна частка респондентів, які оцінювали матеріальний рівень життя своїх родин як дуже високий (8–10 балів), становила 0,6%.

Як свідчать дані опитування, за останній рік у суспільній свідомості значно загострилося передчуття саме економічних загроз. Частка респондентів, які вважають, що сьогодні їх співгромадяни побоюються безробіття, зростає з 54,4% до 88,1%, зупинки підприємств — з 29,9% до 59,3%, голоду — з 31,8% до 43,9%, невиплати зарплат, пенсій — з 51,6% до 74,4%, холоду в квартирі — з 21,2% до 31,1%. Чисельність тих, хто вважав, що люди сьогодні бояться зростання цін, становила 86,0% у 2008 р. і 83,2% у 2009 р. Побоювання зростання цін респонденти найменш часто відзначали у 1992 р. (66,4%).

Як наслідок кризи, що їх відчуває родина, звільнення з роботи відзначила п'ята частина (20,8%) опитаних, невиплату чи виплату не в повному обсязі заробітної плати або пенсій — 32,2%. Скоротити споживання продуктів харчування довелося родинам 51,4% опитаних, зменшити придбання одягу, взуття, інших повсякденних речей — 61,8%. 18,2% опитаних криза торкнулася катастрофічно, а 61,8% відчувають вплив економічної кризи, але не дуже. Відсутність впливу кризи на власне життя відзначили 4,1% респондентів.

Утім, низький рівень життя населення є не єдиною проблемою, що викликає занепокоєння громадян. Менше п'ятої (18,9%) частини опитаних задоволені тим, як функціонує демократія в Україні, тоді як не задоволені її реалізацією втричі більше респондентів (64,7%). Половина (53,3%) і майже третина (30,3%) опитаних відповідно вважають, що прості люди ніколи не зможуть впливати на владу й ухвалення рішень або зможуть це здійснювати дуже рідко. Тільки один з дванадцяти (8,2%) респондентів зміг би щось зробити проти ухвалення урядом рішення, яке утискає його законні права та інтереси. Натомість більше половини

(58,9%) опитаних в такому випадку нічого не змогли б зробити.

Представницька демократія в Україні сьогодні є мало-ефективною. Більше половини (55,5%) респондентів вважають, що жоден соціальний інститут в Україні, жодна партія чи громадська організація не захищають сьогодні інтересів пересічних громадян. Це є ще одним проявом байдужого ставлення влади до громадян, розбіжності їхніх інтересів, внаслідок чого утворюється соціальний вакуум.

Немає серйозних підстав й для твердження про широке впровадження демократичних засад безпосередньо на робочому місці. Більше половини (55,4%) працюючих не впливає на діяльність підприємства, на якому вони працюють, третина (36,5%) і п'ята частина (19,9%) відповідно не беруть ніякої участі у прийнятті рішень щодо роботи свого підприємства чи беруть таку участь незначною мірою.

Небачений раніше ступінь соціально-економічної нерівності в Україні є найвиразнішим потенційним джерелом напруженості в суспільстві. На думку респондентів, особливо відчутними є сьогодні суперечності між програвшою від ринкових реформ більшістю населення та невеликою групою тих, хто за цей час став багатим. Так, 68,1% опитаних вважають, що значна напруженість існує між бідними та багатими, половина (51,8%) опитаних вказують на її присутність між політиками, більшість з яких є люди далеко не малозабезпечені, та звичайними громадянами; дещо менша (46,8%) частка респондентів відзначила вибухонебезпечність у відносинах між найманими працівниками та управлінцями. За такої глибокої прірви нерівності, наявної сьогодні в Україні, неможливо говорити ані про реальну консолідацію суспільства, ані про зниження соціальної напруженості.

Адаптацію населення України до ринкових реформ не можна вважати успішною. Тільки 23,1% опитаних вистає за уміння жити в сучасних умовах, тоді як відсутність такого уміння у себе виявили 33,9% опитаних, і така ж

Розділ 1

частка (36,7%) не змогли чітко визначитися щодо достатності власних навичок виживання в сучасних умовах. Подібною виявилася й самооцінка респондентами їхніх економічних знань, володіння якими є необхідною передумовою трудової кар'єри та свідомої участі в економічному житті суспільства, особливо в умовах зростаючої нестабільності. На їхню недостатність вказували третина (35,9%) опитаних, тоді як задоволені своєю економічною компетентністю майже вдвічі менше (19,5%). Політично компетентними вважають себе чверть (25,3%) опитаних при такій же частці (23,7%) тих, хто вважає свої політичні знання недостатніми. Зауважимо, що майже третина (29,4%) опитаних не цікавиться політикою і п'ята (19,5%) частина не цікавиться економічною проблематикою (табл. 4).

Таблиця 4

Самооцінка населенням України рівня соціальної адаптації (%)

“Чи вистачає Вам?..”	Рівень достатності			Не цікавить	Не відповіли
	Не вистачає	Важко відповісти, чи ні	Вистачає		
Вміння жити в нових суспільних умовах	33,9	36,7	23,1	5,2	1,1
Сучасних економічних знань	35,9	24,5	19,5	19,5	0,6
Сучасних політичних знань	23,7	21,1	25,3	29,4	0,7

З підвищенням рівня освіти зростає й частка респондентів з позитивною оцінкою достатності вміння жити в нових суспільних умовах (табл. 5). У підгрупі з початковою чи неповною середньою освітою частка респондентів, які вважали, що їм не вистачає таких навичок (44,1%), майже втричі перевищувала частку задоволених ними (16,5%). І навпаки, в підгрупі респондентів з вищою чи незакінче-

ною вищою освітою успішні адаптанти чисельно перевищували тих, хто давав протилежну оцінку. Однак таке перевищення було незначним, і ці респонденти не становили більшості. Їхня частка сягала 37,5%, і 31,8% у підгрупі з першим ступенем та повною вищою освітою відповідно. Крім того, у підгрупі опитаних з повною вищою освітою частка невизначених перевищувала частку тих, хто позитивно відповів на запитання.

Таблиця 5

Оцінка респондентами достатності вміння жити в нових суспільних умовах залежно від рівня освіти (%)

“Чи вистачає Вам уміння жити в нових суспільних умовах?”	Рівень освіти					В цілому за масивом
	Початкова, неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Перший ступінь вищої	Повна вища	
Не вистачає	44,1	33,2	30,8	31,3	25,2	34,2
Важко сказати, вистачає чи ні	29,7	37,3	43,4	25,0	39,7	37,1
Вистачає	16,5	25,0	22,7	37,5	31,8	23,4
Не цікавить	9,7	4,5	3,1	6,3	3,3	5,3

В умовах хронічної економічної кризи та високого рівня нестабільності, коли ризик втрати роботи є високим навіть для кваліфікованих фахівців, а постійне оновлення знань потребує сил і ресурсів, необхідних для простого виживання, навіть освіта не є гарантією виграшних позицій на ринку праці і уникнення соціального неуспіху. Крім того, за відсутності ефективної стратегії подолання кризових явищ в економіці і визначення пріоритетів розвитку суспільства, які б базувалися передусім на підвищенні ролі знань в економічних та суспільних перетвореннях, затребуваності інтелектуального потенціалу працівників та розширенні доступу до освіти відповідно до сучасних вимог, втрачається перспектива створення суспільства, в якому б поєднувалася творча діяльність людей з досягнен-

ням суспільно значущих цілей. За такої перспективи, яка сьогодні в Україні не вбачається реальною, і громадяни набували б досвіду успішного виживання, й суспільний розвиток був би прогнозованим.

Низька самооцінка респондентами достатності сучасних економічних знань за значної частки взагалі байдужих до економічної інформації не дозволяє припускати наявності у населення власного бачення стратегій подолання економічної кризи, вихід з якої не буде легким для всіх без винятку країн. Без суспільної підтримки, розуміння й конструктивної громадської критики неможливі і ефективні макроекономічні кроки держави, спрямовані на подолання економічної кризи. Майже половині (47,0%) опитаних важко визначити своє ставлення до співпраці України з МВФ, наслідком чого буде зростання зовнішнього боргу країни. Необхідність обслуговування та повернення запозичень, які сьогодні спрямовуються на підтримку передусім фінансового сектора, визначатиме не тільки економічні можливості країни в середньостроковій перспективі, а й рівень добробуту кожної української родини, оскільки умовою їх надання є скорочення коштів соціального спрямування в бюджеті країни. Однак навряд чи розуміє це та третина (33,4%) опитаних, хто позитивно ставиться до співпраці України з МВФ. Критично налаштовані щодо такої співпраці респонденти (19,3%) становлять меншість.

Більшості опитаних (59,1%) важко визначитися й щодо термінів подолання нашою країною негативних наслідків теперішньої економічної кризи. Майже третина (30,5%) вважає, що для цього необхідно більше, ніж два роки. Оптимістів, які обмежують цей термін роком чи двома, втричі менше (9,4%). І тільки 0,7% вважають теперішню економічну кризу короткостроковою і сподіваються, що вона буде подолана в найближчі місяці.

Значна частка респондентів, які не змогли дати відповідь на запитання щодо строків подолання кризи, пояснюється не тільки тим, що людям не вистачає для цього

економічних знань і складністю самої проблеми. Небажання людей замислюватися над майбутнім є психологічним захистом в умовах хронічної кризи соціальної сфери, яка супроводжує ринкові реформи. Категорично не можна погоджуватися з цинічною гіпотезою про зростаючий досвід населення у боротьбі з кризою, зумовлений довгостроковим перебуванням у стані малозабезпеченості. Навпаки, наслідком такої ситуації може стати байдужість людини до власного й суспільного життя. Довготривале перебування більшості населення у несприятливих умовах загрожує остаточною руйнацією людського й трудового потенціалу країни.

Однак незважаючи на економічні негаразди, половина (47,4%) населення стійко сподівається на благополучне власне майбутнє. Для втілення цих сподівань і появи надії на краще у тих громадян, хто її втратив, необхідне поєднання зусиль всього суспільства при державному впровадженні заходів, спрямованих на запобігання подальшому погіршенню добробуту громадян. Серед цих заходів головне місце посідає припинення падіння виробництва, унеможливлення згорання соціально орієнтованих програм і перегляд політики перерозподілу в бік скорочення соціально-економічної нерівності.

Неоліберальна системна економічна криза вимагає пошуку позасистемних механізмів виходу з неї. Рецептів виходу з кризи немає сьогодні ні у окремих країн, ні у провідних економічних експертів. Вочевидь, економічна криза змусить світову спільноту відмовитися від фінансового успіху як критерію ефективності і звернутися до людини як головної цінності і соціального діяча.

Література

1. Новый кризис мировой экономики будет еще тяжелее [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.newsland.ru/News/Detail/id/378228/>
2. Голод, жажда и болезни угрожают жителям десятков стран мира [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rbcdaily.ru/print.shtml?2008/09/30/focus/382883>

3. Beams N. The World Economic Crisis: A Marxist Analysis [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.wsws.org/articles/2008/dec2008/nbe1-d19.shtml>.
4. Magdoff F. The Explosion of Debt and Speculation // F. Magdoff. Monthly Review. – 2006. – November – P. 1–23.
5. Beinstein J. The Collapse of the Center of the World [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.observatoriocrisis.org/readarticle_EN.php?article_id=43
6. Brooks M. The Economic Crisis and the Poor Countries [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.marxist.com/economic-crisis-and-poor-countries.htm>.
7. Beinstein J. Seven Faces of the Crisis. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.observatoriocrisis.org/readarticle_EN.php?article_id=56
8. Bank for International Settlements. OTC Derivatives Market Activity in the first half of 2008 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bis.org/press/p081113.htm9>.
9. UN Secretary-General Ban Ki-moon. Remarks to the Group of Eight Food Security Session. 10 July, 2009. L'Aquila (Italy) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/apps/news/infocus/sgspeeches/statments_full.asp?statID=539
10. Address by Director-General of the International Labour Office Juan Somavia to the ECOSOC High-level Segment Annual Ministerial Review. Palais des Nations, Geneva, 6 July 2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dgo/speeches/somavia/2009/ecosoc.pdf>
11. World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. Executive Summary. – Geneva: ILO, 2008.
12. Корнацький В.М. Проблеми здоров'я та продовження тривалості життя в Україні / В.М.Корнацький // Український медичний часопис. – 2008. – № 5. – С. 83–87.
13. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat (2009). World Population Prospects: The 2008 Revision. Highlights. – N.Y.: United Nations, 2009.

Розділ другий

**Динаміка
соціально-адаптивних
практик населення**

*О.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ АДАПТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАСЕЛЕННЯ

Кризова ситуація в суспільстві має як об'єктивні, так і суб'єктивні виміри. Зокрема, оцінити її перебіг і наслідки можна не лише у обсягах виробництва чи тенденціях змін фінансових показників. Важливою складовою розвитку ситуації є спроможність населення адаптуватися до ускладнення умов життєдіяльності.

Одним із показників адаптаційного потенціалу є суб'єктивна оцінка населенням власної адаптованості. Хоча вербальні оцінки пристосованості не завжди відбивають реальну міру адаптації й мають інтерпретуватися у поєднанні з іншими, зокрема й об'єктивними показниками, вони, втім, уможливають окреслення загальної картини суб'єктивних змін в оцінюванні людьми своєї спроможності "вписатися" у різний соціальний контекст.

Відповідний показник був запроваджений нами у соціологічних опитуваннях з 1997 р. Тоді йшлося про ситуацію адаптації до радикальних перетворень, частиною яких було пристосування до ринкових умов. Індикатором високої міри адаптованості слугувало віднесення себе респондентами до групи тих, хто активно залучився до нового життя, вважав ринкові відносини природним способом життєдіяльності. Індикатором низької адаптованості вважалось віднесення до групи тих, хто не має бажання пристосовуватися до наявної ситуації, живе як доведеться, очікує змін на краще. Хоча згодом смислові відтінки у тлумаченні відповідних тверджень змінюються, віддаляються від площини порівняння сучасної ситуації із радянською і накладаються респондентами на їхнє теперішнє, сам показник не втрачає своєї значущості, оскільки дає можливість давати оцінку адаптованості населення

до змін різного характеру. Він виявився досить інформативним і в умовах сучасної фінансово-економічної кризи, даючи можливість з'ясувати особливості пристосування груп різної міри адаптованості до наявної ситуації.

Розглянемо насамперед розвиток адаптивного потенціалу населення у часовій ретроспективі. Наші дослідження¹ демонструють помітні зміни у розподілі населення країни стосовно міри пристосування до сучасного життя. До початку 2000-х років частка тих, хто не бажав пристосуватися до наявної ситуації, жив як доведеться, очікував змін на краще, становила 45–47%. Якщо об'єднати групу тих, хто активно залучився до нового життя і вважав, що ринкові відносини є для них природним способом життєдіяльності, з тими, хто перебував у постійному пошуку себе в житті, то частка населення, яка активно відтворювала в своїй діяльності нові поведінкові орієнтири, була на той час приблизно такою самою за кількістю і становила 43–44% загалом, решта — близько 10% — не могли визначитися (*табл. 1*).

Згодом ситуація починає потроху змінюватися. Досить показовим є в цьому сенсі 2003 р., коли було зафіксовано зменшення групи тих, хто не бажає пристосуватися і збільшення частки тих, хто вагався з відповіддю. Мірою озвичаєння нових реалій у населення формується усвідомлення того, що пристосування до них є необхідною складовою життя. Це підтверджує і така динаміка: наразі кількість пристосованих зросла порівняно з початком моніторингу на 10% і настільки ж впала частка тих, хто не бажає пристосуватися. На сьогодні можна констатувати наявність групи з високим адаптивним потенціалом

¹ Наводяться дані всеукраїнських опитувань, що провадилися Інститутом соціології НАН України спільно з Центром "СОЦІС" (1997, 1999, 2001 р., вибіркова сукупність 1200 осіб, репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти), дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2003 р. та дані опитувань Інституту соціології НАН України "Громадська думка в Україні" за 2007 та 2009 рр. (вибіркова сукупність 1800 осіб, репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти).

Розділ 2

лом, які репрезентують бажання і спроможність сприймати й відтворювати нові поведінкові зразки; групи тих, хто намагається адаптуватися, і нарешті, групи з низьким адаптаційним потенціалом, яка не хоче або неспроможна пристосуватися до сучасних умов.

Таблиця 1

Рівень пристосування людей до сучасної життєвої ситуації (%)

<i>Міра пристосованості</i>	1997 <i>N</i> = 1200	1999 <i>N</i> = 1200	2001 <i>N</i> = 1200	2003 <i>N</i> = 1800	2007 <i>N</i> = 1800	2009 <i>N</i> = 1800
Активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності	7,3	7,4	7,2	8,3	16,0	18,0
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	36,3	36,6	38,0	30,5	32,5	33,6
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, очікую змін на краще	44,9	46,7	43,3	36,2	37,6	34,0
Важко відповісти	11,4	9,3	11,5	25,0	13,0	14,4

Загалом залежність бажання та вміння пристосовуватися до змін від віку респондентів має сталий характер. Із віком відсоток тих, хто не бажає пристосовуватися, поступово зростає (табл. 2). Проте причини цього явища пов'язані не тільки і не стільки з тим, що з роками падає сама здатність до адаптації. Характерно, що із зменшенням з часом загальної частки тих, хто не бажає пристосовуватися, кількість представників цієї групи залишається незмінною у наймолодшій віковій групі. Для молоді 18–25 років відсутній порівняльний контекст адаптації. І в 1997 і в 2009 рр. їхня самооцінка відбиває досвід первинного самостійного входження у соціально-економічні стосунки. І тут вирішальною стає саме його успішність. Небажання пристосовуватися, пасивне очікування змін

на краще фіксує в цьому віці саме низький рівень адаптивного потенціалу.

Іншою є природа небажання пристосовуватися, що її демонструють люди старших вікових груп, історія особистого життя яких тісно пов'язана з історією суспільства, якого вже немає. І оцінку сучасного стану речей вони формують, зважаючи на досвід життя минулого. Якщо люди молодшого віку активно залучаються до нового життя, інколи навіть всупереч своїм бажанням, старші вікові категорії не хочуть пристосовуватися не лише внаслідок реального погіршення свого матеріального становища, а й тому, що переживають знецінення досягнутого в минулому.

У психологічному сенсі цю категорію можна умовно поділити на тих, хто не зміг розкрити себе з різних причин і тепер поширює внутрішню незадоволеність собою на ставлення до життя загалом, і на тих, успішне самоздійснення яких значною мірою загальмувалося, ба й навіть припинилося саме внаслідок суспільних трансформацій. Проте дані підтверджують, що оцінка адаптованості поступово відходить від порівняння з минулим, частка тих, хто не бажає пристосовуватися, зменшується у всіх вікових групах.

Таблиця 2

Вікова динаміка небажання населення пристосовуватися до змін (%)

<i>Вік респондентів</i>	<i>1997, N = 1200</i>	<i>2009, N = 1800</i>
18–25 років	20,2	19,8
26–35 років	31,8	25,5
36–45 років	40,4	24,1
46–55 років	52,1	34,6
56–65 років	65,6	45,3
66 років і більше	69,1	57,3

Незважаючи на “проблемність” пристосовування до змін у старших вікових групах, загальна тенденція впливу особистісного чинника на процес суспільних перетворень

з позиції генераційного підходу радше тяжіє до позитиву, оскільки в суспільстві постійно зростає частка населення, яка вступає в активне життя, не перебудовуючи, а будуючи свої уявлення про реальний світ. Ця група виступає стабілізаційним психологічним чинником суспільства, бо порівнює теперішнє не з минулим, а з бажаним майбутнім.

Слід зазначити, що у сфері економічних відносин “активні” справляють куди більший вплив, ніж “пасивні”, бо переважну частку тих, хто не хоче пристосовуватися, становлять люди віком понад 55 років (у 2009 р. їх частка становила 51,8%).

Оскільки нас цікавлять насамперед ті, хто перетворює життя завдяки власній активності, ближче розглянемо групу тих, хто активно залучився до нового життя (надалі — *група активних*), і порівняємо їх з групою тих, хто перебуває в пошуку себе (надалі — *група пошуку*), і тих, хто не має бажання пристосовуватися (надалі — *група пасивних*). Щоб зосередитися на найактивніших, розглядатимемо ці групи, виключивши групу непрацюючих пенсіонерів.

Як зазначалось, адаптивний потенціал формується під впливом низки чинників. Його визначають спрямованість життєвих орієнтацій, досвід позитивних надбань, співвідношення здобутків та втрат, вираженість прагнення до самореалізації тощо. Розглянемо дію деяких психологічних складових, які впливають на розвиток адаптивного потенціалу. Почнемо з інтернальності-екстернальності особистості.

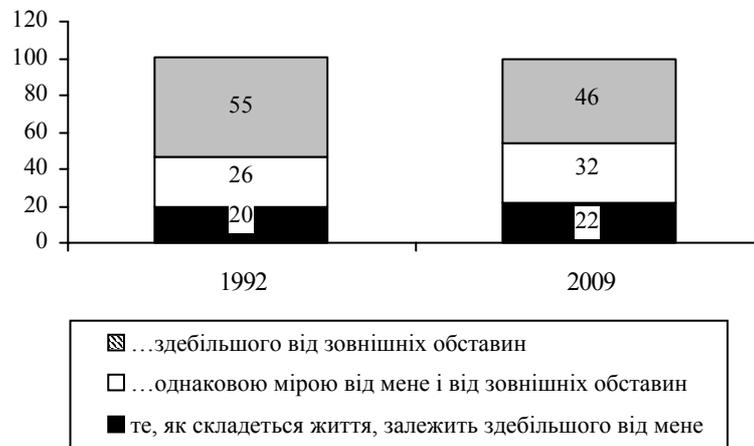
На нашу думку, оперування поняттям локусу контролю як особистісним за своєю природою показником у співвіднесенні його з іншими соціальними орієнтаціями респондентів унаочнює особливості формування адаптивного потенціалу і внесок у цей процес індивідуально-суб’єктної складової. Впевненість, що те, як складається життя, залежить переважно від самої людини, підвищує її адаптивний потенціал, натомість переконання, що здебільшого все

залежить від зовнішніх обставин, підживлює особистісну пасивність.

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України демонструють, що загалом людей екстернальної орієнтації у нашому суспільстві значно більше, ніж тих, хто зорієнтований насамперед на власні зусилля (*рис. 1*).

Рисунок 1

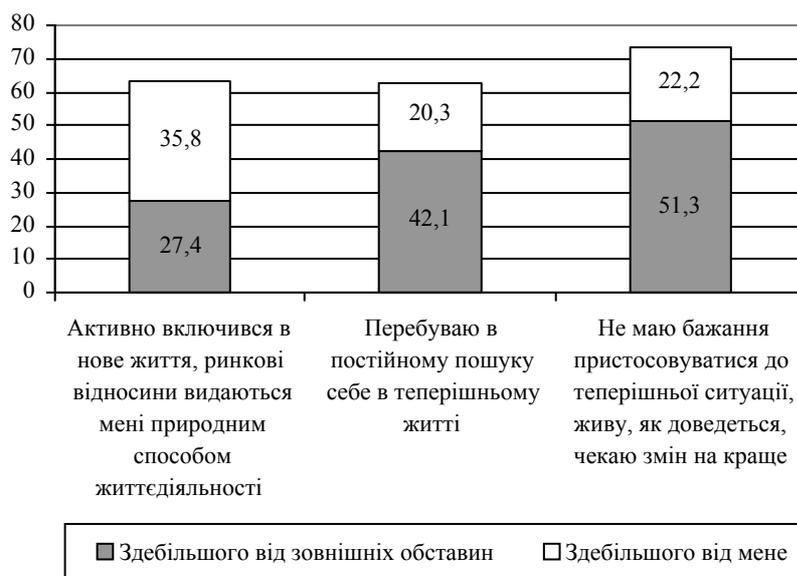
Динаміка інтернально-екстернальних орієнтацій населення України (%)

Проте з роками співвідношення інтернальних та екстернальних орієнтацій дещо змінюється. Певною мірою це пов'язано саме із невпинною психологічною адаптацією до нових умов, що сприяє поступовому долаттю на особистісному рівні відчуття повної залежності від обставин і розширенню меж суб'єктивно контролюваного простору життя. Якщо розглянути співвідношення відповідних орієнтацій у розрізі груп різної міри адаптованості, побачимо, що серед групи активних інтерналів більше, ніж екстерналів (*рис. 2*). Натомість серед групи пошуку екстерналів удвічі більше, ніж інтерналів, а серед пасивних екстернали взагалі становлять більше половини представників цієї групи.

Рисунок 2

Співвідношення інтерналів та екстерналів у групах різного рівня адаптованості (N=1284, %)

Іншою складовою, що вельми впливає на адаптивний потенціал, є система життєвих орієнтацій людей. Розглянемо її вплив на прикладі настановлення представників досліджуваних груп щодо активності в досягненні власної мети. У дослідженні було представлено два запитання, спрямовані на порівняння уявлення людей про те, якою є життєва позиція більшості громадян, з їхнім баченням власної життєвої позиції. Виявилось, що в даному випадку група пошуку тяжіє до групи активних, а група пасивних демонструє іншу орієнтацію. Це стосується як оцінок загалом, так і визначення власних пріоритетів.

На думку активних, таких, хто докладає максимум зусиль для реалізації своєї мети, у нашому суспільстві більше, ніж таких, хто воліє не дуже напружуватися в житті, пасивні ж демонструють протилежну орієнтацію (рис. 3).

Проте кількісна оцінка груп з протилежними орієнтаціями більш-менш пропорційна. Серед групи активних уявлення про співвідношення у суспільстві тих, хто націлений на реалізацію мети, з тими, хто налаштований не переважувати, становить приблизно 50% проти 40%, серед групи пасивних 34% проти 47%.

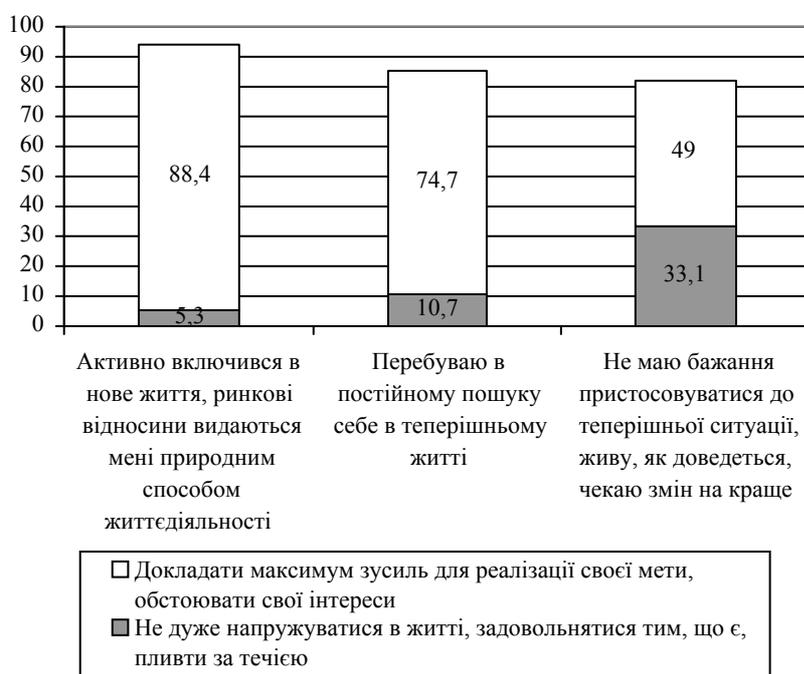
Рисунок 3
Оцінка домінуючих життєвих позицій співгромадян у групах різного рівня адаптованості (N =1284, %)

Водночас, коли йдеться про те, яка з цих життєвих позицій найближча самим респондентам, позиціонування представників принаймні двох досліджуваних груп дуже чітке (рис. 4). Серед активних прагнуть докладати максимум зусиль для реалізації своєї мети майже 90%, серед групи пошуку — 75%. А от у групі пасивних актив-

ну життєву позицію поділяють близько половини респондентів, натомість третина готова задовольнятися тим, що є, пливати за течією.

Рисунок 4
Життєве позиціонування в групах різного рівня адаптованості (N =1284, %)

Цю тенденцію підтверджують і відповіді представників аналізованих груп на запитання “Які сторони Вашого життя мають для Вас найбільше значення?” Якщо в оцінці важливості таких позицій, як фізичне здоров’я або матеріальний дохід між представниками різних груп відмінностей немає, то важливість можливостей самореалізації, розвитку здібностей зазначили серед найбільш значущих по 18% представників групи активних і групи пошуку, а серед групи пасивних таких було лише 7%.

Що ж сприяє чи заважає представникам зазначених груп у реалізації обраної життєвої позиції? Оскільки ми розглядаємо тут лише психологічну складову адаптивного потенціалу, звернімося до оцінки респондентами наявності у них необхідних для реалізації власних цілей психологічних якостей. Для цього використаємо відповідні показники, закладені у індексі соціального самопочуття населення (табл. 3).

Таблиця 3

Самооцінка достатності зазначених якостей представниками груп різної міри адаптованості (N =1284, %)

<i>Психологічні складові</i>	<i>Вміння жити в нових суспільних умовах</i>	<i>Упевненості в своїх силах</i>	<i>Ініціативи і самостійності</i>	<i>Рішучості в досягненні своїх цілей</i>
<i>Міра пристосованості</i>				
Активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності	56,7	62,9	59,5	64,0
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	21,5	42,5	33,8	41,3
Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу, як доведеться, очікую змін на краще	16,0	22,8	27,9	40,6

Як бачимо, більшість тих, хто утворює групу активних, вважають, що їм вистачає як вміння жити в нових суспільних умовах загалом, так і психологічних якостей, що забезпечують це вміння: упевненості, рішучості, ініціативності. Натомість серед пасивних насамперед нестача системотвірної складової активності: вистачає вміння жити в нових суспільних умовах лише 16% представників цієї групи. Та ж проблема і у представників групи пошуку, серед яких відповідного вміння вистачає лише п'ятій частині. Водночас достатність упевненості у своїх

силах та ініціативі і самостійності серед тих, хто перебуває у пошуку себе в теперішньому житті, вища, ніж серед пасивних, а от достатність рішучості у досягненні мети в цих групах практично однакова.

Узагальнюючою характеристикою адаптивного потенціалу є картина майбутнього. Якщо воно видається людині позитивним, можна говорити про високу самооцінку адаптивного потенціалу, і навпаки. В опитуванні було представлено запитання щодо оцінки респондентами власного майбутнього (майбутнього родини) через десять років. Виявилось, що серед активних дивляться в майбутнє з надією половина опитаних (51,1%), серед групи пошуку – третина (34,3%), а серед групи пасивних – трохи більше чверті (27,7%).

Зазначені психологічні особливості представників досліджуваних груп впливають на їхні стратегії поведінки в умовах сучасної кризової ситуації. Так, активні, попри складнощі, більше налаштовані на досягнення: планують у найближчі два–три роки підвищити професійну кваліфікацію 24,6% групи активних і лише 10,1% групи пасивних, створити (розширити) власний бізнес передбачають у цих групах відповідно 16,5% та 6,5%, а от намагатимуться в цей період зберегти соціальне становище, яке мають, 21,4% групи активних та 32,9% групи пасивних.

Отже, на основі аналізу даних дослідження можна констатувати, що група активних демонструє збалансованість психологічних компонентів, які забезпечують успішність адаптації, бажання досягнень підкріплено у них здатністю їх забезпечувати. Для групи пошуку характерним є виражене бажання адаптуватися за меншої психологічної забезпеченості. Нарешті, група з низьким адаптивним потенціалом демонструє як дефіцит бажання адаптуватися, так і слабку спроможність відтворювати ефективні адаптаційні навички.

Л.Сохань,
доктор філософських наук

*“Найменше благо в житті – це багатство,
найбільше – мудрість”*

Г.Лессінг

МУДРІСТЬ ЯК РЕСУРС ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Епохи історичних зламів, коли відбуваються глибинні зміни в життєвому укладі людей, у системі їхніх цінностей, пріоритетів, норм, проблема життєстійкості особистості набуває особливого значення, адже вона відіграє активну, а в деяких випадках і ключову роль у забезпеченні адаптації людини до нових умов її буття, її виживання в атмосфері соціального хаосу, невизначеності, непередбачуваності ходу історичного процесу та перспектив проживання індивідуального життя кожним.

Феномен життєстійкості активно досліджується психологами як на теоретичному, так і емпіричному рівнях. У зарубіжній психології поняття “життєстійкість” (*hardiness* – витривалість, сила, здоров’я, стійкість, сміливість, відвага, безстрашність, зухвалість) в більшості теорій постулює три головні якості особистості:

- здатність бачити й приймати реальність такою, якою вона є;
- впевненість, що наше життя має сенс, і здатність віднаходити сенс у різних його проявах;
- здатність імпровізувати та знаходити нетривіальні рішення.

Поділяючи наведену інтерпретацію життєстійкості, підкреслимо, що життєстійкість – це інтегративна якість особистості, що забезпечує її адаптацію до змінюваних умов буття, збереження та відтворення її особистісного потенціалу (фізичного та психічного здоров’я, інтелектуального,

психо-емоціонального, духовно-душевного, морального, енергетичного потенціалів), ціннісних орієнтирів, обраного стилю життя.

У фрагменті, що презентується, маємо намір обговорити проблему життестійкості у контексті життєвої мудрості.

Мудрість у всіх філософських, світських та релігійних системах розглядається як найвища життєва цінність, особлива чеснота. У Біблії, Книзі Притч Соломонових, говориться: “Блаженна людина, яка здобула мудрість, і людина, яка набула розум, тому що набуття її краще, ніж придбання срібла, і прибуток від неї більший, ніж від золота: вона дорожча дорогоцінних каменів... і ніщо із бажаного тобою не йде в порівняння з нею”.

Мудрість розглядається на двох рівнях: інтелектуальному та практичному. У першому випадку мудрість проявляється в пізнанні людиною світу і самої себе, в усвідомленні свого життєвого призначення і сенсу свого життя й т. ін., тобто в пізнанні і провидінні, в тому числі “у знанні шляху свого”.

Однак, як зазначав Цицерон, недостатньо володіти мудрістю, треба вміти користуватися нею. Таке практичне втілення мудрості багатовекторне. Вище її в цьому плані – призначення, забезпечення повноти та щастя життя людини. Мудрість є ніщо інше як наука про щастя.

Мудрість – це не просто констатація розуму, вона поєднується з певними рисами характеру, манерою поведінки. Для мудрої людини не властива нісенітність, суєтність, гнівливість, лукавство, задиристість. Вона володіє врівноваженим норовом, переважно хорошим настроєм, доброзичливістю.

Це накладає відбиток і на поведінку людини. Однак слід враховувати, що, оскільки кожна людина – це неповторна індивідуальність, то тип мудреця на індивідуальному рівні має велику кількість модифікацій на основі сполучення типового та індивідуально-особливого.

Мудрість – чесноти людини, якими вона оволодіває у процесі інтелектуальної та практичної діяльності. За слух-

ним визначенням І.Гончарова, мудрість – це сукупність істин, добутих розумом, спостереженням і досвідом та прикладених до життя, це гармонія ідей з життям. В цій думці вдало поєднані два аспекти мудрості – інтелектуальний та практичний, відмічені вище.

Мудрість є тією якістю, яка виконує ключову роль у забезпеченні життєстійкості. Її участь у цьому процесі багатогранна. Велика її роль у адекватній оцінці обставин життєдіяльності особистості, змін та проблем, які виникають у життєвому процесі людини, на полі її соціального та індивідуального життя. Цінність мудрості полягає в тому, що з її допомогою людина виробляє відповідну стратегію своєї поведінки та життєдіяльності для вирішення своїх життєвих завдань, чи вносить ті або інші зміни в обставини свого життя, якщо вони не сприяють вирішенню завдань, що стоять перед нею. “Мудрість розумного – знання шляху свого” (Біблія).

Звертаючись до сьогодення, доводиться констатувати, що багато наших громадян відчуває великі труднощі в осмисленні того, що відбувається у суспільстві у процесі його соціальної трансформації. 49,1% опитаних у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України зазначили, що вони не часто розуміють, що до чого. На превеликий жаль, цей показник у 2008 р. був на рівні 1992 р. Він дещо понижувався після помаранчевої революції. У 2005 р. становив 43,8%, але в наступні роки почав зростати. Труднощі з розумінням того, що відбувається, слабкість потенціалу можливостей для життєвого маневрування супроводжувалися нездатністю значної частини населення адаптуватися до нових умов. В опитуванні 2009 р. 33,6% із числа опитаних зазначили, що вони перебувають у постійному пошуку себе в сучасному житті, 34% заявили, що не мають бажання пристосуватися до теперішніх умов, і лише 18% активно включились у нове життя, ринкові відносини видаються їм природним способом життєдіяльності.

Мудре ставлення до життя передбачає орієнтацію людини в реалізації її життєвих устремлінь передусім на

власні сили, а не на зовнішні обставини, не на долю. Тільки нещасні вірять у веління долі, – стверджував Джонатан Свіфт.

Соціологічні дані засвідчують, що люди з високою освітою більше орієнтовані на власні сили, ніж на зовнішні обставини. Так, за даними омнібусу 2009 р., такої позиції дотримуються 23,9% осіб з вищою освітою, 13,7% – зі спеціальною середньою, 15,2% – із загальною середньою освітою, 11,0% – із початковою, неповною середньою освітою. Хоча мудрість не зводиться до освіченості, вона тим не менш певною мірою відбивається на розвиткові тих особистісних якостей, які детермінують мудрість.

Ситуація, що склалася у суспільстві, безпосередньо впливає на життєві пріоритети і життєві плани людей. На запитання *“Якщо говорити про Ваші плани, що із переліченого Ви прагнете реалізувати в найближчі десять років?”* 51,5% опитаних відповіли – “заробити більше грошей”, 48,8% передбачають у своїх планах “просто більше радити, отримувати задоволеність від життя”, лише 11,2% мають намір навчатися в різних формах.

Мудрість володіє високим потенціалом мужності та витримки. Це дає можливість людині стійко витримувати життєві випробування і навіть у несприятливих умовах проявляти здатність без смутку та песимізму здійснювати життя. Мудра людина знає, що таке старість, смерть, страх та страждання. Вона спокійно сприймає життя.

Мудрість дозволяє обрати правильні орієнтири, які відповідають ціннісним нормативам життя у проектуванні свого життєвого шляху. Зокрема, вона уберігає людину від спокусу в різних формах їх прояву. У нашому житті сьогодні отруйною спокусою є пристрасть до збагачення, яка набула масового характеру і допускає з метою реалізації пристрасті використання будь-яких засобів, аж до кримінальних. Про це красномовно свідчать дані соціологічних опитувань.

Однак мудрість у реальному людському бутті породжує і певну напруженість внутрішнього світу людини, її душі.

Як говориться у Біблії, “во мно́гой мудрості багато смутку”. Мудра людина проникає в суще глибше і бачить далі. А оскільки життя обтяжене багатьма лихами, трагедіями, втратами, то проникливий погляд на нього дозволяє охопити у думках більш широкий простір життя, у тому числі і в темпоральному вимірі, і відображати глибинні процеси буття у всьому спектрі їх проявів, не тільки в радості, а й у стражданні.

Слід брати до уваги, що мудра людина – не автомат, і вона діє аж ніяк не за жорстко запрограмованою програмою. Тому в її судженнях можуть бути й хибні оцінки. У реальному житті людина проявляє мудрість переважно у тій сфері, в яку вона безпосередньо включена. Ще Сократ відзначав, що людина не може бути мудрою у всьому. Життєва ж мудрість, тобто мудрість на практиці, як нам уявляється, має ширше поле для індивідуальної рефлексії, оскільки вона формується на основі життєвого досвіду та включеності у багатовекторну систему людських відносин, що дає змогу розвинути і значно збагатити внутрішнє життя людини.

Ми розглянули лише деякі моменти поставленої проблеми, яка потребує поглибленої розробки. Очевидно, в нашій системі освіти і в практичному житті недооцінюється такий потужний ресурс життєстійкості та життєздатності особистості, як мудрість. У всі віки, у всіх народів, й в українському народі зосібна, вона оцінювалась як найвища чеснота. У контексті осмислення наших національних ідей і цінностей проблема мудрості як ресурсу життєстійкості особистості набуває високої актуальності й має посісти ключову позицію у нашому культурному відродженні.

*Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

ЖИТИ В УКРАЇНІ: ОСОБИСТІСНІ СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ДОСЯГНЕННЯ

У процесі сприйняття і оцінки людиною соціальних процесів, свого місця в них, власних соціальних перспектив виробляється системне ставлення до життя в соціумі, вибудовуються і коригуються ціннісні пріоритети, здійснюється вибір життєвої стратегії, що забезпечує нормальний хід життя. У стабільні періоди життя суспільства це системне ставлення функціонує неявно, латентно, часто на рівні підсвідомості та, як і багато інших духовних структур (соціально-психологічних, етичних та ін.), значною мірою спирається на традиції, менталітет, соціальні стереотипи. Напружені духовні пошуки в цьому напрямі здійснює творча меншість, еліта. У критичних перехідних, кризових, катастрофічних ситуаціях пошуками відповідей на виклики навколишнього середовища, що різко змінилося, більшість пересічних людей змушена займатися самотійно. Ну, а якщо стресові ситуації в суспільстві є тривалими, і перехідний період розтягується на десятиліття, то люди, накопичуючи певний досвід життя у кризових умовах, здатні сформулювати більш-менш адекватну системну відповідь на виклики часу й історичної долі. Причому як на соціальному, так і на особистісному рівнях, відповіді на ці історичні виклики мають бути саме системними й переважно раціональними. Іншими словами, в результаті доволі напруженої роботи свідомості і волі людини у кризових умовах задіюються певні суб'єктивні механізми і засоби для вироблення тієї або іншої життєвої позиції, що забезпечує суб'єктові можливість подолання критичних ситуацій у прийнятних для нього формах, організуючи відповідним чином його соціальну поведінку. Оскільки життєва позиція людини детермінує спосіб її свідомої

взаємодії з навколишнім середовищем, то у процесі дослідження цих дій і соціальної поведінки, а особливо за умов глобальних і різких соціальних змін, має сенс оперувати поняттями, що фіксують моменти цілераціональної поведінки, вільного вибору, зваженого прийняття рішень тощо.

Зміст і динаміку життєвої позиції людини в перехідних, критичних соціальних ситуаціях визначає передусім оцінка нею соціальної ситуації, яка є результатом сприйняття змін у соціальній структурі, нової конфігурації поєднання соціальних інтересів, соціальній диференціації суспільства; ролі влади і еліти, різних соціальних інститутів, власних можливостей впливати на хід подій і контролювати перетворення, що відбуваються, своїх реальних життєвих перспектив та ін. На основі цієї узагальненої оцінки соціальної ситуації суб'єкт коригує систему цінностей, визначає стратегічні і тактичні ціннісні пріоритети, етичні рубежі припустимого, справедливого і належного в межах своєї життєвої позиції. Ціннісні пріоритети задають координати соціального світу суб'єкта, лежать в основі процесів соціальної інтеграції й ідентифікації, структуризації й організації соціального часу та соціального простору людини, підтримують відчуття належності, спільності, солідарності.

Соціальна ситуація у кризовий період характеризується порушенням балансу інтересів різних груп населення. Серйозні зміни об'єктивних умов спричиняють зміни в формах соціальної активності, тиску і протидії, впливу і взаємовпливу соціальних груп, що склалися. Реальні соціальні інтереси в цей час вкрай динамічні і важко передбачувані, часто виступають у неявній, замаскованій, ірраціональній, неусвідомленій або слабо усвідомлюваній формі, тому пошук раціонального компромісу інтересів різних соціальних суб'єктів є для соціального управління вельми складним завданням. Баланс інтересів – один із найважливіших чинників інтеграційної усталеності суспільства, який передбачає позитивну включеність людини в основні соціалізуючі соціальні спільноти на всіх рівнях соціальної системи – сім'ї, первинної групи, організації, соціальної групи,

територіальної спільноти, держави, нації, суспільства загалом. Іншим важливим чинником, тісно пов'язаним з першим, є наявність нормативно-ціннісної єдності, згоди з приводу загальних соціальних норм і цінностей і визнання їх більшістю в суспільстві.

Перехідний період для людини, яким би не було її об'єктивне становище, дуже складний час життя, пов'язаний з необхідністю не тільки адаптації до нових умов, а й запровадження складніших механізмів регулювання її соціальних дій, що забезпечують особистісну і соціальну прийнятність нової реальності і утвердження суб'єкта у ній. Як засвідчують результати опитування 2009 р., практично 18% респондентів вважають, що вони добре пристосувалися до нинішньої життєвої ситуації, активно включилися в нове життя, 33,6% учасників опитування шукають способи і можливості “вписатися” в обставини життя, що змінилися, а 34% навіть не намагаються пристосовуватися до теперішньої ситуації і живуть “як доведеться”. Треба зауважити, що порівняно з 2007 р. (16,0%; 32,5%; 37,6% відповідно) ці показники дещо покращилися, й населення України відчуває себе більш пристосованим до теперішньої життєвої ситуації.

Ще виразніша картина вимальовується, якщо питати респондентів не про ступінь їх адаптованості до соціальних змін, а про те, яких зусиль вони готові вжити у процесі досягнення своєї життєвої мети і реалізації власних інтересів, які життєві стратегії при цьому використовують. Залежно від того, як респонденти визначили власні життєві позиції, їх можна поділити на дві групи. Респонденти, включені до першої групи, реалізують, умовно кажучи, “стратегію виживання”, яка полягає в тому, щоб не дуже напружуватися в житті, задовольнятися тим, що є, плисти за течією (20,6%). Інша група респондентів сповідує принципи максимізації зусиль для здійснення своєї мети, активного обстоювання своїх інтересів і реалізують “стратегію досягнення” (таких виявилось утричі більше – 60,5%). 18,9% респондентів завагалися з відповіддю. Цікаво, що, оцінюючи своїх співгромадян стосовно наявності у них

тієї або тієї життєвої позиції, респонденти поділили їх таким чином, що дві ці групи виявилися практично однаковими: для 40,9% співвітчизників властиво не напружуватися у житті, 40,3% співгромадян характеризує активність у досягненні мети. Тобто маємо або серйозну недооцінку за показником життєвої активності своїх співвітчизників, або завищується власна життєва активність: на індивідуальному рівні активність у обстоюванні власних інтересів як найважливіший життєвий ресурс оцінюється респондентами у півтора раза вище, ніж на соціальному, а пасивна життєва позиція приписується співвітчизникам удвічі частіше, ніж на рівні індивідуальної самооцінки.

Утім, визначальною індивідуально-особистісною орієнтацією для більшості наших співгромадян, згідно з їх самооцінкою, є активна життєва позиція, стратегія досягнення, політична і економічна активність, й саме ці респонденти найбільш комфортно почуваються в умовах вітчизняної тривалої кризи. Серед опитаних, які орієнтовані на виживання, намагаються плисти за течією життя і задовольнятися тим, що вже є, а вони становлять п'яту частину населення України, виявилось у п'ять разів менше тих, хто природно включився у нову ситуацію (табл. 1).

Таблиця 1

Міра суб'єктивної пристосованості до теперішньої життєвої ситуації залежно від особистісної життєвої позиції респондентів (2009, %)

Варіанти відповіді	Життєва позиція респондентів			Загалом за вибіркою
	Не дуже напружуватися в житті	Докладати максимум зусиль	Важко відповісти	
Активно пристосувався до нового життя	5,7	26,3	5,4	18,0
Перебуваю у постійному пошуку	17,7	41,1	26,5	33,6
Не маю бажання пристосовуватися	64,1	21,9	39,4	34,0
Важко відповісти	12,5	10,7	28,7	14,4

Тож, сприймаючи довготривалість кризи як даність (принаймні у сфері суб'єктивної реальності), вважаємо за необхідне зосередити увагу на цих двох типах життєвої позиції й відповідних моделях життєздійснення в умовах ситуації “стабільної нестабільності”.

Представники стратегії досягнення, на відміну від тих, хто не схильний напружуватися у житті, практично вдвічі частіше обирають і цінують такі складові життя, як можливості самореалізації, розвитку власних здібностей, проведення цікавого дозвілля (14,0% проти 8,0% відповідно), важливість цікавої роботи (87,0% проти 63,6%), оптимістичніше сприймають майбутнє та власні перспективи.

За ознакою національної належності різниця між кількістю представників життєвої стратегії виживання відсутня (20,6% українців і стільки ж росіян віддають перевагу пасивній стратегії життєздійснення), але серед українців відчутно більше представників стратегії досягнення (61,6% українців проти 55,2% росіян з такою самою життєвою позицією).

Тривалий перехідний період в Україні примушує поглянути на нього не як на щось проміжне в русі від неоднозначного минулого до невизначеного майбутнього, а як на особливий, самостійний і, як не парадоксально, доволі стабільний стан суспільства і людини. Зазвичай перехідні системи вельми динамічні і нестійкі й відзначаються соціальною лабільністю та високою імовірністю виникнення критичних ситуацій. На відміну від такої класичної тенденції український соціум являє собою деяку унікальну форму суспільства, що трансформується. У нашій країні вельми стабільна соціальна криза навіть набула своєї легітимності у суспільній свідомості і сприймається як щось природне, неминуче і довгострокове. Наразі, за даними опитування 2009 р., понад 59% респондентів навіть не намагаються визначити часові рамки періоду, протягом якого країна зможе подолати негативні наслідки нинішньої економічної і фінансової кризи. Оптимістично налаштованих респондентів, які вірять, що впоратися з кризою можна

протягом найближчих двох років, виявилось лише 9,4%, тоді як втриє більше (30,6% опитаних) вважають, що на подолання кризи буде потрібний триваліший термін. (До речі, щодо прогнозу стосовно часу завершення кризи аналіз не виявив ніяких значущих розбіжностей між людьми, що реалізують різні життєві стратегії, тому очевидно, що специфічні ознаки, пов'язані з тією чи тією стратегією, залежать від інших змінних).

Одна з головних причин соціальної нестабільності і, як наслідок, соціальної кризи полягає в розбалансованому і неефективному інституційному регулюванні взаємодії інтересів соціальних груп (професійних, майнових, регіональних, демографічних, національних та ін.) і різних суспільно-політичних сил. Нинішня ситуація в Україні характеризується виходом з-під контролю громадськості практично всієї системи соціальних інститутів, що є наслідком зловживання керівною елітою правами, делегованими їй народом. Відповідно до результатів багаторічних моніторингових опитувань Інституту соціології НАНУ одним з основних проявів тотальної кризової ситуації є неприпустимо високий рівень недовіри до основних соціальних інститутів і тих груп, які уособлюють українську владу. Результати опитування 2009 р. засвідчили, що у громадській думці жоден із основних соціальних інститутів практично не представлений як захисник інтересів звичайних громадян, а майже 56% опитаних переконані, що вони взагалі не виконують цієї функції (табл. 2).

Взагалі феномен довіри до соціальних інститутів, партій і лідерів з боку індивідуальних і колективних суб'єктів виявляється на кількох рівнях. Один із них – фіксація подібності ідейних позицій, ціннісно-нормативних систем і настанов суб'єктів і об'єктів довіри, інший рівень – визнання останніх як провідників і захисників інтересів певних соціальних груп і категорій людей. Так, у даному опитуванні виявилися значущі відмінності у відповідях респондентів щодо того самого об'єкта довіри, якщо запитання було

Таблиця 2

“На Вашу думку, хто з перелічених нижче захищає інтереси таких людей, як Ви?” (2009, %)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>%</i>	<i>Варіанти відповіді</i>	<i>%</i>
Президент	3,7	Представники місцевої влади	3,0
Верховна Рада	1,6	Профспілки	3,7
Прем'єр-міністр	5,8	Керівники підприємств	1,9
Уряд	2,6	Збройні сили (армія)	2,2
Блок Литвина	1,8	Правоохоронні органи (СБУ, МВС, прокуратура, суди)	2,9
БЮТ	3,8	Церква	8,3
Компартія	2,8	Діячі культури і науки	1,5
НУНС	0,3	Інші	1,0
Партія регіонів	7,8	Ніхто з них не захищає	55,7
Засоби масової інформації	6,2	Важко відповісти	12,5

сформульовано таким чином, що в одному випадку респонденти визначали наявність ідейно близької їм політичної партії (32,7% респондентів відповіли ствердно), а в другому – висловлювалися про існування такої політичної партії, що обстоює їхні інтереси (ствердно відповіли 30,1% опитаних).

Слід зазначити, що соціальні відносини, хоча і поволі, стають дедалі більш раціональними, тобто заснованими переважно на схожості і відмінності реальних інтересів тих або інших соціальних груп, і меншою мірою на нормативно-ціннісних перевагах. Ця обставина істотним чином впливає на динаміку довіри до різних соціальних інститутів, передусім до владних інститутів і індивідуальних суб'єктів влади. Помітно знижується рівень довіри до харизматичних лідерів (*табл. 3*), і дедалі очевидніше на перший план виступає прагматична потреба в професійних політиках, здатних досягати групові цілі.

В опитуванні 2009 р. 52,0% респондентів оцінили міру напруженості між політиками і звичайними громадянами

Таблиця 3

“Чи згодні Ви, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії?” (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	1998	1999	2000	2005	2006	2008	2009
Згоден	49,3	55,7	58,7	59,6	65,7	62,4	58,6
Не згоден	14,5	20,7	21,4	22,1	18,7	20,8	18,8
Не знаю	36,1	23,1	19,8	18,2	15,6	16,7	22,4

в нашому суспільстві як одну з найвищих, а щонайбільша напруженість, на думку опитаних, існує тільки між групами багатих і бідних (68,5%). Навіть одвічно напружені відносини найманих працівників і власників оцінені як менш напружені (47,0%). У прогнозі на 2020 р. думки респондентів щодо можливості посилення напруженості між різними групами людей у нашому суспільстві повністю відтворюють цей розподіл по рангових позиціях: на першому місці – протистояння багатих і бідних, на другому – напруженість між політиками і пересічними людьми.

Існують два основні виміри соціальної інтеграції: кількість людей і соціальних інститутів, яким людина довіряє, а також характер спільнот, з якими вона себе ідентифікує. У ситуації соціальної кризи інтеграція суспільства стає менш міцною, оскільки у багатьох людей ослаблюються зв'язки зі своїм поколінням, з державою, з територіальною спільнотою і т. ін. Це виражається не тільки в зростанні недовіри до різних соціальних інститутів, а й у переорієнтації соціальних інтересів на інші рівні і в інші сфери соціальної системи, що може призвести до їх перевантаження та ослаблення всієї конструкції інтеграції.

*В.Тихонович,
кандидат філософських наук*

ГРУПА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Зважаючи на широкоплинне море давніх (класичних включно) і сучасних публікацій з приводу сутності соціальної групи як суспільного явища, а отже, й ролі та місця власне поняття “соціальна група” у структурі соціологічної теорії, а самого феномена в соціальній структурі суспільства, станемо, тим не менш, на позицію невичерпності граней даного явища в усіх багатоманітностях його проявів, а відтак, й можливості та необхідності з’ясування конкретних обставин його формування, функціональних рис, просторових і часових вимірів існування та, не в останню чергу, залежно від змісту того чи іншого наукового / практичного завдання, мети дослідження. Певна річ, сьогодні маємо в Україні непересічні обставини життєдіяльності соціальних груп, зумовлені кардинальними змінами соціальної структури суспільства, до того ж змінами, далекими від умовно завершеної стадії, коли ознаки нестабільності, невизначеності, несформованості здебільшого переважають над характеристиками соціального порядку, системності й легітимності.

У найзагальнішому чині маємо нині ситуацію, коли феномен суб’єктності, активного, діяльного, цілеспрямованого начала в суспільстві за умов демократичних “послаблень” конгломерату суспільних відносин передусім увиразнився в індивідуально-особистісній іпостасі (особистісно-лідерські витoki здебільшого псевдопартійних угруповань демонструють це особливо яскраво), водночас групові ідентифікаційні процеси набули рис різновекторності, тимчасовості чи й соціальної мімікрії. Певною мірою це є наслідком глобалізаційних тенденцій у світовому обширі, але лише

певною мірою. Головний чинник – довготривала системна криза в українському суспільстві, що є водночас і наслідком, і чинником розпаду чи розриву усталених соціальних зв'язків між людьми як членами спільнот.

Польський соціолог Я.Щепаньський, доволі прискіпливо розкладаючи по відповідних “полицях” і рівнях соціальні спільноти, починаючи з найвищого рівня групування — соціальних множин, утворюваних за певною, доволі обраною дослідником, ознакою, зумовленою виключно метою дослідження (професійні категорії, вікові категорії, майнові категорії тощо), спиняючись на власне соціальній групі, наголошує на тому, що соціальній групі як спільноті має бути притаманна наявність “внутрішніх зв'язків”, тобто “усталених форм сумісного життя” [1]. За Щепаньським, соціальні групи — це люди, пов'язані певною системою відносин, регульованою відповідними інституціями, відділені від інших спільнот особливими принципами відокремлення, що слугують основою соціальної солідарності та ідентичності всередині таких груп. Члени групи поділяють спільні цінності, а система позицій членів (сукупність прав і обов'язків) утворюють мікроструктуру групи. До того ж соціальній групі має бути притаманна власна організаційна структура.

У такій вельми жорсткій за ознаками конструкції соціальної групи Я.Щепаньського відчувається тяжіння до характеристик первинної групи, що звужує поле соціологічного бачення даного явища. Утім, сам автор у подальшому аналізі групоутворень виходить далеко за пропонувані ним обмеження, наводячи приклади цільових (бюрократія), територіальних, етнічних, національних і т.ін. спільнот.

В обговорюваному аспекті зацікавлює хід думок і російського соціолога О.Шкаратана. Зауважуючи, що ще свого часу московський дослідник Л.Гордон наголошував на необхідності при вивченні соціальної структури суспільст-

ва пошуку “реального набору відносно однорідних соціальних груп, що складаються з людей з більш чи менш близькими, подібними характеристиками, на які розпадаються люди (носії цих характеристик) в реальній дійсності” [2], О.Шкаратан не поділяє визначення групи, основане на характеристиках первинної групи як сукупності людей, що безпосередньо взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою належність до групи і вважаються її членами з погляду інших. Насправді, слід розрізняти номінальні (статистичні) і реальні групи. “...*Реальні групи* виступають суб’єктами і об’єктами *реальних відносин* (влади, експлуатації і т.д.). Їм властиві: потреби й інтереси, котрі можна виміряти; спільні соціальні норми; спільні цінності; взаємна ідентифікація; подібна мотивація; символи; стиль життя. Для них характерні самовідтворення, відмінна від інших груп система соціальних зв’язків. Системотвірними характеристиками, що перетворюють ту чи іншу сукупність людей у реальну соціальну групу (клас, прошарок), є потреби і інтереси” [2]. За такої дефініції соціальної групи Шкаратан доходить висновку, що в радянському суспільстві власне реальною, цілісною групою була лише номенклатура як єдиний дієздатний елемент соціальної структури.

Показово, що спроба виокремлення “реальних” соціальних прошарків за методикою О.Шкаратана (за індикаторами влади, власності і позавиробничої діяльності) виявилася невдалою, “вочевидь, буде доцільним пошук більш адекватного методу” [2]. Іншими словами, напрошується висновок про непродуктивність створення закритої системи показників, придатної для дослідження різних за походженням, обсягом, функціями груп, їхнього місця у соціальній структурі суспільства. Тож не випадково у російській соціології “утверджується методологічний принцип багатокритеріального виділення соціальних прошарків” [3].

Наведена предметна колізія переконує: конкретні, вельми суперечливі обставини перехідного періоду, періоду трансформаційних змін в Україні спричиняють необхідність, по-перше, звернення до нетрадиційних методів дослідження чи модернізації існуючих, а відтак, розробки відповідного інструментарію, здатного емпірично “схопити” ті здебільшого латентні процеси в суспільстві, які унаочнюють зближення чи віддалення людей; по-друге, зважаючи на позірну нетривкість сучасних суспільних зв'язків, все ж таки виокремити елементи більшої чи меншої усталеності, які, попри політичне різноголосся громадських настроїв, залишаються якщо й не осередками стабільності, то принаймні певної узгодженості, урегульованості дією часу і місцем дії. Іншими словами, обрис того чи іншого соціального угруповання може бути попередньо уявлений, сконструйований дослідником з огляду і на підставі тих об'єктивних процесів, які простежуються за межами звичаєного в науковій практиці поняття соціальної структури суспільства, що в ньому опорними виступають передусім матеріалізовані соціально-економічні, соціально-професійні/кваліфікаційні ознаки спільнот, які формуються поза індивідуальною і груповою свідомістю. Отже, йтиметься насамперед про емоційні, психологічні, соціокультурні ідентитети, в яких утворювані соціальні образи набувають функцій чинників не лише свідомості, а й поведінки людей, універсальних наративів повсякденного життя. Зрештою, і в “ненормальному”, точніше, невнормованому, особливо загостреному суспільстві наявні поля твердого ґрунту, що, за великим рахунком, утворюють базу самозбереження спільноти чи її відродження в разі тотального катаклізму. Інша справа – міра викінченості, дозрілості, дієвості внутрішніх механізмів самовідтворення, загальної перспективи існування того чи іншого угруповання, власне, якості угруповання, як і його доцентрового чи відцентрового напрямкування у соціетальному вимірі.

Утім, звернімося до деяких ілюстрацій. Свого часу висунута і дотепер дебатована в літературі поняття дихотомія “ми/вони”, “я/інші” загострила увагу дослідників до глибинних соціальних механізмів взаємодії і протидії в суспільстві, а в суспільствах перехідного типу особливо. Наразі зобразимо дану колізію в інший спосіб, а саме, висуваючи в центр дослідницької уваги широковживане у повсякденній мові поняття “наші” як синтетичне означення, що в ньому поєднуються сутнісно-оцінні характеристики тієї чи іншої спільності з її кількісно-просторовими параметрами певного ареалу, відображені в уявленнях людей, чи то йдеться про найближче коло безпосередніх стосунків, аж до малої групи включно, чи, приміром, про армію, народ, що спільно стали на захист Вітчизни проти нападників у воєнний час. Знаковий зміст терміна “наші” з його оцінною функцією, виробленою історично, забезпечує пряму й опосередковану ідентифікацію учасників взаємодії за критеріями “свій”/”чужий”, вбираючи в себе все багатоманіття життєвого досвіду суб’єкта з його просторовими і часовими вимірами включно. (Пригадаймо тонкий психологічний малюнок механізму взаємної ідентифікації персонажів роману–памфлету Ф.Достоевського “Бесы” – глава “У наших” з її “п’ятіркою” змовників. Прикметно, що одразу по публікації роману в часописі “Русский вестник” 1873 р. було вміщено статтю–відгук під назвою “Общественная психология в романе” [4]).

Здатність слова/образу “наші” маркувати людей у найширшому діапазоні значень створює можливість окреслення того поля симпатій і антипатій у суспільстві, а тим паче в суспільстві, розбалансованому за іншими показниками, на якому власне й визрівають початки соціальної солідарності чи конфліктності як чинників і ознак соціального процесу загалом.

Але погляньмо на дані опитування за омнібусом 2009 р. (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “Як Ви пояснили б для себе слово “наші”?” залежно
 від віку, освіти, регіону проживання (2009, N=1798, %)*

“Як Ви пояснили б для себе слово “наші”? Це передусім...”	За вибіркою	Вік, роки			Освіта				Регіон проживання			
		До 30	30-54	> 54	Неп. сер.	Сер. заг.	Сер. сп.	Вища	Захід	Центр	Південь	Схід
Мої однодумці	27,3	26,5	29,7	24,3	24,3	25,1	28,4	36,8	30,7	24,3	26,5	29,1
Люди такої ж професії	16,0	11,9	21,3	10,6	10,5	13,8	21,0	22,3	12,3	11,4	25,1	17,2
Колеги по роботі, навчанню	25,6	31,9	30,1	14,3	12,0	24,8	32,1	39,7	23,8	24,8	26,5	27,0
Люди одного зі мною кола знайомств, інтересів	36,6	38,1	37,2	34,9	33,4	36,5	37,1	42,1	28,4	33,7	45,0	39,7
Моя сім'я, родичі	80,3	77,8	80,4	81,8	82,0	78,9	79,2	83,0	72,5	78,0	87,7	83,0
Мешканці міста, села, де я живу	27,6	24,1	25,8	32,7	34,8	27,5	25,2	19,4	33,0	23,6	31,3	25,9
Люди однакового зі мною ставлення до політики	8,9	5,7	7,8	12,7	9,3	7,7	8,9	11,3	6,6	8,8	9,5	10,2
Люди однакового зі мною ставлення до релігії	10,6	8,6	9,2	14,1	13,9	9,1	10,4	9,3	16,9	7,7	15,6	6,1
Моє покоління	31,7	30,5	29,2	36,3	33,0	31,4	33,0	27,9	29,2	31,1	31,0	34,5
Моя нація	19,4	18,9	21,4	16,6	18,6	20,2	20,8	16,2	31,5	21,3	18,2	10,2
Моя країна	23,7	26,2	24,2	21,3	21,1	23,1	26,0	25,5	29,8	22,7	24,0	20,5
Важко сказати	4,1	5,1	4,0	3,4	3,6	5,7	3,0	2,4	9,5	3,7	1,7	2,5

* Респондент міг обрати до п'яти варіантів відповіді.

По вертикалі таблиці 1 за загальною вибіркою, як і за іншими статистичними розподілами, далеко випереджає всі наведені варіанти показник “моя сім'я, родичі” – 80,3%. Тенденція, характерна для багатьох різноаспектних досліджень останніх років у пострадянському просторі. Свідчить

вона навіть не стільки про традиційну орієнтацію людей, вироблену упродовж віків, скільки про притиснутість людини до “свого дому” обставинами сучасного життя як масовидного явища, про ненадійність ширшого соціального простору чи й непевність у власних індивідуальних спроможностях і силах. Про те ж саме свідчить, хоча й за дуже значним перепадом (80,3% і 36,6%), друге місце у вибірці показника “коло знайомств, інтересів”, отже, “своїх людей”.

Однак третє місце з одинадцяти посіла позиція “моє покоління” – 31,7%. Причому природним чином вона виявилася найближчою для старшого покоління (понад 54 роки), адже з роками у людини актуалізуються відчуття часу, плину життя, власне, самі його виміри, віхи, вимальовується своє місце “серед інших” у тому його значенні, яке непідвладне будь-яким змінам і єднає людей спільними пережитими подіями, а тим більше, подіями історичного штибу. Подійна означуваність спільно пережитого часу вияскравлює життєвий шлях особистості з погляду його вплетеності в часовий хронотоп епохи.

За вертикаллю вибірки подальший статистичний блок утворили показники від 27,6% виборів (“ мешканці міста, села”) до 23,7% (“ моя країна”), тобто приблизно щочетвертий респондент. Відзначимо з цього приводу немало значущість локального місця проживання респондента, де вочевидь органічно розширюється родинна територія життя, спільність її переваг і проблем, мережа міжособистісних контактів. Не вимагає особливих коментарів близькість показників “однодумці” (27,3%) і “колеги по роботі, навчанню” (25,6%). Зауважимо лише, що до однодумців найбільше прихильні люди з вищою освітою (36,8%), вони ж так само найбільше прихильні до колег по роботі і навчанню (39,7%); неповна середня освіта дає відповідно 24,3% і 12,0% (показово).

У такому переліку осібно вирізняється показник “ моя країна” – 23,7%. Така осібність пояснюється, по-перше,

самим його походженням, адже до розпаду СРСР країною вважався Союз і аж ніяк не Україна окремо (зауважимо, що за останні роки номінування України країною доволі органічно і без проблем увійшло у повсякденний вжиток); по-друге, важливо звернути увагу на кут зору, сектор бачення респондента, ще два десятиліття тому доволі незвичний (не дивно, що молодь дає 26,2%, а старше покоління – 21,3%). Звісно, акцентуємо й регіональний розподіл відповідей – частково передбачуваний, частково не зовсім: Захід – 29,8%, Схід – 20,5%. Але Південь – 24,0%, щоправда, в межах статистичної похибки, випередив Центр – 22,7%, що певною мірою насторожує стосовно Центру.

Щоп'ятий респондент зазначив осередком близькості (“нашими”) свою націю (“моя нація”) – 19,4%. За всієї можливої відмінності в тлумаченні респондентом поняття “нація” (від власне “нація” до “національність”) в даному випадку знехтуємо цією обставиною, але зауважимо: виваженіше тут відчувається середнє покоління – 21,4%, менш виважено молодь – 18,9%, ще менше найстарші – 16,6%. При цьому вища освіта дає лише 16,2% виборів, а в регіональному розрізі Захід (певна річ) утричі – 31,5% перевищує Схід – 10,2%. Загалом інформація для подальшого поглибленого аналізу. Принаймні національна належність, як і, власне, континуум нації, не підноситься масовою свідомістю до рівня першорядних чинників спільності. Подібна ситуація фіксується омнібусом і в інших ракурсах подачі національного феномена в опитувальнику. Приміром, у відповідях на запитання “Що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?” показник “національна належність” посів лише десяте місце з шістнадцяти (11,6%).

Нарешті, поглянемо на аутсайдерів виборів у означеному запитанні щодо “наших”. У показнику професійної належності, його змісті і значенні на ієрархічній сходинці реальних цінностей життя сьогодні відображаються глибокі суперечності нашого суспільства: падіння престиж-

ності професійної праці і праці взагалі (до речі, в такому масштабі не відоме на Заході з його радянським ярликом споживацтва); об'єктивно зумовлена втрата виробничих зв'язків, а отже, і можливостей співпраці; спричинена ринковими перетвореннями конкурентна складова виробничих і загалом професійних відносин; безробіття. На такому тлі ширше коло потенційної підтримки мають люди з фаховою підготовкою (21,0–22,3%), і лише щодесятий з неповною середньою освітою (переважно старшого віку).

Загальна деідеологізація і політична мозаїчність у суспільстві закономірно виводять на останнє місце (8,9%) роль політичних чинників у згуртуванні людей, а відтак, і політики у відображенні її масовою свідомістю. З одного боку, це засвідчує межу неповернення радянських стереотипів монолітної ідейної згуртованості, з іншого – розчарування і недовіру до новинних політичних утворень, які не стають ціннісним практичним набутком повсякденних життєвих практик. Наразі політична сфера, вочевидь, посяде належне їй за цивілізованими стандартами негучне місце з-посеред життєвих цінностей. Але водночас звернемо увагу і на скромне сусіднє, поруч з політикою, місце релігії (10,6%) у загальному рейтингу показників. Можливо, тут дається взнаки глибинна сутність віри в Бога як справи суто індивідуальної, відтак несумісної з колективним номінуванням, хоча в практиці релігійних громад, як відомо, трапляються й протилежні випадки, коли окремі релігійні лідери більше зорієнтовані саме на політичні угруповання, а відповідно орієнтують і віруючих. Принаймні для нас наведені емпіричні дані засвідчують невисокий солідаристський потенціал релігійного чинника за сучасних умов, (а отже, сумнівність сподівань московського патріарха Кирила, висловлених ним під час перебування в Україні в липні 2009 р. щодо відновлення територіальної і релігійної єдності “православної Русі”, “русского мира”).

Цікаво, що доволі схоже за системою показників опитування населення Росії щодо відчуття групової спільності (2007 р.) дало результати, вельми відмінні від українських. Близькими для респондента людьми виявилися:

- товариші по роботі, навчанню — 93% (Україна — 25,6%);
- люди свого покоління — 93% (31,7%);
- люди тієї ж національності — 92% (19,4%);
- люди тієї ж професії — 94% (16,0%);
- люди подібних поглядів на життя — 95% (36,6%);
- мешканці того ж міста чи села — 89% (27,6%);
- люди, близькі за політичними поглядами — 77% (8,9%).

Аналізуючи загальні тенденції функціонування ментальної свідомості в Росії упродовж 1990–2000-х років, керівник дослідження М.Горшков наголошує: “...Вікові й міжрегіональні розбіжності у світосприйнятті не оберталися ціннісним розколом російського суспільства” [5]. Вочевидь, у даному випадку маємо чергове підтвердження ролі в сучасному російському суспільстві об'єднавчої державницької (історично імперської) ідеї-домінанти, орієнтації на відновлення “величі Росії”, наполегливо акцентованої як на вищих щаблях влади, так і засобами масової інформації, та й “громадськістю”. Відтак, провідна, масово підтримувана домінанта знаходить своє відображення в найрізноманітніших іпостасях суголосся, що базується передусім на дії емоційного чинника.

Своєю чергою, “Україна не Росія...” Хоча, для прикладу, і моніторинг Інституту соціології 2005 р. (“після-помаранчевий”) яскраво засвідчив феноменальне зростання позитиву в солідарних оцінках різних сторін життя в Україні, в т.ч. й вельми далеких від безпосередньо “помаранчевих”, тобто підтверджує роль суспільного настрою з його емоційною складовою як всезагального чинника громадського піднесення. Певна річ, особливою є часова змінна процесу, але це окрема тема.

Поглянемо далі на ще один аспект міжгрупового сприйняття (табл. 2). Метою запитання, що його містила анке-

Розділ 2

та, було визначення гіпотетично передбачуваного поширення в масовій свідомості регіональноцентричних настанов щодо якісних характеристик регіону проживання респондента (опитування проведено в м. Києві у 2008 р., вибірка репрезентативна за ознаками статі, віку, середньої та вищої освіти населення столиці).

Таблиця 2
“На Вашу думку, в якому регіоні України?..”
 (2008, N=1200, %)

<i>Регіональні ознаки</i>	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Не бачу відмінностей</i>	<i>Важко сказати</i>
Найвища культура населення	21,4	32,6	3,3	2,9	27,4	12,4
Найбагатша природа	41,5	13,1	11,2	3,3	20,4	10,6
Найвпорядкованіші міста, села	18,6	29,8	4,9	3,3	26,0	17,3
Найвродливіші жінки	6,0	27,5	4,8	2,0	46,1	13,7
Найввічливіші чоловіки	9,2	20,8	3,7	1,7	43,6	21,1
Найпрактичніші люди	9,3	23,8	3,9	5,8	36,6	20,8
Найпатріотичніші громадяни	31,8	13,7	2,4	3,0	30,1	19,0

Запропоновані альтернативи, зважаючи на відомі обставини в країні, зумисно орієнтовані на політично нейтральні цінності, хіба що за винятком позиції “найпатріотичніші громадяни”. Утім, центристсько-західна політична орієнтація населення Києва, що усталено виявляється протягом багатьох років у політичних кампаніях, явно відчутна і тут. Водночас дані таблиці 2 виводять нас за межі суто політичного бачення проблеми міжрегіональних стосунків і спонукають до роздумів щодо глибини латентних соціокультурних дискурсів і відмінностей, ві-

дображених у нашому випадку в розподілі відповідей на запропоновані альтернативи.

Насамперед, з погляду опікуваності проблемою загальноукраїнської єдності, солідарності населення, подолання історично успадкованої недовіри Заходу й Сходу України і т.ін., наголосимо на доволі значній присутності у відповідях позиції “не бачу відмінностей” між регіонами (від понад 20% до понад 46% виборів). Причому майже за всіма показниками найбільш нейтральну оцінку (не бачать відмінностей) дали респонденти середнього віку, лише регіональну культуру аналогічно оцінили передусім найстарші респонденти. В освітніх групах щодо такої позиції маємо практично повну однотайність. Що ж до власне презентації регіонів у оцінках киян, то явно переважає регіональний патріотизм у найщирішій формі, причому статистичне співвідношення розподілів між Центром, з одного боку, і Сходом та Півднем – з другого, кількарразове на користь Центру. У загальному переліку характеристик кияни визнають першість лише перед Заходом за двома позиціями — “найбагатша природа” (41,5% і 13,1%) та “найпатріотичніші громадяни” (31,8% і 13,7% відповідно).

Спиняючись осібню на особливостях потужних доцентрових устремлінь киян, власне, на оцінюванні ними характеристик Центру порівняно з рештою регіонів України, виокремимо (частково в межах статистичної похибки) деякі показові залежності, орієнтуючись на найвищі значення в розподілах.

Центр як регіон *найвищої культури населення* насамперед обирає молодь (34,7%) та люди з вищою освітою (33,1%) при 32,6% за вибіркою; як ареал *найвродливіших жінок* — молодь (34,7%), група вищої освіти (28,8%), саме жінки (29,6%, чоловіки — 25,0%), вибірка — 27,5%; як *осередок найввічливіших чоловіків* — молодь (25,0%), група вищої освіти (22,5%), звичайно ж, чоловіки (21,2%), щоправда, й жінки дали 20,5% при 20,8% за вибіркою;

як регіон *найпрактичніших людей* — молодь (28,6%), група вищої освіти (25,5%), вибірка — 23,7%; *найпатріотичніших громадян* — молодь (15,9%), групи і середньої (13,8%), і вищої освіти (13,3%), вибірка — 13,5% (як зазначалось, першість у цій позиції кияни віддали Заходу (31,8%).

Як бачимо, провідне представництво в наведених оцінках — за молоддю та людьми з вищою освітою. Не обійдемо тут увагою дані таблиці 2, що чимало опитаних респондентів вагалися з відповідями, вочевидь, давалися ознаки як незвичність запропонованих характеристик, та ще й у найвищій якісній оцінці, так і брак відповідної загальнокультурної підготовки чи й недостатнє знання своєї країни загалом.

Але в нашому дослідницькому контексті важливий не рівень адекватності оцінок реальному стану речей, що їх можуть дати передусім експерти, а емоційно-психологічне, образне сприйняття суб'єктивної реальності, яке за допомогою механізму порівнювання конкретизує зміст і стан об'єкта дослідження, в нашому випадку вияскравлює реальність групової суб'єктивної реальності і можливість проникнення в неї як у підґрунтя формування групових ідентитетів і консолідаційних чи конфронтаційних тенденцій у суспільстві.

У підсумку наведених розмірковувань і емпіричних сюжетів зауважимо: на часі розробка нової парадигми в концептуальному баченні процесу групоутворень за специфічних умов перехідного періоду, доповненого довготривалою системною кризою українського суспільства. Нетривкість і невирішеність інституціональної структури, дисбаланс соціально-економічної сфери стимулюють зростання ролі суб'єктної функції неформальних структур і утворень, що виступають глибинними вислідами тих суспільних тенденцій, які безпосередньо пов'язані з умовами повсякденного життя людей. Звідси необхідність розробки нових типологій соціальних / соціально-психо-

логічних груп, у яких критеріальні засновки спиратимуться на розширену і мобільну систему показників, де соціально-психологічна складова соціального процесу знайде своє вагоме відображення.

Література

1. Щепанський Я. Елементарные понятия социологии / Ян Щепанський; пер. с польск. М.М.Гуренко. – М. : Прогресс, 1969. – С.118.
2. Цит. за: Шкаратан О.И., Сергеев Н.В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет / О.И. Шкаратан, Н.В. Сергеев // Наука и современность. – 2000. – № 5. – С. 33–35.
3. Голенкова З.Т., Игитханян Е.Д. Социальная структура общества: в поисках адекватных ответов / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян // Социологические исследования. – 2008. – № 7. – С. 77.
4. Достоевский Ф. Бесы / Ф. Достоевский. Собр. соч.: в 10 т. Т. 7. Примечания // М. : Гос. изд. художественной литературы, 1957. – С. 733.
5. Горшков М.К. Российский менталитет в социологическом измерении / М.К. Горшков // Социологические исследования. – 2008. – № 6. – С. 101.

*Л.Бевзенко,
доктор соціологічних наук*

РЕСУРСИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН: ВІТЧИЗНЯНІ ТА ЗАХІДНІ РЕАЛІЇ В УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

У багатьох публічних дискусіях, що відбуваються у нас з питань політичних, освітянських, військових, культурних, як часто вживаний аргумент використовується посилення на ситуацію в країнах Заходу. Західні моделі політичного устрою, освіти, правові норми та т. ін. уявляються певним регулятивним зразком, проти якого опонентам буває навіть важко щось заперечувати. Адже прагнення до такого зразка на словах декларують у нас представники практично всіх політичних сил та громадських об'єднань. Якщо ж опоненти все ж таки вдаються до заперечень, то вони формулюються приблизно в такий спосіб: “Запропоновані заходи (найчастіше йдеться про заходи політичного ґатунку) в реальності не спрямовані на наближення наших реалій до західних зразків, а лише спрямовані на реалізацію інтересів тих, хто ці заходи пропонує”.

У чому сенс такого заперечення? Чому природне прагнення до реалізації власних інтересів у нас стає підставою для звинувачень у порушенні якщо не юридичних, то етичних та моральних норм? Невже ті, хто їх висуває, вважають, що представники індивідуалістичного Заходу в своїх діях менше керуються своїми інтересами, ніж, скажімо, наші політики? Хіба не з Заходу прийшов до нас тепер вже крилатий вислів про те, що немає постійних друзів та ворогів, а є лише постійні інтереси?

Для того щоб віднайти наукові відповіді на ці запитання, варто уточнити те розуміння інтересу, яким ми будемо надалі оперувати. Хоча в повсякденному житті чуємо і вживаємо це слово досить часто, начебто розуміючи його зміст, його поняттєва фіксація не видається однозначною,

перетинаючись в смисловому полі з такими поняттями, як мотивація, потреби, цінності. Напевне, їх і не варто різко розводити, погодившись з тим, що всі вони з різних боків обслуговують нашу спробу поняттєво відобразити явища, що виникають у процесі намагання людини задовольнити свої потреби. Цінності задають певний рельєф на просторі потреб, мотивація сповнює енергією прагнення до задоволення цих вже ранжованих потреб. А от інтерес вже спрямовує енергію на певні об'єкти, втілює в певні практики. Саме завдяки наявності інтересу ми не лише прагнемо до якоїсь мети (задоволення потреб), а й відшукуємо оптимальну в даному середовищі (природному, соціальному, культурному) траєкторію досягнення цієї мети, ресурси для її реалізації. Цікаво, що самі ресурси на певному етапі теж можуть розглядатися як інтерес, спрямований на подальше збільшення потрібних ресурсів і, відповідно, на зменшення антиресурсів, того, що реалізації кінцевої мети перешкоджає.

В даному разі в полі нашого зору будуть соціальні інтереси громадян, які природно пов'язані з соціальними потребами. Я наразі не буду торкатися таких тонких складових цієї групи потреб, як прагнення любові, належності, порозуміння, захищеності, хоча, скажімо, А.Маслоу вважав, що саме їх незадоволення веде до невротизації. З різних причин, швидше макросоціального та макрокультурного характеру, у групі соціальних потреб найактуальнішою для нас є нині потреба у досягненні, що виливається у прагнення соціального успіху, підвищення свого соціального статусу, досягнення високого соціального становища. Причому, було б помилкою стверджувати, що це характерно лише для наших громадян і не притаманно країнам Заходу. Радше навіть навпаки, посилення прагнення соціального успіху – та культурна норма, яка прийшла до нас разом з утвердженням західних соціальних та культурних зразків як певного регулятиву.

Так в чому ж тоді проблема? Чому прагнення західних зразків у нас переважно не викликає заперечень, а от

прагнути реалізації своїх інтересів видається підставою для звинувачень. І це при тому, що формати найактуальніших соціальних інтересів у нас не надто різняться від звичаєвих в країнах Заходу? Очевидно, справа не в кінцевих інтересах, а в ресурсах їх реалізації. А оскільки на певних етапах ці ресурси самі становлять проміжні інтереси, то звинувачення в прагненні реалізації своїх інтересів можна переінтерпретувати як звинувачення в прагненні доступу до ресурсів, що їх можна згодом обміняти на те, що становить сутність кінцевих інтересів та потреб. А от з цими ресурсами і виникає питання.

Саме на цих ресурсах і зосередимось. *Завдання, яке я перед собою ставлю*, можна сформулювати так: які ресурси реалізації такого соціального інтересу, як досягнення високого соціального становища, є найбільш дієвими в нашій країні з точки зору українських громадян. Причому, з огляду на сказане, цікаво з'ясувати, наскільки цей комплекс засобів різниться від тих ресурсів, що використовуються з цією ж метою в країнах Заходу. Певна річ, йдеться не про реальний стан речей в цих країнах, а про те, як це вимальовується в уявленнях наших громадян. Саме це для нас і цікаво, позаяк таким чином ми можемо дізнатись, наскільки наша реальність відрізняється від того уявного регулятиву, якого ми нібито прагнемо.

У процесі формування інструментарію важливо знайти той концептуальний контур, який дав би змогу операціоналізувати поняття ресурсів. Плідний теоретичний засновок для цього, на мій погляд, надає запропонована П.Бурдье ідея про різні види капіталів, за допомогою яких люди досягають своїх інтересів. Залучивши низку понять (економічний, соціальний, людський, особистісний, культурний капітал) і побудувавши відповідні їх індикатори, я і сформулювала своє головне запитання в дослідженні за омнібусом–2009. В таблиці 1 наведено розподіл відповідей на це запитання, з якого дуже рельєфно видно, наскільки наші ресурси різняться від тих, які притаманні, на погляд наших громадян, західним країнам.

Таблиця 1

**“Що з переліченого нижче, на Ваш погляд,
є найважливішим для досягнення людиною високого
соціального становища у нашій країні
та в країнах Заходу?” (N=1789, %)***

Варіанти відповіді	В нашій країні		В країнах Заходу		Рангова різниця
	%	ранг	%	ранг	
Високий інтелект, здібності	30,3	5	56,1	1	4
Гарне здоров'я	27,6	6	23,0	5	1
Приваблива зовнішність	11,1	14	9,7	14	0
Готовність йти на ризик	18,6	9	18,3	7	2
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	4	5,3	18	-14
Чесність, принциповість	11,0	15	18,3	8	7
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	13	6,1	17	-4
Готовність допомагати людям	10,2	16	8,1	15	1
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	2	24,2	3	-1
Впливові родичі	51,1	1	12,8	11	-10
Впливові друзі	27,0	7	7,3	16	-9
Знання іноземних мов	12,8	11	22,6	6	5
Гарна освіта	25,8	8	49,0	2	6
Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	18	5,2	19	-1
Вихованість, гарні манери	4,8	19	11,2	12	7
Уміння переконувати, красномовність	12,3	12	13,7	10	2
Політична обізнаність	7,0	17	9,9	13	4
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	10	23,7	4	6
Заможні батьки	36,5	3	15,5	9	-6
Важко відповісти	7,7		15,0		

*Респондент міг позначити не більше п'яти варіантів відповіді.

В таблиці 1 подано як відсоток виборів респондентів, що припадає на кожен з запропонованих ресурсів, так і ранг кожного ресурсу відповідно для нашої країни та для країн Заходу. Окремо в останньому стовпчику наведено

значення рангової різниці. Ця цифра отримана шляхом віднімання від рангу відповідного ресурсу у нашій країні значення рангу цього ж ресурсу в країнах Заходу. Зрозуміло, що ті ресурси, які мають від'ємне значення рангової різниці є більш дієвими в нашій країні. І, відповідно, в країнах Заходу більше затребуваними є ті, що в останній колонці мають позитивні значення. Окремо варто виділити категорію ресурсів, що мають приблизно однаковий ранг як в одній, так і в іншій номінації. До цієї категорії віднесемо ресурси, де рангова різниця не перевищує двох одиниць. Таким чином, користуючись запропонованим принципом, можемо поділити всі перелічені ресурси на три категорії.

Перша категорія – ресурси, що переважають в нашій країні (від'ємна рангова різниця з модулем більше двох).

Друга категорія – ресурси, що переважають в країнах Заходу (позитивні значення рангової різниці, що більші двох).

Третя категорія – ресурси, що є приблизно однаково дієвими як у нас, так і в західних країнах – рангова різниця в діапазоні (-2;2).

Подивимося на ці три категорії ресурсів докладніше. Аналізувати будемо як за абсолютними значеннями (відсотків та рангів), так і за відносним показником, який вказує, наскільки даний ресурс є важливішим (або менш важливим) у нас в порівнянні з ситуацією в країнах Заходу. Іншим відносним показником може виступати рангова різниця.

Ресурси, що переважають в нашій країні. В таблиці 2 ці ресурси подано з наведенням рангу по першій категорії за абсолютною вагою, а також загального рангу по нашій країні та рангової різниці. До цієї категорії увійшли ресурси: *“впливові родичі”*, *“заможні батьки”*, *“уміння іноді йти в обхід закону”*, *“впливові друзі”*, *“егоїзм, індивідуалізм”*.

Таблиця 2

Категорія ресурсів, що переважають в нашій країні

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Ранг по категорії</i>	<i>Загальний ранг по нашій країні</i>	<i>Рангова різниця</i>
Впливові родичі	1	1	-10
Заможні батьки	2	3	-6
Уміння іноді йти в обхід закону	3	4	-14
Впливові друзі	4	7	-9
Егоїзм, індивідуалізм	5	13	-4

Лідером у цій категорії є такий ресурс, як *“наявність впливових родичів”*. Його ранг дорівнює одиниці як у списку категорії, так і у загальному списку. В відсотковому значенні це 51,1% у нас до 12,8% на Заході. Тут же розглянемо ще один ресурс з цієї категорії: *“наявність впливових друзів”*, що в категорії займає четверте місце. (Абсолютні відсоткові значення: 27,0% у нас проти 7,3% в країнах Заходу). Я поставила їх поруч, бо вони подібні за своєю природою і можуть бути віднесені до соціального капіталу. До того ж відносна вага цих ресурсів майже однакова: у нас наявність цих складових соціального капіталу є більш ніж в чотири рази важливішою, ніж в західних країнах.

Дуже цікавою є ситуація з варіантом *“уміння іноді йти в обхід закону”*. Хоча за абсолютним значенням по даній категорії він стоїть на третьому місці (в загальному списку на четвертому), за своєю відносною вагою він значно випереджає всі інші. Третина респондентів (33,1%) назвали цей ресурс вагомим для нашої країни, що в шість разів перевершує його вагу в західному варіанті, як уявляють респонденти (5,3%), і відповідно рангова різниця у цього ресурсу найвища – дорівнює 14 одиницям. В термінах капіталів це вміння йти проти закону я віднесла б до особистісного: з таким вмінням не народжуються, воно з’явля-

ється в процесі формування основних особистісних настанов. Отже, це той особистісний капітал, який у нас вважається найпотужнішим засобом реалізації власних інтересів.

Такий ресурс, як *“заможні батьки”* може вважатися як соціальним, так і економічним капіталом. За абсолютним значенням він на другому місці: 36,5%, чому відповідають 15,5% на Заході. Виходить, що сама по собі родина у нас поцінюється потужним капіталом – як соціальним, так і економічним. Слід зауважити, що відносна вага цього ресурсу не така висока, як попередніх. Заможні батьки, на погляд респондентів, і на Заході можуть ефективно сприяти просуванню по соціальних сходинках. Але у нас батьківські статки все ж таки більше, ніж удвічі дієвіші.

Ресурси, що переважають в країнах Заходу. Ці ресурси подано в таблиці 3 з зазначенням рангу абсолютної ваги всередині даної категорії, а також загального рангу по країнах Заходу та рангової різниці. До цієї категорії увійшли такі ресурси: *“високий інтелект, здібності”*, *“гарна освіта”*, *“уміння розпоряджатися грошима”*, *“знання іноземних мов”*, *“чесність, принциповість”*, *“вихованість, гарні манери”*, *“політична обізнаність”*.

Таблиця 3

Категорія ресурсів, що переважають в країнах Заходу

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Ранг по категорії</i>	<i>Загальний ранг для країн Заходу</i>	<i>Рангова різниця</i>
Високий інтелект, здібності	1	1	4
Гарна освіта	2	2	6
Уміння розпоряджатися грошима	3	4	6
Знання іноземних мов	4	6	5
Чесність, принциповість	5	8	7
Вихованість, гарні манери	6	12	7
Політична обізнаність	7	13	4

На першому місці за абсолютним значенням тут “*високий інтелект і здібності*”, вагомість цього ресурсу в західних країнах респонденти уявляють удвічі вищою по відношенню до наших реалій (56,1% проти 30,3%). Це те, що в термінах капіталів можна віднести до людського капіталу, якщо вважати, що інтелект та здібності більше даються нам природою. Хоча як ресурс для соціального успіху вони можуть виступати в тому разі, коли до їх розвитку долучається ще й особистісний капітал у вигляді наполегливості, намагання їх розвивати. Але в будь-якому разі – це капітали, пов’язані з самою людиною, а не з її соціальними зв’язками.

“*Гарна освіта*” – це капітал, що стоїть на другому місці в ряду домінуючих в західних країнах. І його вага там так само удвічі перевищує ті можливості, які має цей ресурс у нас: 49% респондентів вважають гарну освіту вагомою для досягнення високого соціального становища в країнах Заходу, і 25,8% називають її важливою для досягнення тієї ж мети в нашій країні. Гарна освіта може вважатися ресурсом з розряду культурного капіталу, з цього ж ряду і “*знання іноземних мов*”. Це знання видається нашим респондентам удвічі менш важливим у нас, ніж в країнах Заходу.

Є іще одна позиція, стосовно якої респонденти теж віддали перевагу західним країнам. Це “*уміння розпоряджатися грошима*”. Вагомість цього ресурсу для західних країн відзначили 23,7% респондентів, а для нашої країни – лише 14,4%. Це теж видається на перший погляд неочікуваним. Адже, здавалося б, досягнути високого соціального становища в період первинного утвердження капіталістичних відносин й неможливо без вміння обходитися з грошима. Адже в капіталістичній економіці їх порівнюють з кровоносною системою. Але, напевне, той формат становлення капіталізму, який діє в нашій економіці, ще не надто вимагає такого вміння, і досвід наших людей відбивається в їхніх відповідях. На тлі інших цей ресурс не уявляється поки що вагомим.

Цікавими є ще два варіанти відповідей, два ресурси, відносна різниця між їх вагомістю на Заході та у нас наводить на певні роздуми. Це *“вихованість, гарні манери”*. Наявність такого ресурсу у нас, судячи з відповідей, виявляється дещо неочікувано маловагомою. Її важливість у нас відмітили лише 4,8% респондентів, а для успіху на Заході майже в 2,5 раза більше – 11,1%. Якщо у нас одним з основних ресурсів є вміння обходити закони, то останнє стає цілком зрозумілим. Були часи, коли кримінальна етика вирізнялася певною вишуканістю, однак нині субкультурні норми в цьому середовищі зорієнтовані на інші стандарти, коли гарні манери не є необхідними, а може, навіть видаються певним субкультурним дисонансом. Цікаво, що такий ресурс, як *“чесність та принципи”* нашим респондентам не здається надто вагомим як для країн Заходу, так і для нас. І хоча його потужність в реаліях західного світу оцінили в 18,3%, для нас його важливим вважають лише 11%. На фоні 33% вагомості ресурсу *“вміння обходити закон”* це уявляється логічним та очікуваним.

Ресурси, що приблизно однаково вагомі для нас і для країн Заходу. В таблиці 4 ці ресурси подано з зазначенням загальних рангів по нашій країні і країнах Заходу, а також рангової різниці. Ця категорія видається теж цікавою, хоча б з тієї точки зору, що тут ми начебто не дуже відрізняємось від уявних західних зразків, і в своїх порівняннях я більше звертатиму увагу не на ступінь їх відмінності, а навпаки, на те, якою мірою вони збігаються. Список цих ресурсів подамо в порядку збільшення рангової різниці, хоча вона за визначенням не перевищує двох пунктів. До цієї категорії увійшли такі ресурси: *“приваблива зовнішність”*, *“гарне здоров’я”*, *“походження з родини з високим соціальним становищем”*, *“готовність допомогати людям”*, *“прагнення і вміння робити людям добро”*, *“готовність йти на ризик”*, *“вміння переконувати, красномовність”*.

Таблиця 4

**Категорія ресурсів, що вважаються однаково дієвими
в нашій країні та в країнах Заходу**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Загальний ранг по нашій країні</i>	<i>Загальний ранг по країнах Заходу</i>	<i>Рангова різниця</i>
Приваблива зовнішність	14	14	0
Гарне здоров'я	6	5	1
Готовність допомагати людям	16	15	1
Походження з родини з високим соціальним становищем	2	3	-1
Прагнення і вміння робити людям добро	18	19	-1
Готовність йти на ризик	9	7	2
Уміння переконувати, красномовність	12	10	2

Хоча метою виокремлення цієї категорії ресурсів було визначити, в чому саме респонденти вбачають схожість ситуації у нас і на Заході, аналіз будемо вести, враховуючи абсолютну потужність ресурсу. І тут цікаво почати з такого ресурсу, як *“походження з родини з високим соціальним становищем”*.

Висновок про те, що родина є потужним ресурсом досягнення високого соціального становища в нашій країні, ми зробили, ще аналізуючи першу категорію ресурсів. На користь цього свідчить і варіант *“походження з родини з високим соціальним становищем”* (у загальному списку другий ранг по нашій країні і 37, 9% відповідей). На фоні 24,2% для країн Заходу це порівняно невисоке збільшення ваги – всього в півтора раза. Як впливає з відповідей, високе становище родини респонденти вважають вагомим ресурсом і для західних країн, там він має третій ранг у загальному списку, і рангова різниця становить одиницю. Але варто зазначити, що цей варіант не несе в собі того негативу, який міститься в відповідях

про впливових родичів та друзів, або у відповіді про вміння обходити закони. Родина з високим соціальним становищем може належати і до культурної або наукової еліти, що дає сприятливі стартові позиції, середовище соціалізації та виховання. Таке високе становище, як, до речі, і заможність батьків, може бути ресурсом як в тому сенсі, що відкриває шлях для просування по соціальних сходинках через підкуп і хабарництво, і в тому плані, що дає більше можливостей для отримання якісної освіти, зокрема і в країнах Заходу.

Майже однаковою як для нас, так і для країн Заходу (досить високою) є вага такого ресурсу, як *“готовність йти на ризик”* (18,6% і 18,3%). Дещо більша різниця у показниках (але за ще вищої абсолютної ваги) стосовно такого ресурсу, як *“гарне здоров’я”*. Респондентам видається, що в наших умовах цей ресурс навіть потрібніший для успіху (27,6%), ніж в західних країнах (23,0%).

Невеликою, в межах статистичної похибки, є різниця між ресурсною потужністю у нас і на Заході таких складових особистісного капіталу, як *“готовність допомагати людям”* (10,2% і 8,1%) та *“уміння переконувати, красномовність”* (12,3% і 13,7%). Порівняно невисокою і майже однаковою за важливістю як для нас, так і для західних країн уявляється респондентам потужність такого ресурсу, як *“приваблива зовнішність”* (11,1% проти 9,7%).

Дивно, але *“політична обізнаність”* наразі виявилась чи не найменш затребуваним ресурсом (7% і 9,9%). Це потужність на рівні такого ж малозатребуваного ресурсу, як *“прагнення і уміння робити людям добро”* (6,1% і 5,2%).

Для ситуації у нас, коли до високого соціального становища незрідка можна дістатися шляхом порушення закону, прагнення добра виглядає непродуктивною соціальною практикою. Не надто вирізняються добротою, на погляд респондентів, і ті, хто досягає соціальних висот в західному світі. Адже той образ західного світу, який у нас формується різними джерелами, справді, не спонукає думати,

що й там, щиро прагнучи робити добро, можна сподіватися на підвищення свого соціального становища.

А от над тим, чому такою малозатребуваною як у нас, так і в країнах Заходу уявляється респондентам “*політична обізнаність*”, варто розмірковувати. Стосовно країн Заходу це можна пояснити тим, що політика не надто визначає життя їх громадян, і просування по соціальних щаблях з нею зазвичай мало пов’язане, за винятком ситуацій, коли йдеться про власне політичну кар’єру. А от наші реалії начебто говорили про інше: залежно від політичних вітрів можна було як легко піднятися нагору, так і легко все втратити. Але, схоже, що ця ситуація не вкладається в поняття “обізнаність в політиці”, а перебивається якимось іншим ресурсом, приміром, впливовими родичами чи друзями.

Підсумок. Ресурси, які наші громадяни вважають найбільш дієвими для досягнення високого соціального становища в нашій країні, суттєво різняться від тих, що, на погляд респондентів, є важливими у реаліях західного світу. В Україні до таких ресурсів залічують передусім наявність впливових родичів та друзів, уміння обходити закон, походження з родини з високим соціальним становищем та заможність батьків. На цьому фоні малопотужними видаються такі суттєві для країн Заходу ресурси, як високий інтелект та здібності, хороша освіта, знання іноземних мов, чесність та принциповість, вишукані манери. Приблизно на однаковому рівні респонденти тримають вміння йти на ризик та міцне здоров’я.

Думаю, ці дані можуть слугувати індикатором певного системного стану нашого суспільства, що вказує на реальний вектор спрямованості багатьох суспільних практик. Адже, прагнучи успіху, людина змушена шукати не якісь ідеальні засоби його досягнення, а ті реальні ресурси, що його забезпечують в конкретних соціокультурних умовах. Про те, які саме ці ресурси, і свідчать наведені результати нашого дослідження.

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

МОРАЛЬНА СКЛАДОВА ВИБОРУ ЯК ПОКАЗНИК СТАНУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АТМОСФЕРИ СУСПІЛЬСТВА

Морально-психологічна атмосфера, що сформувалася в українському суспільстві протягом років його самостійного існування, є відбитком тих численних трансформацій, яких воно зазнало за минулі майже два десятиліття свого становлення. Водночас із розвитком національної самосвідомості, гордості, патріотизму, усвідомленням громадянських прав і свобод нинішній стан суспільної психіки, на жаль, характеризується розхитаністю нормативно-ціннісних засад, високим потенціалом руйнівних тенденцій у свідомості і поведінці людей, суперечливим еклектичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів світобачення практично усіх суспільних груп і прошарків, що разом загострилися за умов триваючої широкомасштабної економічної кризи, яка охопила увесь світ і зокрема Україну з кінця 2008 р.

З-поміж багатьох параметрів (стабільності/нестабільності, спокою/напруженості, оптимізму/песимізму, довіри/недовіри, розбрату/консолідації), за якими можна визначати стан суспільної психології, моральна складова відіграє чи не найпомітнішу роль, бо проймає усі сфери і форми людських взаємин. На жаль, характерна для нинішнього відтинку соціального часу ситуація пов'язана з тим, що в суспільній свідомості сформувалися і зберігають домінуюче становище настрої, різко контрастні емоційному піднесенню часів Майдану, а саме: розчарування, збентеженості, непевності, нігілізму, збайдужілості, що є наслідком деморалізації українського суспільства, поширеності явищ бездуховності та аномії. Такий висновок підтверджують дані численних соціологічних досліджень,

зокрема, опитування “Громадська думка в Україні – 2009”, проведеного Інститутом соціології НАН України навесні 2009 р. за методом “омнібусу”. У дослідженні як емпіричний референт, що мав відобразити якість суспільної моралі, використано запитання про те, яким чином більшість людей ладна задовольняти власні інтереси. Розподіл думок тих, хто відповів на запитання, наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви, що для задоволення власних інтересів більшість людей?..”
(N=1761)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>%</i>
Готові використати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій	41,7
Здатні при нагоді “згрішити”, але здебільшого дотримуються правових і моральних норм	46,4
Завжди діють у відповідності з правовими й моральними вимогами суспільства	11,9

Як видно з отриманих результатів, респонденти досить песимістично налаштовані щодо оцінки (а по суті, самооцінки) моральності тих засобів, якими їхні співгромадяни здатні скористатися для задоволення власних потреб і досягнення життєвого успіху. Понад 88% опитаних вбачають у більшості оточуючих людей тих, хто не зупиниться перед порушенням моральних і правових норм, якщо цього потребуватимуть їхні інтереси; при цьому майже половина з них певні, що більшість сучасників не гребуватиме будь-якими засобами задля досягнення власних цілей. Лише кожний восьмий респондент вважає, що правові й моральні заборони переважають як життєві орієнтири у порівнянні з зиском. Тож мусимо констатувати помітну моральну деградацію суспільства, котра, якщо ця негативна тенденція не буде подолана, здатна призвести до повного морального банкрутства й руйнації навіть

тих непевних інституційних засад громадянського суспільства, які існують на сьогодні.

Чи справді така небезпека реально існує?

З одного боку, розхитаність моральних засад суспільства є закономірним наслідком руйнування попередньої соціальної системи і культивованої нею ієрархії цінностей. Згадаймо, що за біблійною легендою Мойсей сорок років водив свій народ пустелею, аж поки не було знайдено “землю обітовану”. Раціональна інтерпретація цього міфу вказує на дві обставини: важкість умов (“пустеля”) і довгу тривалість (у даному випадку – зміна двох поколінь), що супроводжують будь-яку істотну суспільну трансформацію. Не варто оминати увагою й ту обставину, що маємо не просто заміну одних моральних норм іншими, а й істотну трансформацію механізмів соціального контролю; припускаємо, що ще довго спостерігатимуться слідові ефекти швидкого (в історичному масштабі) переходу від суспільних практик тотальної заорганізованості й патерналізму до ліберальних, переходу, який не був забезпечений відповідною культурною традицією.

З другого боку, інтенсивний темп сучасного життя, культурно-освітня розвиненість українського суспільства, потужні можливості ЗМІ за умов зваженої послідовної внутрішньої державної політики мали б скоротити цей перехідний період. Однак вочевидь він надто затягується внаслідок цілого ряду причин, до найістотніших серед яких слід віднести:

- непослідовний, суперечливий, затяжний характер суспільних трансформацій, неокресленість соціальних пріоритетів;

- невиправданість сподівань на те, що ринкові реформи і демократія завдяки зняттю адміністративних обмежень, розкріпачення особистої ініціативи, закріплення елементів народовладдя приведуть до суспільного процвітання і добробуту чи, принаймні, до бажання населення жити “поновому”;

- значну і, головне, стабільну недовіру до владних структур, нездатних ефективно розпорядитися суспільними надбаннями;

– те, що масове запровадження у буденну свідомість індивідуалістських моделей, *атомізація* населення стикається на практиці із звуженням соціального поля взаємодії внаслідок деградації, деструкції людського капіталу нації, дестабілізації, експансії злочинності, зниження стандартів споживання і якості відтворення людського ресурсу;

– психологічну неготовність, а для певних соціально-демографічних верств нездатність до переходу від суспільства з обмеженими, але чітко сформульованими можливостями вибору, до суспільства, де вищий ступінь свободи і самовідповідальності, але менша соціальна захищеність;

– дискомфорт і незахищеність перед тиском обставин, напруженість, ризик, невизначеність, з якими стикаються люди за пострадянських умов, багатократно посилюються стресогенним чинником непрозорості, неефективності, корумпованості та ненадійності основних соціальних інституцій, що робить сучасне українське суспільство “суспільством ризику”;

– те, що інститути громадянського суспільства поки що так і не стали засобом подолання розрізненості співгромадян внаслідок відсутності відповідної традиції та крайньої девальвації соціального капіталу, істотної преференції недовіри над довірою.

Усі ці негативні впливи на морально-психологічну атмосферу суспільства діяли й у попередні роки; проте нині вони стають ще більш небезпечними, бо підсилюються, по-перше, гнітючими наслідками світової економічної кризи і ще більш гнітючими очікуваннями щодо перспектив виходу з неї України; по-друге, паралічем владної системи, до якого призвели постійні чвари серед політичної еліти. Годі очікувати за таких умов не тільки зростання толерантності у зіткненні різноманітних систем ціннісних пріоритетів, самоідентифікаційних пошуків, відчуттів і рефлексій, а й збереження нині існуючого рівня суспільної злагоди. Відтак морально-психологічна атмосфера, що склалася в українському суспільстві, загрожує не тільки окремими моральними аномаліями (син сплановано вбиває батьків, підлітки знуцаються над старенькими, спроби

навертати людей у рабство, замовні вбивства тощо), а масштабними стихійними вибухами жорстокості й насильства.

З яких верств переважно рекрутуються носії деформованої моралі?

Для визначення потенційних “груп ризику”, які потребують особливої уваги суспільства, знову ж таки було використано запитання щодо засобів задоволення власних інтересів, проте в дещо іншій редакції. Якщо у попередньому випадку пропонувалося оцінити моральність способів дії більшості людей, то у другому запитання стосувалося морального вибору самого респондента (табл. 2)

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви, що для задоволення власних інтересів особисто Ви?..” (N=1761)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>%</i>
Готові використати будь-які, навіть протиправні, аморальні способи дій	4,3
Здатні при нагоді “згрішити”, але здебільшого дотримуються правових і моральних норм	45,3
Завжди дієте у відповідності з правовими й моральними вимогами суспільства	50,4

У порівнянні з даними, наведеними у попередній таблиці, картина майже дзеркально протилежна: якщо іншим потенційну здатність до використання аморальних засобів реалізації власних інтересів приписують 41,7% респондентів, і лише 11,9% вважають більшість співгромадян добропорядними, то щодо себе 50,4% певні, що завжди у своїх діях дотримуються моральних та правових приписів, і тільки 4,3% відверто заявили про готовність до будь-яких вчинків задля досягнення своїх життєвих цілей. Такий контраст цілком очікуваний; він вказує на те, що споконвічні моральні регулятори ще діють, забезпечуючи якщо не справжню добропорядність, то принаймні прагнення “виглядати пристойно”. Але нас у даному випадку цікавить та порівняно невелика частка (4,3%) респонден-

тів, які відкрито декларують нехтування моральними й правовими нормами, якщо ті стануть на заваді задоволенню їхніх інтересів. На наш погляд, саме люди, які бодай на словах відкидають моральні норми співжиття, переступили певну внутрішню межу, табу. Цинічна відвертість таких поглядів може бути, звичайно, почасти бравадою, але здебільшого вказує на реальну морально-психологічну готовність людини до відповідної поведінки. Тож зрозуміло, що вивчення даної категорії респондентів, яких надалі називатимемо “циніками”, потребує особливої уваги.

Одразу зазначимо, що порівняно невелика кількість “циніків” не дає змоги для коректного використання кількісних методів аналізу, тому йтиметься про пошук якісних ознак цієї “групи ризику”.

За об’єктивними соціальними показниками, що їх надає змогу отримати метод анкетування, дана категорія не надто різниться від решти учасників опитування. Серед чоловіків частка тих, хто “готовий на будь-що” заради власних інтересів, децю вища (5,4%) порівняно з жінками (3,3%); так само «циніків» трохи більше серед мешканців великих міст (5,5%) у порівнянні з жителями невеликих містечок (4%) або сільської місцевості (3,8%). Практично немає відмінностей за національною ознакою та рівнем освіти. Щодо територіального розподілу, то найбільше представництво – удвічі вище (8,9%), ніж у середньому за вибіркою – серед даної категорії респондентів мають представники Донецької області. Фіксуємо цей факт, ще раз наголосимо, що немає достатніх статистичних даних для ствердження, що це не є випадкове відхилення, а безпосередній наслідок соціального становища у регіоні. Загалом же потрібно констатувати, що між вказаними соціальними змінними і складом категорії «циніків» відсутні якісь чітко окреслені залежності.

Пошук усталених кореляцій між орієнтацією на аморальні засоби реалізації власних інтересів та самооцінками різних складових свого соціального статусу також виявився малоінформативним. Зокрема, не знайшло підтвердження припущення, що “готовими на все” насамперед є

найбільш нужденні респонденти. Так само не справдилися очікування, що “цініків” порівняно менше серед людей з високими матеріальними статками (тих, що, мовляв, “вже нахапалися”). Не вдалося також простежити якоїсь чіткої залежності між самооцінкою свого соціального становища і декларуванням готовності до застосування аморальних соціальних практик.

Натомість за рядом ціннісних орієнтацій відмінності між “цініками” й рештою респондентів означилися цілком рельєфно. Насамперед це демонстративне нехтування нормами законів, що діють у країні (якщо в середньому за вибіркою лише 5,3% зазначили, що “ніколи не беруть до уваги” такі норми під час прийняття життєвих рішень, то серед “цініків” такої позиції дотримуються 28,8%). Не менш очевидною є схильність до легітимації останніми насильства – 17,8% серед них вважають, що за певних обставин насильство проти інших людей “зазвичай можна виправдати” (загалом серед опитаних так вважають лише 5,7%). Даній категорії притаманні також послаблення ефективності традиційних форм суспільної саморегуляції (загалом серед респондентів 70,3% вказали, що вірять у Бога, тоді як поміж “цініків” частка віруючих становила 53,4%) і гіпертрофована оцінка такої особистої якості, як “готовність йти на ризик” задля досягнення життєвого успіху (цю якість відзначили як одну з найважливіших 30,4% “цініків”, тоді як загалом серед учасників опитування – 19,2%).

Наразі маємо зазначити, що хоч отримані дані не дали змоги ідентифікувати якусь із суспільних верств як переважне джерело рекрутування суб’єктів асоціальної поведінки, у соціально-психологічному відношенні готовність до вибору аморальних засобів задоволення власних інтересів досить чітко вказує на належність відповідно орієнтованих індивідів до категорії, що відзначається такими рисами, як агресивність, нехтування нормами, схильність до ризику і, поза сумнівом, потребує підвищеного соціального контролю.

*А.Зоткін,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ ПРИСТОСУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Для населення України сучасна фінансово-економічна криза не є ані новиною, ані несподіванкою. Так чи інакше, українському суспільству довелося більшість часу існування України як незалежної держави перебувати у кризових умовах. Українці вже пережили “сеанси шокової терапії” в середині 1990-х років з тотальними не виплатами зарплат та пенсій, галопуючою інфляцією національної валюти, розгулом злочинності. Саме в тих умовах люди перенесли найважчі удари “трансформаційної ломки” переходу від однієї системи до іншої, що поставило їх перед фактично безальтернативним вибором: або пристосуватись до нових реалій, або взагалі віддалитися від активного соціального життя. Цей період ознаменувався девальвацією ролі колишнього “гегемона радянської доби” – робітничого класу, деградацією селянства, маргіналізацією значних прошарків інтелігенції. Нові реалії висували нові умови гри, в рамках якої населенню довелося терміново міняти узвичаєні соціальні практики на інші, досі невідомі. Так відбулася “велика перекваліфікація”, коли люди мимоволі мусили відповідати новим потребам професійного ринку в час переходу економіки від переважання галузей виробництва до переважання сфери обслуговування та торгівлі. На арені суспільного життя активізувалися тіньові актори (криміналітет) та з’явилися нові соціально-професійні групи – підприємці, менеджери, брокери, офісні службовці та ін. Відбувся злам більшості соціальних інститутів, “інституційний вибух” [1], оскільки зміни у головних інститутах – економіці та політиці – зумовили зміни у інших царинах соціального життя. Нашим завданням є розгляд основних тенденцій змін у настроях

та поведінці громадян України під час поточної кризи. Оскільки вона ще перебуває у стадії свого розгортання, висловимо лише ряд гіпотез та варіативних припущень.

Ще раз зауважимо, що населення країни було поставлено перед фактом нових умов та мусило адаптуватися. Наскільки в такому випадку можна говорити про стратегії адаптації як продуману, сплановану програму цілеспрямованих дій, комплекс засобів використання можливостей та ресурсів для досягнення поставленої мети чи задоволення існуючих інтересів? Адже, як точно зазначив В.Парето ще на початку ХХ ст., неелітні верстви можуть лише відповідати на стимули, які задаються елітами. Переважна більшість українського суспільства змушена була хаотично та безсистемно пристосовуватися до нових умов без жодного планування, діючи відповідно до поточної ситуації “тут і тепер”. Тому, на нашу думку, доцільніше говорити про практики пристосування, ніж про стратегії у їх класичному розумінні. В Україні стратегії для себе та стимули для населення виробляли правлячі елітні групи, що посіли роль головного суб’єкта соціальних змін (на відміну від постсоціалістичних країн Східної Європи). Населенню ж дісталася пасивна роль об’єкта, що діє відповідно до змін умов соціального життя, що задаються елітами. Можливо, це пояснює, чому ми маємо суспільство, за висловом І.Селенї, “капіталістів без капіталізму” [2], яке більше нагадує неофеодалізм.

Важливим підґрунтям виникнення кризових явищ у різних царинах соціального життя стала негласна політика політико-владних еліт, спрямована на утримання інституційних перетворень. Перехід від однієї системи соціальних відносин до іншої досі не завершений, оскільки небажання проводити комплекс непопулярних реформ (що є невідворотним) визначає активно-деструктивну функцію еліт як головних акторів перетворень та пасивно-деструктивну роль неелітних верств як основного соціального середовища для проведення цих перетворень. Логічний наслідок подвоєння інституційної системи полягає в тому,

що ми живемо на тлі зруйнованих інститутів радянської доби та напівформлених, нефункціональних інститутів нового, пострадянського часу. Причому навряд чи можна це поставити у провину конкретній елітній групі. Адже всі еліти, можливо, несвідомо, але завжди старанно підтримували життя подвійної інституційної системи. Як за часів президентства Л.Кучми, так і під час правління В.Ющенка жоден уряд (а кожен із них уособлював конкретну політичну силу або конгломерат таких сил, пов'язаних з певними елітними угрупованнями) не спромігся до системних, стратегічних змін. Жоден склад парламенту не зміг прийняти та довести до реалізації *комплекс* проєктів у будь-якій царині. Замість того усталеною політичною практикою є локалізація існуючих проблем, прийняття кон'юнктурних рішень, виходячи з ситуативних інтересів конкретних соціальних груп. Часте "латання дір" замість одноразових, але системних і спрямованих на довгострокову перспективу змін не тільки гальмує розвиток, а й створює умови для конфліктів, що продукують і продукуватимуть надалі кризові явища (природні чи штучні).

У результаті маємо загальну деструкцію влади [3], несамотійність її судової складової, відсутність Податкового кодексу та юридичну невизначеність низки питань із власністю на землю, зруйновану систему радянської освіти та кволу, малофункціональну систему підготовки кадрів за європейськими стандартами, декларативно безоплатну медицину, наявну свободу слова, але цілковиту незначущість цього слова і відсутність важелів "четвертої влади" у ЗМІ. В Україні криза є не надзвичайним, а доволі узвичаєним явищем: напруженість у взаємовідносинах між центральною владою та регіональними елітами в першій половині 1990-х років, конфлікти керманців гілок влади та різних політичних сил на ґрунті змін до Конституції (передусім за розподіл повноважень) у 1995–1996 та 2005–2009 рр., залежність експортно орієнтованої економіки від світової кон'юнктури попиту (азійська криза 1998 р. та світова економічна криза 2008–2009 рр.), звинувачення

у корупції та злочинах вищих посадовців без покарання винних. Особливе місце посідають екологічні проблеми великих індустріальних міст та амортизаційна застарілість обладнання на всіх рівнях – від шахт до елементарних систем електро- та водопостачання у житлових будинках. Їх масштаби ще недостатньо усвідомлені в суспільстві, що, втім, не виключає переростання цих проблем у чергові кризи – “валютні”, “газові”, “нафтові” та навіть “цукрові”, “м’ясні”, “хлібні”.

За перебування у постійних кризових умовах (свого роду “життя у кризі”) українське суспільство виробило звичку до них, реагуючи лише на певні стимули. Можливо, саме тому більшість населення визнала незначний або мінімальний вплив сучасної фінансово-економічної кризи на своє життя. Лише 18,2% відчували на собі кризу на катастрофічному рівні, 61,8% “досить відчутно, але не катастрофічно”, 15,9% – “лише трохи”, 4,1% – “практично не торкнулася”. Це унаочнює не факт захищеності українського суспільства від змін у світовій економічній кон’юктурі, а звичку жити у стані постійних негараздів, що сприймаються як звичайна умова соціального існування.

Результати опитування–2009 демонструють, у яких царинах нинішня економічна криза торкнулася життя населення. 20,8% респондентів втратили роботу, 32,2% відчували перебої з виплатами зарплат та пенсій. Це прямо пов’язано із скороченням обсягів споживання. Населення України (і без того не розбещене споживчими практиками) змушене зменшити купівлю одягу, взуття, інших речей (61,8%) та навіть продуктів харчування (51,5%). Наголосимо тут факт смислового протиріччя між відповідями респондентів на запитання про вплив кризи та запитання про те, як саме вона торкнулася людей. Для громадян України факти неотримання зароблених ними грошей та зменшення можливостей повноцінної підтримки своєї життєдіяльності (в даному разі через механізм споживання) не спричиняє відчуття суттєвого впливу кризи. Її відчували на собі ті, хто втратив роботу: їх кількість приблизно збігається з кіль-

кістю тих, хто зазнав катастрофічного впливу кризи на своє життя (хоча при двовимірному розподілі можна бачити, що навіть серед групи тих, хто втратив роботу, 59,1% респондентів говорять про “відчутний, але не катастрофічний” вплив кризи на їхнє життя, 33,7% оцінили його як катастрофічний).

Дійсно, за період швидкого економічного зростання України в період 2003–2005 рр. та відносної економічної стабільності в 2005–2007 рр. українці вперше отримали можливість відчути деякі переваги капіталістичної ринкової системи та зробили перші кроки для виходу з одвічних злиднів. Розширення підприємництва, перехід громадян з нижчих у середні соціальні верстви супроводжувалися зростанням доходів та споживчих ініціатив. Причому доходи зростали повільніше, ніж темпи споживання. Проблема була розв’язана завдяки кредитним коштам, які надавалися різноманітними фінансовими установами чи не всім бажаючим, що додатково стимулювало пришвидшення темпів споживання. Консюмеризм не встиг стати узвичаєною практикою життя українців (він радше був тимчасовим проявом *надзвичайної* поведінкової моделі). Економічна криза та стрімка девальвація гривні все розставили на свої місця. Українці звично повернулися до *нормального* для них споживацького мінімалізму. Короткотермінова та ілюзорна “відпустка зі злиднів” не могла не мати наслідків для населення: 17,6% респондентів відзначили труднощі із поверненням кредитів, узятих у банках.

Здавалося б, у таких умовах можна очікувати зростання активізації населення у всіх сферах суспільного життя. Адже криза є не тільки “катастрофою”, а й “сприятливою можливістю”. Власне, у кризових умовах, за наявності багатьох стимульних факторів відбувається швидка переструктурація соціального організму. Втрата старих та наявність нових можливостей стимулює своєрідну соціальну рокировку, в результаті якої відбувається вихід на арену соціального життя найбільш активних соціальних верств

та індивідів. Під час загострення кризи логічними є підстави для посилення настроїв протесту та їх прояву в конкретних вчинках громадян. Однак переважна більшість населення України покійно та навіть фаталістично повернулася до своїх звичних станів. Стратегія активізації зусиль для отримання нових можливостей не змогла зламати усталених практик пасивного пристосування. Особливо чітко це мало прояв у взаємовідносинах між банками та вкладниками. Якщо зрозумілим є ставлення більшості клієнтів банків як законослухняних громадян до узятих ними кредитних зобов'язань, то жодних пояснень не має пасивна реакція вкладників на відверто шахрайську політику деяких банків щодо їх коштів. Українці покійно сплачують кредити і не менш покійно очікують повернення своїх депозитів із незаконно заморожених рахунків. Відтак можемо зробити припущення, що в умовах сучасної кризи поведінка більшості населення України коригується попереднім "кризовим" досвідом. Це зростання пасивної недовіри новим економічними інститутами (на прикладі банківської системи, яка створювала базу своїх клієнтів серед фізичних осіб протягом 2000–2008 рр. і делегітимізувала себе протягом двох місяців), ажіотажна закупівля товарів першої необхідності, переорієнтація на вже звичний споживчий мінімалізм.

Окремо слід сказати про пасивну позицію суспільства в час політичної кризи, яка є перманентною для політичного простору України. Це питання вже висвітлювалося нами при аналізі даних моніторингу 2008 р. [4]. Ми проаналізували опосередковану реакцію населення на політичну кризу в країні. Деполітизація, перехід більшості населення до пасивної та відстороненої позиції щодо політики в період відносної економічної стабільності (політичний ескапізм) може пояснюватись втомулю людей від постійних конфліктів між основними політичними гравцями, розчарованістю їх діяльністю, загальною пригніченістю від деструктивного фону щоденного інформаційного потоку. Проте поєднання довготривалої політичної кризи з числен-

ними наслідками економічної кризи створило умови для активізації населення у площині захисту своїх інтересів, в тому числі і через механізми політики. Однак дані опитування 2009 р. демонструють зворотні тенденції. В цьому можна упевнитись уже на результатах запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” (Табл.).

Таблиця

Інтерес громадян до політики (%)

Варіанти відповіді	1992	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2009
Зовсім не цікавить	22,5	27,2	29,2	30,4	27,2	26,7	21,9	19,2	20,8	11,3	15,4	15,4	24,4
Певною мірою цікавить	63,1	62,5	59,7	60,0	63,2	63,9	67,1	68,5	67,9	67,7	67,0	69,7	66,0
Дуже цікавить	12,3	9,8	10,7	9,3	9,4	9,3	10,9	12,0	11,1	21,1	17,4	14,8	9,5
Не відповіли	2,0	0,6	0,4	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1

Порівняльний аналіз результатів опитувань, проведених у 1992–2009 рр., дає підстави стверджувати, що зменшення кількості тих, кого політика не цікавила зовсім, відбувалося з 2000 р. Після нетривалої азійської економічної кризи, наслідки якої відчула на собі економіка України у 1998 р., у країні розпочався період економічної стабілізації, який продовжився економічним зростанням з 2003 р. Увесь цей період ознаменувався відносним зменшенням сегмента байдужих до політики. Щоправда, не було помітного збільшення кількості тих, хто дуже цікавився політикою (припускаємо, що там діють інші механізми – це демонструють дані опитування 2005 р.). У 2009 р. відбулося доволі різке збільшення сегмента байдужих до політики (на 9% порівняно з 2008 р.) та зменшення тих, хто дуже цікавився політикою (на 5,3% порівняно з минулим роком). Фактично показники інтересу населення до

політики наблизилися до рівня 1994, 1998 та 1999 рр. Економічні проблеми відсунули на другорядні позиції політичні інтереси.

Показники громадянської активності продемонстрували деякі зрушення у порівнянні з 2008 р. Однак є підстави вважати їх суто декларативними. Так, децю зросла кількість тих, хто висловив бажання взяти участь у таких заходах обстоювання своїх прав: законні мітинги та демонстрації (24,7% – у 2008 р., 28,5% – у 2009 р.), погрожування страйком (5,4% та 9,6%), бойкот (6,1% та 8,6%), несанкціоновані мітинги та демонстрації (2,6% та 5,0%), незаконні страйки (1,7% та 3,8%), пікетування державних установ (7,3% та 11,7%), захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення (1,7% та 3,7%). Проте аналіз відповідей на запитання *“У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь протягом останніх 12 місяців?”* демонструють лише вербальну характеристику зростання протестних настроїв, оскільки 83,7% респондентів не брали практичної участі у громадських заходах. Серед тих, хто дав позитивну відповідь про свою громадську активність, більшість становлять ті, хто переконував своїх близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів (10,2%), та учасники законних мітингів, демонстрацій, страйків (4,0%).

Така ж ситуація і з результатами відповідей на запитання *“Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”* Здавалось, кількість песимістично налаштованих до можливості захисту своїх прав та інтересів перед владою зменшилася до 58,9% (63,2% – у 2006 р., 64,4% – у 2008 р.), при цьому кількість тих, хто висловив упевненість у такій можливості, залишилася на попередньому рівні 8,2%, а кількість прихильників активного протесту (без застосування насильства) у разі погіршення умов життя становила у 2009 р. 73,5%. Тим не менше, аналіз відповідей на інші запитання у омнібусі не дає змоги зробити цілком однозначний висновок про

протестний потенціал громадян України в час економічної кризи. Разом із декларуванням необхідності активного протесту майже трьома чвертями опитаних, 62,8% респондентів погоджуються, що краще перетерпіти та за будь-яку ціну зберегти мир та злагоду. Більше того, переважна більшість опитаних не відчуває залежності ситуації у країні від власної позиції: понад 60% респондентів зазначили, що не несуть жодної відповідальності ані на загальнодержавному рівні, ані на локальному (в місті чи селі, де вони проживають). Таким чином, можна спостерігати амбівалентність позиції більшості населення України: декларування необхідності активного протесту у разі погіршення умов життя (фактор, що значно посилюється під час економічної кризи), але небажання брати участь у таких громадських заходах. Дане спостереження не є новим. Такий дуалізм позиції і поведінки був характерний для українців і в попередні роки. Однак особливе значення він має саме у період загострення кризи та погіршення умов життя. Це може свідчити про слабку дієвість саме економічних чинників на зростання громадянської активності та протестного потенціалу громадян.

Крім того, можна спостерігати найбільшу дезактивізацію та деморалізацію саме тих груп, що найбільше постраждали від економічної кризи та відчули її вплив як “катастрофічний”. Так, на запитання *“Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”* саме ця група дала найбільшу кількість негативних відповідей – 65,1% (тоді як у трьох інших групах кількість таких відповідей становила від 54% до 58%). У цій групі (відчули “катастрофічний” вплив кризи) найвищі показники страхів (*“Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?”*), ніж в інших групах. Що цікаво, саме у групі тих, хто відчув “катастрофічний” вплив кризи, поряд з високими показниками страхів щодо безробіття, зупинки підприємств, голоду маємо вищий показник страху щодо масових вуличних безпорядків.

Хоча саме вони є однією з форм протесту найбільш недоволених. Єдине, в чому поступаються найбільш постраждалі від кризи, так це у варіанті “по-справжньому нічого не боятися».

Таким чином, *на даному етапі розгортання кризи в Україні можна вирізнити деякі поточні тенденції у поведінці населення. По-перше, у практиках пристосування до нинішньої кризи громадянами використовується досвід попередніх економічних криз. По-друге, можна спостерігати домінування економічних проблем над політичними інтересами, що робить малоймовірним зростання протестних настроїв на цьому етапі. По-третє, навіть в умовах економічної кризи позиція населення залишається амбівалентною: декларація необхідності активних дій для захисту своїх прав та інтересів не підкріплюється реальною поведінкою. По-четверте, особливо дезактивізованою та деморалізованою виявилася група найбільш постраждалих від нинішньої кризи, що ставить під сумнів можливість їх активної участі в акціях протесту на даному етапі розгортання кризи.*

Отже, висновки нашого спостереження, розпочатого на даних опитувань Інституту соціології за 2006 та 2008 рр. [4], знаходять своє підтвердження і тепер: в українському суспільстві спостерігається якщо не поглиблення, то збереження тенденцій політичного ескапізму (відходу від політичного життя) більшості населення. Погіршення економічної ситуації в країні та зниження добробуту в суспільстві не змогли змінити цієї тенденції та вплинути на активізацію населення. Нечисленні столичні акції політичного протесту (“Дістали!”, “Геть усіх!” та ін.) не мали ані подальшої ескалації в регіонах, ані вагомих результатів. Єдина помітна акція на регіональному рівні (захоплення працівниками Херсонського машинобудівного заводу будівлі обладміністрації) не змогла втягнути в свою орбіту працівників інших підприємств країни, що також потерпіли від кризи. Наразі зауважимо, що населення деяких інших країн пострадянського простору продемонструвало

досить високий рівень громадянської активності протягом останнього півріччя (акції в Вільнюсі, Ризі, Кишиневі). Аналогічних випадків в Україні нині навряд чи можна очікувати. Однією з найважливіших причин малої мовірності масових акцій протесту серед громадян України, на наш погляд, є відсутність в українському політичному середовищі контрелітної групи, здатної стати ядром протесту. Втім, нові етапи розгортання кризи здатні суттєво змінити теперішню ситуацію у країні.

Література

1. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до “оранжевой революции” / Е.Головаха, Н.Панина // Н.В.Панина. Избранные труды по социологии: В трех томах. – Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики [Сост., ред., вступ. ст. Е.И. Головахи]. – К.: Факт, 2008. – С. 136–137.

2. Селеньи И., Гиял Э., Тоунсли Э. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И.Селеньи, Э.Гиял, Э.Тоунсли. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков: Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, 2008.

3. Шульга М. Деструкція влади (замість післямови) / М.Шульга // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 463–483.

4. Зоткін А. Деполітизація чи політичний ескапізм? / А.Зоткін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг ; за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 439–448.

*Ю.Саєнко,
доктор економічних наук*

СОЦІАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я

Під терміном “здоров'я” зазвичай розуміємо стан фізичних можливостей людини. Натомість Всесвітня організація здоров'я націлює на ширший діапазон цього поняття, пропонуючи під здоров'ям розуміти здатність/спроможність людини до праці, творчості і дозвілля. А відтак, насправді, навертає на поняття “соціального здоров'я”. Спробуємо запропонувати такі визначення:

соціальне здоров'я – це здатність/спроможність людини до активної, ефективної, інноваційної діяльності;

соціальне здоров'я – це сума фізичних, психічних і духовних сил людини, які уможливають її стати громадянином, свідомість і діяльність якого спрямована на розв'язання проблем сьогодення, що закладають фундамент майбутнього;

соціальне здоров'я визначається одним із базових критеріїв – часткою розв'язання проблем майбутнього у всьому обсязі діяльності;

соціально здорова людина (як і суспільство) – це майбутньо центрична людина (суспільство);

соціальне здоров'я – це інтегральна оцінка стану здоров'я індивіда і суспільства.

Нині ще рано пропонувати систему базових показників соціального здоров'я – потрібні спеціальні дослідження. Натомість у моніторингових та інших соціальних опитуваннях уже є запитання, які позірно мають стосунок до розкриття смислу поняття соціального здоров'я.

Політична активність. За моніторингом Інституту соціології НАН України [1], міра зацікавленості політикою за 1992–2008 рр. мала “сідлоподібну” динаміку. Етап падіння з 75% “дуже або певною мірою зацікавлених” до 69% (1992–1996). Етап зростання з 78 до 85% (2000–2008). У порівнянні зі зростанням останніми роками частки тих,

хто вважає, що політична ситуація в Україні напружена, з 66 до 84%, а особливо тих, хто вважає її критичною, вибухонебезпечною, з 8 до 19% (більш як удвічі), зростання “міри зацікавленості політикою” видається логічним. Постає запитання: у що саме “матеріалізується” така висока та ще й зростаюча “зацікавленість політикою”? Навіть не “у свисток”! Його нікому подавати, не маємо громадянського суспільства. Лише 17% українських громадян беруть участь у громадських, політичних організаціях чи рухах. І ця частка залишається постійною впродовж 1992–2008 рр. Отже, маємо 17% “громадськоактивних” при 85% “зацікавлених політикою”. Лише 17% респондентів реалізують свою зацікавленість у реальному громадсько-політичному житті. Хоча можливість вільно висловлювати свої політичні погляди, як визнають наші громадяни, зросла. У 1994 р. так вважали 55%, а у 2008 р. – 65%.

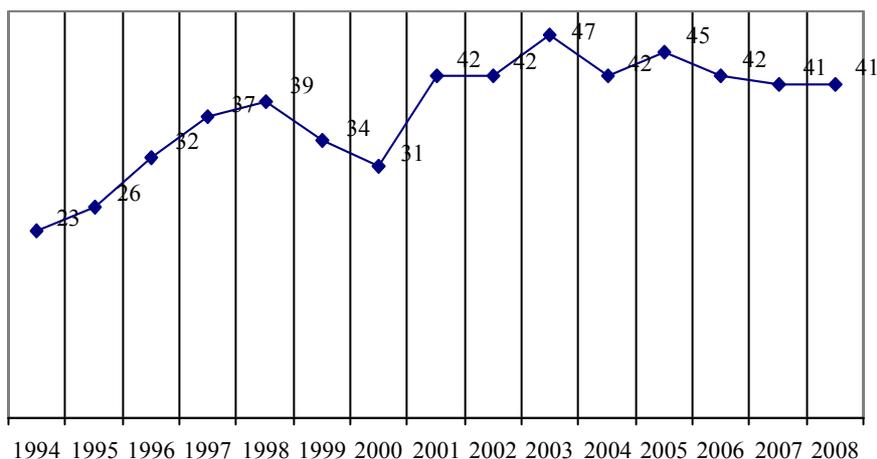
Зріс також і ступінь готовності обстоювати власні права та інтереси на 11% – з 38% у 1999 р. до 49% у 2008 р. При цьому переважно за рахунок частки невизначених, яка зменшилася майже удвічі – з 30 до 17%. Прикметно, що третина (30–34%) громадян залишаються незмінно “розчарованими” щодо ефективності обстоювання власної гідності. Ця тенденція подібна до тієї, що в Україні в цей же період зменшилася з 44 до 37% частка тих, хто налаштований за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій. Натомість хвилеподібно, синхронно з політичною та соціально-економічною ситуацією у країні коливається частка “активних протестувальників” проти постійного погіршення умов життя (*рис.*).

У період 1994–1998 рр., перед черговими президентськими виборами “активна протестність” зросла в 1,7 раза – з 23 до 39%. Потім до 2000 р. спадає до 31%. А далі зростає в 1,5 раза і у 2003 р. сягає 47%. Після Майдану з невеликими коливаннями без різкого спаду залишається на рівні 41–42% у 2006–2008 рр.

У травні 2007 р. Інститут соціології НАНУ зробив вимір вельми показового чинника – потреби в суспільних змінах.

Рисунок

Динаміка частки громадян України, які вважають, що потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя (%)

Майже 80% громадян підтримали таку фундаментальну позицію – “існуючий суспільно-політичний лад потрібно змінювати”: 42% опитаних підтримали зміни радикальним шляхом, а 37% вважали за доцільне реформувати нинішню ситуацію поступово [2]. До того ж маємо 58% громадян, які незадоволені тим, як розвивається демократія у нашій країні. Задоволені 18%, не визначилися 24% [1].

Це засвідчує колосальний розрив між народом і владою. Масова свідомість народу “мислить” системно і вимагає реформування існуючого суспільно-політичного ладу, від змін якого залежать різні складові способу життєдіяльності, включно зайнятість, підприємливість, якість і рівень життя, моральний клімат. А влада тим часом вирішує свої, далекі від народу кланово-політичні та бізнесово-олігархічні інтереси. Виявляється, населення України – це два паралельні світи, які на відміну від геометричних постулатів повинні перетнутися і зійтися раз і назавжди. Марно сподіватися на те, що вони зійдуться самі собою. З якого

це дива система влади має погіршувати своє безвідповідальне і сите життя? Тільки воля і сила народна! У який спосіб? Це тема окремого аналізу.

Тривожність. Попри всі перипетії майже двадцятилітньої української дійсності, за цей час суттєво зросла частка людей з нормальним рівнем тривожності – з 38 до 52%. А високий і гіпертривожний рівень у сумі впав з 44 до 29% [1].

Цікава штука, особливо для часу останнього українського президентства. Нормальний стан стабілізувався у 52% загалу ще у 2005 р. і відтоді не змінюється. Натомість секретаріат Президента разом із ним самим постійно перебувають у підвищеній, а то, може, у високій тривожності: ЗМІ мало не щоденно інформують про дуже глибоку “стурбованість” Президента тими чи тими проблемами в суспільстві. А оскільки ЗМІ не повідомляють, як ця “стурбованість” реалізується прийняттям рішень щодо розв’язання проблем, то легко уявити, якими темпами наростає тривожність президентського оточення. Знову влада у розриві з народом. На олімпі – висока і зростаюча тривожність, а тривожність українського народу нормалізувалася на рівні 52% здорового стану.

Здоров'я загалом. Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ дає щорічну динаміку самооцінок стану здоров'я (1992–2008 рр.). Оскільки запитання сформульовано у такій формі: “Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?”, то важко зрозуміти, що саме оцінює респондент – тільки свій фізичний стан чи зважає й на психічний та духовний. Фіксуємо падіння за 1992–2008 рр. частки тих, хто має добрий чи дуже добрий стан здоров'я, з 30 до 23%. Це збігається зі зменшенням чисельності населення України. Відтак Україна має меншу людність з дедалі гіршим здоров'ям.

Розглянемо, як поводяться українці у цій деструктивній ситуації стосовно однієї з найвищих життєвих цінностей – власного здоров'я.

До кого звертається людина з проблемами здоров'я? Майже половина громадян (48%) звертаються до установ

державної медицини. Третина (35%) нехтує професійною консультацією та допомогою і займається самолікуванням. Добре, якщо це стосується “легких” випадків, а багато серйозних захворювань починаються саме з “легких” не-загрозливих симптомів. Сьома частина (14%) не забуває про методи народної медицини – розумне поєднання підходів офіційної медицини з народною, безперечно, дає неабиякий ефект.

Низька популярність приватної медицини (2%) природно притаманна бідному населенню. Церква споконвіку лікує душу. А народ, вочевидь, має на увазі лише “тіло”. Проте слід пам’ятати формулу Івана Франка: “Дух, що тіло рве до бою”.

Стать. Орієнтації чоловіків і жінок збігаються. *Регіони.* На Заході менше тих, хто самолікується (29%). А на Півдні і Сході тих, хто вдається до народної медицини: лише 10–11% тамтешніх людей. *Вік.* Дві цікаві і цілком природні тенденції. Перша обернена, друга – пряма; чим старші люди, тим менше їх звертається до офіційної медицини: молодші – 51%; середні – 48%; старші – 44%; з віком зростає частка тих, хто звертається до народної медицини: 8–14–18%. *Освіта.* У прямій залежності від рівня освіти перебуває варіант “звертатися до лікарні, поліклініки”: початкова – 51%; середня загальна – 46%; вища – 63%. Натомість є дві “форми лікування”, які обернено пропорційні рівню освіти: люди з більш високим рівнем освіти менше вдаються до самолікування: початкова – 31%; середня загальна – 36%; вища – 22%; втрачає популярність і народна медицина з підвищенням рівня освіти.

Що негативно впливає на стан здоров’я? Одна справа знати про загрозу й інша – враховувати чи нівелювати відому загрозу. Маємо три найшкідливіші фактори негативного впливу на стан здоров’я: стан довкілля – 52%; неправильне харчування – 48%; психологічна напруженість – 42%. Та два фактори більш-менш відчутного впливу: шкідливі звички – 27% та умови праці – 21%. І два фактори несуттєвого впливу: спадкоємність – 12% та недостатнє фізичне навантаження – 7%.

Стать. Найбільші розбіжності між жінками і чоловіками щодо шкідливих звичок: аж на 22% вони менш значущі для жінок (17%), ніж для чоловіків (39%). Умови праці також менш значущі для жінок – 17 проти 25%. А три фактори більш значущі для жінок: психологічна напруженість – 47 проти 36%; стан довкілля – 56 проти 47%; спадкоємність – 14 проти 9%.

Регіони. Оскільки довкілля Заходу ще не так звівечене промисловим виробництвом, як Сходу, тому “тільки” 44% мешканців Заходу вказали на загрозливість цього фактора проти 63% (у 1,5 раза більше) мешканців Сходу. Центр (48%) і Південь (50%) на середньонаціональному рівні. Виявилось, що найбільший вплив психологічної напруженості відчувають два регіони: Південь та Схід – по 46%, а у двох інших регіонах 38% людей перебувають під психотропним впливом.

Вік. Люди середнього віку, на яких припадає найбільше індивідуально-сімейно-суспільне навантаження, більше, ніж інші когорти, стурбовані впливом на власний стан здоров'я двох чинників: умови праці (середні – 24%; старші – 17%; молодь – 18%) та психологічної напруженості (відповідно 46, 39, 37%).

Освіта. Показник негативного впливу на стан здоров'я зростає з підвищенням рівня освіти респондента для таких двох факторів: неправильне харчування (початкова – 45%; середня загальна – 50%; вища – 56%) та психологічна напруженість (відповідно 34, 41, 59%, цей фактор особливо турбує людей з вищою освітою); далі стан довкілля: початкова – 48%; середня загальна – 52%; вища – 41%; шкідливі звички відповідно 48, 53, 41%.

Як ми піклуємося про власний стан здоров'я? Незважаючи на певне розуміння ризиків негативного впливу на здоров'я, громадяни погано піклуються про власне здоров'я. З одного боку, 80% опитаних вказують на те, що вони “посередньо” або “добре” піклуються про власне здоров'я, з другого, їхнє піклування на дуже низькому рівні – лише з індексом 3.4 бала із 10-ти.

Мешканці Сходу оцінюють найвищий ризик погіршення стану здоров'я від поганого довкілля, а водночас найменше піклуються про поліпшення стану власного здоров'я. *Вік.* Було б природним, аби з віком, коли наростають проблеми зі здоров'ям, люди і більше піклувалися про його стан. А виходить навпаки; “посередньо та добре” піклуються про стан власного здоров'я: молодь – 78%; середні – 72%; старші – 70%. *Освіта.* З підвищенням рівня освіти знижується піклування про власне здоров'я; “посередньо та добре піклуються”: початкова – 71%; середня загальна – 73%; вища – 63%.

Засоби підтримки здорового способу життя. Незважаючи на низький рівень піклування про стан власного здоров'я, громада демонструє розуміння ефективних заходів для підтримки здоров'я. Найпопулярніші серед народу такі засоби з відчутним рейтингом: “оптимальний режим роботи і відпочинку” – 51%; “активний відпочинок” – 49%; “доцільне обмеження в їжі і алкоголі” – 40%. До малозначущих засобів належать: “народні методи оздоровлення” – 28%; “загартування” – 22%; “регулярні індивідуальні заняття” – 14%. І зовсім не популярними виявилися “масаж і самомасаж” – 10%; “регулярні групові заняття” – 6%.

Стать. “Народні методи” популярніші серед жінок (32%), ніж серед чоловіків (24%), а також “масаж і самомасаж” – 12 проти 7%. 43% чоловіків свідомі того, що треба обмежити себе в “їжі і алкоголі”. Вони більшою частиною, хоч і не надто, переважають жінок щодо “активного відпочинку” та “загартування”.

Регіони. “Оптимальний режим” значущіший на Сході (54%) та Півдні (52%) і менше у Центрі (49%) і особливо на Заході (46%). “Активний відпочинок” найпопулярніший у Центрі (53%) і найменше на Заході (44%) і Півдні (45%). А мешканці Сходу найменше з-поміж інших регіонів (42–45%) налаштовані на “доцільні обмеження у їжі і алкоголі” – такі собі найзатятіші українські гедоністи. Захід (36%) відчутно виокремлюється у порівнянні з інши-

ми регіонами (24–28%) стосовно значущості “народних методів оздоровлення”.

Вік. Майже щодо всіх заходів підтримки власного здоров'я спостерігаються вікові відмінності: “активного відпочинку” найбільше потребують молоді – 55% та середні – 53%, а старші, перебуваючи здебільшого на пенсії, вимушено відпочивають, а все ж 38% з них потребують саме активного відпочинку. І для них бездіяльний відпочинок не до снаги; природно, що молодші вподобують “загартування” більшою частиною, ніж старші (22, 24, 17% відповідно); так само “оптимальний режим”: 55, 56, 40%; так само “регулярні індивідуальні заняття”: 23, 14, 7%; “регулярні групові заняття”: 15, 5, 2%; щодо “народних методів оздоровлення” картина радикально протилежна: молодь – 18%; середні – 26%; старші – 39%.

Освіта. Чим вищий рівень освіти людей, тим частіше вони підтримують “регулярні індивідуальні та групові заняття”. З підвищенням рівня освіти зменшується інтерес до “народних методів оздоровлення”, при тому надто інтенсивно: початкова – 40%; середня загальна – 25%; вища – 16% (рівно у 2,5 рази!). Нелінійну залежність мають “активний відпочинок”: 36, 51, 44%; “загартування”: 18, 23, 19%; “оптимальний режим”: 39, 53, 47%.

Висновки. Окрім поняття “загального стану здоров'я”, варто ввести поняття “соціального здоров'я” як активної життєдіяльності, спрямованої в майбутнє. Люди розуміють ризики погіршення здоров'я і ефективні методи його підтримки, але загалом погано піклуються про поліпшення власного здоров'я.

Література

1. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є.Головаха, Н.Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 84 с.
2. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін ; за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 236 с.

*Н.Ходорівська,
кандидат соціологічних наук*

ДИНАМІКА АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Аналіз адаптованості українців до соціально-економічних змін набуває нової актуальності із настанням світової економічної кризи; цікавими є й відмінності у адаптації до змін чоловіків та жінок. Такий аналіз доцільно виконати, використовуючи тестову методiku оцінки соціального самопочуття (Є.Головаха, Н.Паніна) [1].

Соціальне самопочуття населення України досліджується в межах моніторингу Інституту соціології НАНУ, починаючи з 1995 р. Це інтегральний показник достатності важливих життєвих благ та вигод, а також власних характеристик опитуваного, яких потребує людина в житті в контексті адаптації до сучасних змін. До 20 основних факторів віднесено: вміння жити в нових суспільних умовах; здоров'я; робота, що підходить; необхідний одяг; хороше житло; сучасні економічні знання; упевненість у своїх силах; необхідна медична допомога; модний та красивий одяг; необхідні меблі; сучасні політичні знання; рішучість у досягненні своїх цілей; юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів; можливість повноцінно проводити відпустку; можливість мати додатковий заробіток; можливість купувати найнеобхідніші продукти; ініціатива і самостійність під час розв'язання життєвих проблем; повноцінне дозвілля; можливість працювати з повною віддачею; можливість харчуватися відповідно до своїх смаків.

При підрахунку інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС) використовують самооцінку респондентом достатності/недостатності для нього кожного з названих факторів. Інтегральний індекс коливається в межах від 20 до 60 балів, де 40 балів – “нульова” відмітка, нижче

якої цей показник фіксує недостатність, а вище – достатність названих благ. Переживання недостатності цих благ свідчить про дезадаптованість опитуваного, а переживання достатності їх означає його адаптованість до власної життєвої ситуації.

З наведеного переліку важливих факторів розглянемо насамперед динаміку самооцінок населенням України достатності уміння жити в нових суспільних умовах як здатності до адаптації до поточних змін [2, с. 36–43].

З 1995–1996 рр., коли відповідь “не вистачає цього уміння” обрали близько половини (46,9–52,6%) респондентів, цей відсоток повільно, але неухильно зменшувався до 2006 р., коли досяг свого мінімуму (30,5%). У 2008 та 2009 рр. (табл. 1) частка тих, кому не вистачає уміння жити в нових умовах, незначно зросла до 34,9–34,2%. Водночас частка тих, хто вбачає у себе уміння пристосовуватися, з 1995–1998 рр. (13,4–10,8%) повільно зростала до 28,4% у 2008 р., а у 2009 р. дещо зменшилась (23,4%).

ПІСС населення України з 1995 до 2009 рр. демонструє подібну динаміку адаптованості: від 35.1 бала у 1995 р. він зменшується до 33.7 у 1998-ому (найнижчий рівень), згодом поступово зростає до 39.4 у 2008-ому, а у 2009-ому дещо зменшується (38.9 бала). Це зменшення сталось (табл. 1, 2) переважно через незначне погіршення самооцінок достатності таких факторів: вміння жити в нових суспільних умовах; робота; необхідна медична допомога; можливість мати додатковий заробіток; ініціатива і самостійність під час розв’язання життєвих проблем; можливість працювати з повною віддачею; можливість харчуватися відповідно до своїх смаків.

Бачимо: всі ці фактори тією чи іншою мірою пов’язані зі статками людини. Найімовірніше причиною цього погіршення можна вважати економічну кризу. Водночас за деякими позиціями відбулось незначне поліпшення самооцінок достатності; це хороше житло; необхідні меблі. Відомо, що під час кризи дорогі речі, такі як меблі і хоро-

Розділ 2

Таблиця 1

Соціальне самопочуття населення України (2009, %)

<i>Фактори соціального самопочуття</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>	<i>Індекс достатності, бали</i>
Вміння жити в нових суспільних умовах	34,23	37,10	23,38	5,28	1.89
Здоров'я	46,10	18,04	35,36	0,50	1.89
Роботи, що підходить	41,98	16,43	26,94	14,65	1.85
Необхідного одягу	20,20	19,14	55,97	4,69	2.36
Хорошого житла	31,07	16,73	48,69	3,51	2.18
Сучасних економічних знань	36,11	24,64	19,65	19,60	1.84
Упевненості в своїх силах	27,85	31,71	38,37	2,07	2.11
Необхідної медичної допомоги	50,73	23,41	21,51	4,36	1.71
Модного та красивого одягу	32,22	19,77	19,77	28,25	1.88
Необхідних меблів	24,40	14,11	50,03	10,46	2.26
Сучасних політичних знань	23,81	21,19	25,43	29,57	2.02
Рішучості в досягненні своїх цілей	26,75	32,46	34,36	6,44	2.08
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	48,77	23,60	13,68	13,96	1.65
Можливості повноцінно проводити відпустку	55,83	16,70	14,85	12,61	1.59
Можливості мати додатковий заробіток	47,23	16,83	17,72	18,22	1.70
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	32,36	18,81	47,42	1,40	2.15
Ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем	21,99	32,47	41,28	4,26	2.19
Повноцінного дозвілля	43,69	24,41	23,46	8,44	1.80
Можливості працювати з повною віддачею	29,81	23,99	35,01	11,19	2.05
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	52,51	21,62	24,64	1,23	1.72
Інтегральний індекс, бали	38.90				

ше житло, дещо здешевіли; ймовірно, ті з небагатьох респондентів, яким вдалося заробити кошти на ці речі, змогли придбати їх під час кризи за дещо нижчою ціною.

За такими важливими в плані адаптації до змін позиціями, як достатність сучасних економічних знань, сучасних політичних знань, юридичної допомоги, опитані в усі роки демонструють найнижчі показники. Тим часом отримання цих знань та доступність юридичної допомоги могли б сприяти зростанню адаптованості громадян.

Розглянемо соціальне самопочуття громадян України в гендерному аспекті, звертаючись до результатів опитувань 1995, 1998, 2005, 2008 та 2009 рр. (табл. 2).

Таблиця 2
Соціальне самопочуття: гендерний аспект (бали)

Фактори соціального самопочуття	Індекс достатності									
	Чоловіки					Жінки				
	1995 р. N=792	1998 р. N=799	2005 р. N=798	2008 р. N=830	2009 р. N=812	1995 р. N=1018	1998 р. N=1011	2005 р. N=1002	2008 р. N=970	2009 р. N=987
Вміння жити в нових суспільних умовах	1.76	1.72	1.92	2.01	1.95	1.58	1.59	1.85	1.87	1.84
Здоров'я	2.00	1.90	1.97	2.07	2.03	1.66	1.52	1.65	1.74	1.78
Роботи	1.87	1.61	1.81	2.00	1.89	1.85	1.63	1.75	1.90	1.82
Необхідного одягу	1.91	1.89	2.22	2.48	2.45	1.73	1.75	2.05	2.27	2.28
Хорошого житла	1.96	1.96	2.03	2.17	2.18	1.89	1.98	1.97	2.08	2.17
Сучасних економічних знань	1.62	1.64	1.71	1.86	1.89	1.60	1.64	1.68	1.80	1.79
Упевненості в своїх силах	2.15	2.10	2.15	2.26	2.24	1.88	1.80	1.90	1.97	1.99
Необхідної медичної допомоги	1.50	1.56	1.72	1.87	1.79	1.37	1.40	1.47	1.69	1.64
Модного та красивого одягу	1.68	1.61	1.87	1.99	1.97	1.59	1.58	1.69	1.84	1.80
Необхідних меблів	1.87	1.92	2.07	2.25	2.33	1.87	1.92	1.94	2.14	2.19
Сучасних політичних знань	1.87	1.78	1.97	2.07	2.12	1.73	1.73	1.83	1.88	1.93
Рішучості в досягненні своїх цілей	2.12	1.97	2.11	2.24	2.18	1.89	1.82	1.93	1.99	1.99
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	1.58	1.53	1.63	1.70	1.69	1.54	1.52	1.59	1.63	1.62

Розділ 2

Продовження таблиці 2

Фактори соціального самопочуття	Індекс достатності									
	Чоловіки					Жінки				
	1995 р. N=792	1998 р. N=799	2005 р. N=798	2008 р. N=830	2009 р. N=812	1995 р. N=1018	1998 р. N=1011	2005 р. N=1002	2008 р. N=970	2009 р. N=987
Можливості повноцінно проводити відпустку	1.57	1.39	1.56	1.68	1.65	1.47	1.35	1.51	1.59	1.54
Можливості мати додатковий заробіток	1.86	1.55	1.72	1.94	1.74	1.72	1.52	1.67	1.73	1.68
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	1.80	1.68	2.05	2.28	2.24	1.64	1.51	1.85	2.05	2.07
Ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем	2.09	2.11	2.16	2.31	2.29	1.92	1.98	2.10	2.16	2.11
Повноцінного дозвілля	1.80	1.63	1.80	1.89	1.86	1.69	1.56	1.75	1.77	1.75
Можливості працювати з повною віддачею	1.94	1.72	2.06	2.19	2.08	1.93	1.79	1.99	2.06	2.03
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	1.54	1.35	1.65	1.91	1.79	1.43	1.25	1.50	1.71	1.66
Інтегральний індекс, бали	36.49	34.61	38.2	41.19	40.37	34.00	32.84	35.65	37.87	37.68

У 1995 р. інтегральний індекс самопочуття чоловіків становив 36.5 бала, а жінок – 34 бали. Цю різницю отримано за рахунок суттєвих відмінностей у відповідях за позиціями: здоров'я; робота, що підходить; необхідний одяг; упевненість у своїх силах; необхідна медична допомога; сучасні політичні знання; рішучість у досягненні цілей; можливість мати додатковий заробіток; можливість купувати найнеобхідніші продукти; ініціатива і самостійність.

За іншими позиціями відмінності не настільки суттєві, але майже за всіма факторами чоловіки частіше, ніж жінки, вказують на їх достатність.

У 1998 р. погіршення достатності життєво важливих факторів спричиняє зниження рівня соціального самопочуття опитаних; зменшується дистанція у відповідях чоловіків і жінок: інтегральний індекс чоловіків становить 34.6 бала (зменшився на 1.9 бала), а жінок 32.8 бала (зменшився на 1.2 бала). Попри те що перелік значущих розбіжностей скорочується, помітна різниця в оцінках за такими позиціями: здоров'я; упевненість у своїх силах; рішучість у досягненні своїх цілей; можливість купувати найнеобхідніші продукти; ініціатива й самостійність.

До 2005 р. соціальне самопочуття українців поліпшується, однак гендерні розбіжності у відповідях зростають разом із рівнем адаптованості.

Інтегральні індекси чоловіків (38.2 бала, на 3.6 більше, ніж у 1998-ому) та жінок (35.7 бала, на 2.9 більше) повертаються до дистанції у 2.5 бала, характерної для 1995 р. Найбільш помітна гендерна різниця у самооцінках достатності таких факторів, як здоров'я; необхідний одяг; упевненість у своїх силах; необхідна медична допомога; модний та красивий одяг; сучасні політичні знання; рішучість у досягненні своїх цілей; можливість купувати найнеобхідніші продукти.

У 2008 р. рівень соціального самопочуття населення дедалі зростає. У чоловіків він уперше за роки опитування перевищує "нульову" відмітку, коли негативи оцінок урівноважують позитиви (40 балів) і становить 41.2 бала. Жінки адаптовані гірше, їх індекс соціального самопочуття зростає повільніше і становить тепер 37.9 бала; гендерна дистанція у відповідях зростає до 3.3 бала. Перелік факторів, за якими самооцінки чоловіків та жінок є суттєво різними, дедалі розширюється і практично за всіма оціненими факторами різниці у відповідях чоловіків та жінок перевищують похибку за вибіркою (3%).

У 2009 р. індекс соціального самопочуття чоловіків дещо знижується до 40.4 бала (на 0.8), а жінок – до 37.7 бала (на 0.2 бала). Гендерні різниці у відсотковому вимірі залишаються значущими для всіх 20 факторів оцінювання.

Динаміка змін інтегральних індексів соціального самопочуття демонструє, що чоловіки швидше реагують на ті зміни, які відбуваються в суспільстві, як під час погіршення умов життя, так і під час їх поліпшення. Жінки повільніші в своїх реакціях на зміни і стабільно гірше адаптовані від 1995 до 2009 р.

Згідно з самооцінками населення, економічна криза незначно погіршила його самопочуття. Виникає питання щодо причин такого відносно незначного погіршення на тлі відчутного економічного спаду. Чи дійсно криза є невідчутною для населення України, чи населення скористалося певним умінням самостійно пристосовуватися до економічних спадів, що могло виробитися у протистоянні кризі 90-х років?

Розглянемо відповіді населення на запитання про те, якою мірою торкнулась їхньої сім'ї нинішня економічна криза (табл. 3).

Таблиця 3
Вплив кризи на сім'ю: гендерний аспект (2009, %)

<i>Міра впливу</i>	<i>Чоловіки (N=812)</i>	<i>Жінки (N=987)</i>	<i>Всього за вибіркою</i>
Катастрофічно	15,8	20,2	18,2
Досить відчутно, але не катастрофічно	63,3	60,6	61,8
Лише трохи	16,2	15,7	19,9
Практично не торкнулася	4,7	3,6	4

Відповідь “катастрофічно” обрали 18,2% респондентів; “відчутно, але не катастрофічно” вплинула криза на 61,8% опитаних; 19,9% вважають, що криза лише трохи зачепила їхню сім'ю; всього лише 4% опитаних не відчули її впливу. З відповідей респондентів різної статі видно, що хоча жінки частіше за чоловіків схильні оцінювати кризу як катастрофічну, гендерні різниці у відповідях незначні.

Відповіді на запитання про характер цього впливу та способи родини його пережити свідчать, що 20,8% опита-

них пережили звільнення з роботи (своє або членів сім'ї); третина – не виплату або неповну виплату зарплат або пенсій; 17,7% переживали складності з повернення банківського кредиту; кожен десятий – труднощі з поверненням з банку свого внеску, а 19,4% опитаних під час кризи відмічають погіршення якості комунальних послуг (можна було обрати кілька відповідей на запитання). Отже, 61,9% опитаних зменшили покупку одягу, взуття та інших речей, а більше половини респондентів вдалися до скорочення споживання продуктів харчування. Лише 6,7% опитаних не довелось робити нічого подібного. Зазначимо, що гендерні різниці у відповідях на це запитання незначні, хоча зберігається тенденція щодо дещо більшого сприйняття негативів жінками, ніж чоловіками.

Розглянемо самооцінки міри пристосованості населення до теперішньої життєвої ситуації (табл. 4).

Таблиця 4

**Самооцінки міри пристосованості:
гендерний аспект (2009, %)**

<i>Альтернативи відповіді</i>	<i>Чоловіки (N=812)</i>	<i>Жінки (N=987)</i>	<i>Усього за вибіркою (N=1798)</i>
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	20,1	16,4	18,0
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	34,8	32,6	33,6
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу, як доведеться, чекаю змін на краще	31,3	36,2	34,0
Важко відповісти	13,9	14,9	14,4

Активно пристосованими вважають себе 18% опитаних; третина населення перебуває в постійному пошуку себе, а більше третини не виявляють бажання пристосовуватися і живуть, як доведеться. Гендерні відмінності незначні.

Жінки дещо рідше відмічають свою активність або пошук свого місця в сьогоdnішньому житті, ніж чоловіки, і дещо частіше не бажають пристосовуватися.

Рівень психологічного дискомфорту населення під час кризи можна оцінити згідно з відповідями на запитання про негативні стани, які спостерігав респондент у себе хоча б раз впродовж останнього місяця (табл. 5).

Таблиця 5

Негативні стани, пережиті хоч би раз впродовж останнього місяця: гендерний аспект (2009, %)

<i>Альтернативи відповіді</i>	<i>Чоловіки (N=812)</i>	<i>Жінки (N=987)</i>	<i>Усього за вибіркою (N=1798)</i>
Утома, недостатність енергії	57,5	66,9	62,6
Безсоння	23,4	34,5	29,5
Напруженість	39,0	43,9	41,7
Безсилля, виснаженість	18,4	26,0	22,6
Депресія	22,7	28,4	25,8
Нічого з переліченого не пережив	16,7	9,7	13,0
Важко відповісти	4,7	2,3	3,4

* Можна було обрати кілька відповідей, тому сума перевищує 100%.

Утому, недостатність енергії пережили 62,6%, напруженість – 41,7%, безсоння – 29,5%, депресію – 25,8%, безсилля, виснаженість – 22,6% опитаних. Не пережили таких негативних станів лише 13% респондентів; не визначилися з відповіддю 3,4%. Бачимо, що переживання економічної кризи негативно впливає на психологічне самопочуття українців. Статевий розподіл відповідей на це запитання вказує: жінки помітно частіше переживають негативні емоційні стани, ніж чоловіки. Частка жінок, які відчували втому або безсоння, перевищує частку чоловіків на 10%; частка тих, хто скаржився на безсилля та виснаженість, – на 8%; частка тих, хто відчув депресію, – на 6%.

Підсумуємо. Динаміка соціального самопочуття українців свідчить про пік негативів, пережитий у 1998 р., та

повільне поступове поліпшення, що відбувалось до 2008 р. Попри позитивну динаміку, рівень адаптованості населення до ситуації на початку 2008 р. усе ще низький – індекс соціального самопочуття населення (39.4 бала) не досягав навіть “нульової” відмітки (40 балів), а частка тих, хто відмічає своє уміння жити в нових умовах, ледь перевищує чверть опитаних. У період економічної кризи, у 2009 р., соціальне самопочуття населення погіршилось незначно (38.9 бала). Але, попри значний негативний вплив економічної кризи на життєдіяльність, українці, скориставшись з власного уміння пристосовуватися та адаптивних ресурсів, ще не переживають значного погіршення соціального самопочуття, виявляючи певну стійкість.

Гендерні відмінності соціального самопочуття засвідчують вищий рівень адаптованості чоловіків, ніж жінок. Крім того, чоловіки у динамічному аспекті демонструють вищу, ніж жінки, лабільність, тобто схильність швидше реагувати на зміни, як під час поліпшення, так і у випадку погіршення умов життя. Переживання кризи негативно відбивається на населенні: відчувається втома, напруженість, безсоння, депресія. Більшою мірою це впливає на емоційний стан жінок, ніж чоловіків.

Література

1. Головаха Е. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.Головаха, Н.Панина. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 1997. – 64 с.
2. Головаха Е. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Е.Головаха, Н.Паніна. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 36–43.

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

ДОЛУЧЕННЯ ДО ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ ЯК ФАКТОР РОЗШИРЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ АДАПТАЦІЇ

Сучасна фінансово-економічна криза виявилась досить важким тягарем для України, поширившись на грошово-кредитну, фіскальну, соціальну сфери, погіршивши соціальне самопочуття та очікування і соціально-економічних суб'єктів, і пересічних громадян. Вагомим наслідком такої кризи стало загальне погіршення якості життя населення у зв'язку з комплексним впливом зниження доходів, бюджетних видатків та зростання безробіття. А основною ознакою глобальної економічної кризи стало зниження споживацького попиту на товари та послуги, погіршення умов життя, звільнення та скорочення робочих місць, зменшення прибутків громадян, зміни соціальної та майнової структури населення.

Відповідно в умовах соціально-економічної кризи актуалізуються питання адаптивних можливостей, адекватності і конструктивності поведінки. Саме успішність цих процесів впливає на подальші тенденції соціального та економічного розвитку суспільства, виступає діагностичним критерієм психічного здоров'я, чинником самореалізації та адаптації до кризових умов.

Загальними критеріями успішності адаптації виступає суб'єктивне самооцінювання ступеня адаптації, позитивний емоційний стан, наявність можливостей для подальшого розвитку, позитивне перспективне оцінювання майбутнього.

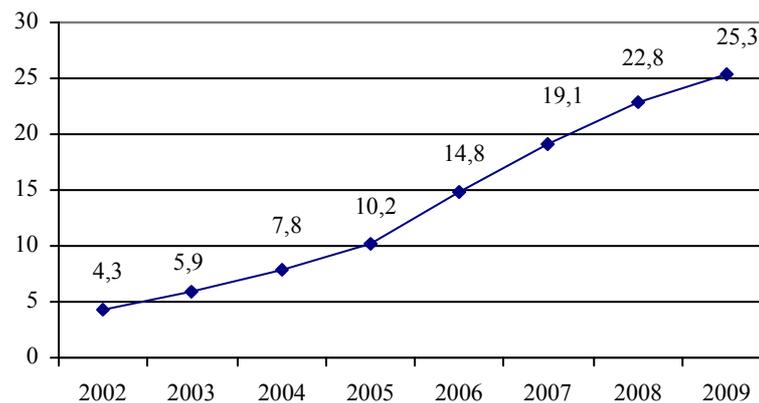
К. Левін, досліджуючи індивідуальні особливості стратегій адаптації до зміни ситуації, наголошував на важливості соціального контексту як потужного стимулятора або засобу обмеження поведінки [1].

Входження в певну соціальну зону, зокрема в зону сучасних ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій), і долучення до Інтернет-мережі, на наш погляд, розширює поле самореалізації та виступає додатковим інструментом адаптації особистості в умовах соціально-економічної кризи.

Зауважимо принагідно, що, незважаючи на всі негаразди, які спіткали в умовах кризи мешканців України, кількість користувачів Інтернету в Україні неухильно зростає (рис.).

Рисунок

Користувачі Інтернету в Україні (%)

Більше того, в умовах кризи виявлено досить цікавий феномен. Як зазначалося, основною ознакою глобальної економічної кризи є реальне зменшення прибутків населення, скорочення витрат на продукти харчування та інші товари народного вжитку, зниження споживацького попиту на товари та послуги. Це підтверджують і дані Держкомстату України [2]. За останній рік спостерігається загальне скорочення абонентів мобільного зв'язку, абонентів кабельного телебачення (на 4,8% та 1,07% відповідно), і лише за перший квартал 2009 р. їх кількість зменшилась

на 6% та 2,15% відповідно. Водночас статистика засвідчує, що навіть в умовах кризи фіксується зростання кількості абонентів мережі Інтернет в Україні. Так, за даними Держкомстату України, за останній рік кількість абонентів мережі зросла на 34,7% (у тому числі домашніх абонентів на 51,7%), і лише за перший квартал 2009 року на 5,3%.

З огляду на завдання нашого дослідження для порівняння виділимо дві групи: 1 – користувачі Інтернету (25,3%), до якої увійшли респонденти, що надали ствердну відповідь на запитання “*Чи користуєтесь Ви Інтернетом?*”; 2 – “некористувачі” (63%), в яку увійшли респонденти, які зазначили: “не маю потреби і ніколи не користуюся”.

Дослідження засвідчило подібне сприйняття ситуації, що склалася сьогодні у країні, представниками більшості соціальних груп. У виділених групах зафіксовано, що сьогодні люди найбільше бояться безробіття, зростання цін та невиплат зарплат, пенсій. І вважають, що довготривалими наслідками теперішньої економічної та фінансової кризи стане суттєве зростання безробіття та різке зниження рівня життя, а також руйнація промислової сфери та фінансової системи. Криза вплинула на всіх мешканців країни. Загалом лише 4,1% респондентів, відповідаючи на запитання: “*Якою мірою Вас і Вашої сім’ї торкнулася фінансово-економічна криза?*” зазначили, що їх вона “практично не торкнулася”. Переважну ж більшість (61,8%) криза заторкнула “досить відчутно, але не катастрофічно”.

Виділеним групам притаманні й певні відмінності. Результати попередніх досліджень засвідчили, що користувачі Інтернету ведуть більш різноманітний (насичений) стиль життя порівняно з іншими групами [3]. Можна припустити, що це, з одного боку, робить їх вразливішими в умовах кризи (будучи задіяними в різних сферах життя, вони мають більше можливостей зіткнутися з кризою в різних сферах), а з другого – розширює шляхи подолання кризи та можливості адаптації до неї.

Результати дослідження підтверджують ці припущення. Говорячи про вразливість, слід зауважити, що група користувачів демонструє сильнішу ураженість кризою. Так, наприклад, проблеми, пов'язані із скороченням обсягів виплат заробітної плати (пенсії), відчують 36,6% користувачів проти 29,8% серед некористувачів; проблеми, пов'язані з поверненням узятого в банку кредиту, відчують 22,7% користувачів проти 15% серед некористувачів; труднощі з поверненням свого внеску з банку відповідно 12,8% проти 8,5%.

З іншого боку, користувачі оптимістичніші в оцінці можливостей подолання кризи. Так, 57,3% користувачів Інтернету вважають, що до 2020 р. ситуація в країні поліпшиться, і лише 20,8% вважають, що ситуація погіршиться (серед некористувачів 46,4% та 22,7% відповідно).

Користувачі активно будують плани на найближчий час. Так, вони налаштовані протягом найближчих двох-трьох років поліпшити матеріальне становище (61,9% проти 39,8% серед некористувачів), поліпшити якість проведення вільного часу (36,6% проти 15,1%), підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень) (30,6% проти 5,3%), змінити роботу на престижнішу (вище оплачувану) (26,2% проти 10,6%), створити (розширити) власний бізнес (18,1% проти 3% серед некористувачів).

Як засвідчують результати нашого дослідження, користувачі обирають для себе активніші шляхи виходу з кризи (стратегії адаптації). Так, з тих мешканців України, хто втратив роботу, 64,5% користувачів зазначають, що шукатимуть роботу, поки не знайдуть, тобто обирають активно-дієву стратегію подолання наслідків кризи (серед некористувачів таких 58,3%). Пасивну стратегію адаптації, яка виявляється у відсутності планів на майбутнє у разі втрати роботи, частіше обирають некористувачі – 30% проти 17,2% у групі користувачів Інтернету.

В 2009 р. користувачі частіше використовують Інтернет-мережу для реалізації своїх планів та інтересів (табл.).

Таблиця

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
“З якою метою Ви використовуєте Інтернет?”
серед користувачів Інтернет-мережі (%)**

Варіанти відповіді	2006 N=293	2007 N= 340	2009 N=452
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	38,8	39,4	47,8
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	36,5	38,5	42,7
Знаходжу нові комп'ютерні ігри	*	11,2	10,4
Просто блукаю по мережі	20,5	15,3	21,2
Спілкуюсь у чатах, iCQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “В контакт” тощо)	16,4	17,9	36,7
Беру участь у форумах, конференціях	7,8	4,4	6,2
Користуюся електронною поштою	28,3	35,6	47,8
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	35,6	40,0	40,0
Знаходжу й читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книги	6,4	7,4	9,1
Читаю анекдоти, гумор	*	12,6	14,2
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	33,8	30,9	48,7
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	*	*	18,8
Знаходжу й слухаю/переписую музику, фільми	22,4	24,7	33,4
Граю в комп'ютерні ігри он-лайн	*	*	14,4
Слухаю передачі радіостанцій через Інтернет	*	3,8	6,4
Шукаю односторонніх партнерів для реалізації нових ідей, проєктів, ініціатив	*	*	5,1
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп)	*	*	11,5
Шукаю інформацію про товари/послуги	14,2	14,7	19,9
Здійснюю покупки он-лайн	2,7	2,6	5,1
Веду віртуальний щоденник, “Живий Журнал”, маю свій сайт	*	1,2	1,8
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	2,3	1,5	1,5
Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	*	*	10,6
Інше	2,7	0,9	1,1
Не користуюсь Інтернетом	*	4,7	1,3
Знаходжу інформацію на теми сексу, еротики	*	5,3	*

* Цей варіант відповіді в запитанні даного року не надавався.

Неважко помітити, що навіть порівняно з 2007 р. відбулися значні якісні зміни у використанні Інтернет-мережі. Підвищується загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси користувачів, а також форми та цілі використання Інтернету. Це і ознайомлення з останніми новинами, поточною інформацією; і пошук інформації для навчання/підвищення кваліфікації та інформації за інтересами; користування електронною поштою; спілкування в мережі; пошук інформації про товари/послуги та покупки он-лайн; відвідування сайтів державних, громадських структур тощо.

Потенційно в новітніх ІКТ закладені певні ресурси (недосяжні поза Інтернет-мережею), які розширюють способи та засоби розв'язання проблем, породжуваних кризою, та збільшують шанси активно-позитивної адаптації до неї.

Долучення до Інтернет-мережі забезпечує можливості:

- пошуку роботи (вакансій) через Інтернет-мережу, що збільшує ресурси активного самостійного виходу з кризи;
- одержання роботи безпосередньо в мережі за новими професіями, які з'являються з появою Інтернету, що збільшує кількість імовірних видів заробітку, розширюючи індивідуальне поле варіантів подолання кризи (наприклад, веб-дилер, веб-дизайнер тощо);
- здійснення купівлі-продажу товарів через Інтернет-мережу, що дає змогу заощадити час та кошти, зокрема, на оренду офісу або вартості товару тощо;
- пошуку партнерів (замовників), налагодження зв'язків для реалізації своїх інтересів, що збільшує комунікативно-виробничі резерви користувачів;
- організації та розвитку бізнесу (Інтернет – це місце, де можна стартувати з відносно невеликим початковим капіталом);
- оперативного зв'язку через мережу (користування електронною поштою заощаджує і час і кошти);
- збільшення можливостей збирання необхідної інформації, що запобігає імовірним ризикам і негативним наслідкам розвитку подій або мінімізує їх (відстеження різ-

них аспектів розвитку подій для прийняття оптимального рішення), зокрема, щодо здійснення певних фінансових, економічних кроків або ризику бути ошуканими несумлінними роботодавцями, продавцями чи партнерами тощо; – можливість просто відпочити, зняти емоційну та психологічну напруженість, що збільшує шанси зняття психологічних наслідків впливу кризи (спілкування, гра, заняття улюбленою справою тощо).

Аналіз даних свідчить, що користувачі досить активно використовують ці можливості (*табл.*). Так, кількість користувачів Інтернету, які в мережі знайомляться з останніми новинами, поточною інформацією, в 2009 р. порівняно з 2007 р. зросла на 8,4%; кількість тих, хто в мережі шукає інформацію для навчання/підвищення кваліфікації зросла на 4,2%; тих, хто користується електронною поштою, – на 12,2%; хто шукає інформацію про товари, послуги, – зросла на 5,2%. У 2009 р. 18,8% користувачів зазначили, що шукають у мережі інформацію про вакансії, можливості працевлаштування, а 10,6% – відвідують сайти державних, громадських структур тощо.

Крім того, Інтернет надає додаткові можливості і відпочити, і поспілкуватися, порадитись із друзями та компетентними особами, що також активізує індивідуальні адаптивні стратегії, зрештою урізноманітнює життя. Так, за результатами дослідження, кількість користувачів Інтернет-мережі, які спілкуються в чатах, ICQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “В контакт” тощо) в 2009 р. порівняно з 2007 р. зросла на 18,8%; кількість тих, хто в мережі шукає інформацію на теми, які цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо) зросла на 17,8%; тих, хто знаходить і слухає/перепишує музику, фільми, збільшилось на 8,7%; хто просто блукає по мережі – на 5,9%.

Результати дослідження засвідчують, що українці впевнено обирають Інтернет як надійний супутник свого життя, навіть попри кризу. Долучення до Інтернету забезпечує

користувачам розширення індивідуальних можливостей пристосування до кризи. Некористувачі фактично позбавлені цього ресурсу, що певним чином звужує їх адаптивні можливості.

Література

1. Левин К. Теория поля в социальных науках [Текст] : монография / К.Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.
2. Державний комітет статистики України / Статистична інформація. Транспорт і зв'язок. Абоненти зв'язку. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Бойко Н. Новітні інформаційні технології та сучасний стиль життя / Н.Бойко // Стиль життя: панорама змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 157–220.

Розділ третій

**Соціокультурний чинник
в добу суспільних
катаклізмів**

*А.Ручка,
доктор філософських наук*

ЦІННІСНА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ В ПЕРШІЙ ДЕКАДІ НОВОГО СТОЛІТТЯ

Добігає кінця перша декада ХХІ століття. Починалась вона для незалежної України більш-менш обнадійливо. Після загрозливих кризових явищ 1990-х років (різкий обвал виробництва, суттєве скорочення ВВП, гіперінфляція, масове збідніння населення тощо) на початку нового століття з'явилися ознаки економічного одужування країни. Про це свідчили, зокрема, дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України: якщо тих, хто оцінював економічну ситуацію в країні 1998 р. як погану, було серед усього населення 92% , то в 2002 р. таких вже стало 78% . Моніторингові дані 2008 р. свідчили, що економічну ситуацію у країні негативно оцінювали 60% опитаних. Водночас з 1998 р. до 2002 р. частка людей, які були не задоволені своїм життям загалом, зменшилась з 70% до 57% . У 2008 р. таких було зафіксовано вже 41% .

Наведені дані свідчать передусім про позитивну динаміку самопочуття людей, яка була наявна в українському соціумі майже десятиріччя як наслідок насамперед оздоровчих процесів у економіці. Зрозуміло, така динаміка зумовлювалась частково і психологічним механізмом адаптації, пристосування людей до нових соціоекономічних реалій. Отже, справи в економічній сфері на початку і в середині першої декади нового століття схилялися до оптимістичних надій на подальше поліпшення суспільного життя. Особливий сплеск сподівань і оптимізму громадян спостерігався під час помаранчевої революції 2004 р. Проте далі сталося не так, як гадалося.

Уже влітку 2008 р. соціологічні центри країни почали фіксувати погіршення оцінок нашими громадянами соціально-економічної ситуації у країні. За даними, наприклад

фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, з серпня до жовтня 2008 р. частка негативних оцінок щодо соціально-економічної ситуації зростає з 58% до 74%. За цей же період частка не задоволених своїм життям збільшилась з 41% до 53%. Крім того, наприкінці 2008 р. понад 80% опитаних вважали, що в Україні склалася політично напружена, кризова, критична ситуація. Отже, погіршення оцінок соціально-економічної і політичної ситуації у країні з боку українського соціуму можна розцінювати як симптом насування серйозних суспільних випробувань. І ці випробування не забарилися. Маю на увазі глобальну фінансово-економічну кризу, яка в 2009 р. масштабно запанувала в нашому житті. Соціологічні дані (2009 р.) Інституту соціології НАН України свідчать, що фінансово-економічна криза зачепила так чи так понад 95% громадян. При цьому 80% респондентів вважають, що криза торкнулася їх самих та їхніх сімей досить відчутно і навіть катастрофічно.

Сьогодні серед спеціалістів побутує чимало оцінок, прогнозів, сценаріїв щодо змісту, характеру і наслідків даної фінансово-економічної кризи. Дехто з них вважає, що криза в Україні вже сягнула свого дна, мовляв, з’явилися уже певні ознаки оздоровлення вітчизняної економіки. Далі нас очікує піднесення. Дай-то, Боже! Але тут виникає почуття дежав’ю. Щось подібне з нами вже траплялось! Мабуть, це відбувалось у нас напередодні і на початку першої декади нового століття.

У зв’язку з цим дослідницький інтерес становить вивчення динаміки *ціннісної ментальності* українського соціуму саме в період 2000–2009 рр. Поняття “ціннісна ментальність” пов’язується як з потребами людей, так і з ціннісними стандартами (критеріями), виробленими в даному соціумі (культурі). На підставі задоволення потреб і з урахуванням ціннісних стандартів (критеріїв) здійснюються ціннісні оцінки будь-яких вимірів життєвого світу. Внаслідок цього в людській ментальності створюється ціннісно-смістова картина навколишнього життєвого світу

з його можливостями і обмеженнями. Отже, ціннісна ментальність є найважливішим орієнтиром бачення, розуміння і відчуття життєвого світу людей, а також суттєвим регулятивом їх поведінки, діяльності та спілкування.

Щоб з'ясувати особливості динаміки ціннісної ментальності українського соціуму в межах періоду 2000–2009 рр., до уваги взято результати чотирьох репрезентативних загальнонаціональних опитувань, здійснених у 2000 р. (N=1200), 2003 р. (N=1800), 2006 р. (N=1800), 2009 р. (N=1800). У соціологічному інструментарії усіх чотирьох опитувань респондентам пропонувалось оцінити *важливість особливо для себе 20* (в опитуванні 2000 р. – 19) життєвих позицій за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає “зовсім не важливо”, 2 бали – “скоріше не важливо”, 3 бали – “важко сказати, важливо чи ні”, 4 бали – “скоріше важливо”, 5 балів – “дуже важливо”. Нижче (табл. 1) наведено список життєвих позицій і дані, які засвідчують динаміку ціннісної ментальності (ціннісних пріоритетів) опитаних за період 2000–2009 рр.

Як бачимо, у 2003 р. (порівняно з 2009 р.) статистично значуще зросла важливість 9 життєвих позицій (“*національно-культурне відродження*”, “*розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей*”, “*державна незалежність країни*”, “*підвищення освітнього рівня*”, “*демократичний розвиток країни*”, “*можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу*”, “*можливість підприємницької ініціативи*”, “*можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур*”, “*участь у діяльності політичних партій і громадських організацій*”). Якщо середній індекс цього комплексу ціннісних пріоритетів дорівнював у 2000 р. 3.22 бала, то в 2003 р. його середня значущість зросла до 3.70 бала.

Водночас у 2003 р. (порівняно з 2000 р.) статистична значущість 5 життєвих позицій не змінилась (“*міцна сім'я*”, “*благополуччя дітей*”, “*цікава робота*”, “*суспільне визнання*”, “*незалежність у справах, судженнях, вчинках*”).

Розділ 3

Таблиця

**Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України
за період 2000–2009 рр. (середньозважені бали
за 5-бальною шкалою)**

<i>Життєві позиції</i>	2000	2003	2006	2009
Міцне здоров'я	4.96	4.90	4.81*	4.85*
Матеріальний добробут	4.90	4.69	4.65	4.66
Міцна сім'я	4.83	4.84	4.75**	4.82**
Благополуччя дітей	4.80	4.76	4.70	4.73
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4.69	4.21	4.18	4.16
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4.41	4.31	4.33**	4.23**
Цікава робота	4.30	4.29	4.06	4.13
Суспільне визнання (повага, колег, співгромадян)	4.27	4.24	4.11*	4.17*
Відсутність значного соціального розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства)	4.16	3.63	3.72*	3.61*
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3.97	3.93	3.99**	3.85**
Національно-культурне відродження	3.80	3.94	3.82**	3.57**
Розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3.61	3.85	3.73**	3.57**
Державна незалежність країни	3.60	4.07	3.98**	3.63**
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3.53	4.13	3.88**	3.69**
Демократичний розвиток країни	3.28	3.85	3.90**	3.66**
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3.16	3.90	3.72**	3.57**
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3.10	3.43	3.27	3.26
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	2.99	3.45	3.50**	3.33**
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	1.90	2.67	2.69**	2.46**
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання обрядів тощо)	-	3.02	3.05**	2.89**

* Статистично значущі відмінності середньозважених балів фіксуються за рядками між 2006 і 2009 рр. (* – на рівні 5%, ** – на рівні 1%).

У 2000 р. середній індекс цього комплексу ціннісних пріоритетів дорівнював 4.43 бала, а в 2003 р. – 4.41 бала.

Крім того, у 2003 р. 5 життєвих позицій (порівняно з 2000 р.) суттєво знизили свою значущість (*“міцне здоров’я”, “матеріальний добробут”, “сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві”, “створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “відсутність значного соціального розшарування”*). У 2000 р. середній індекс даного комплексу ціннісних пріоритетів дорівнював 4.62 бала, у 2003 р. – 4.35 бала.

Тепер, якщо порівняти індекси ціннісних пріоритетів 2000 р. і 2006 р., то можна побачити таке. У 2006 р. майже той самий комплекс ціннісних пріоритетів, що і в 2003 р. (за винятком позиції *“національно-культурне відродження”*), мав середній індекс вищий (3.58 бала за 5-бальною шкалою), ніж у 2000 р. (3.22). Але цей індекс був нижчим, ніж у 2003 р. (3.70). Це означає: порівняно з 2000 р. значущість даного комплексу ціннісних пріоритетів спочатку зростає (2003 р.), а потім – знижується (2006 р.).

Водночас у 2006 р. (порівняно з 2000 р.) статистична значущість 2 життєвих позицій не змінилась (*“незалежність у справах, судженнях, вчинках”* і *“національно-культурне відродження”*). У цей комплекс ціннісних пріоритетів треба, мабуть, зарахувати і позицію *“участь у релігійному житті”*, значущість якої не змінювалась з 2003 р. Протягом 2000–2006 рр. загалом індекс цих трьох ціннісних пріоритетів практично був однаковим (3.62).

У 2006 р. (порівняно з 2000 р.) свою значущість знизили 9 життєвих позицій (*“міцне здоров’я”, “матеріальний добробут”, “міцна сім’я”, “благополуччя дітей”, “сприятливий матеріально-психологічний стан у суспільстві”, “створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “цікава робота”, “суспільне визнання”, “відсутність значного соціального розшарування”*). Якщо у 2000 р. середній індекс даного комплексу ціннісних пріоритетів дорівнював 4.59 бала, то у 2006 р. – 4.37 бала.

Отже, у 2006 р. (порівняно з 2000 і 2003 рр.) з 20 життєвих позицій знизили свою значущість 17. Погіршення економічної ситуації у країні, політична нестабільність, прояви корупції, зростання цін, інфляція – усе це негативно відбивалося на характері ціннісної ментальності наших громадян. Але особливо негативний відбиток виник у 2009 р. на тлі фінансово-економічної кризи, що спричинила знову падіння виробництва, зниження ВВП, затримку зарплат, зростання безробіття тощо.

Дані таблиці свідчать, що за період 2006–2009 рр. змінилась значущість 15 життєвих позицій з 20. При цьому в 2009 р. суттєво знизили свою значущість (порівняно з 2006 р.) 12 позицій (*“створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “відсутність значного соціального розшарування”, “незалежність у справах, судженнях, вчинках”, “національно-культурне відродження”, “розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей”, “державна незалежність країни”, “підвищення освітнього рівня”, “демократичний розвиток країни”, “можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу”, “можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур”, “участь у діяльності політичних партій і громадських організацій”, “участь у релігійному житті”*). У 2006 р. середній індекс даного комплексу ціннісних пріоритетів дорівнював 3.69 бала, а в 2009 р. – 3.51.

Водночас протягом 2006–2009 рр. 5 життєвих позицій статистично не змінили своєї значущості (*“матеріальний добробут”, “благополуччя дітей”, “сприятливий матеріально-психологічний стан у суспільстві”, “цікава робота”, “можливість підприємницької ініціативи”*). Якщо у 2006 р. середній індекс цього комплексу ціннісних пріоритетів дорівнював 4.17 бала, то 2009 р. – 4.19 бала.

Крім того, протягом 2006–2009 рр. 3 життєві позиції статистично підвищили свою значущість (*“міцне здоров’я”, “міцна сім’я”, “суспільне визнання”*). У 2006 р. середній

індекс даного комплексу ціннісних пріоритетів дорівнював 4.56 бала, а 2009 р. – 4.61.

Тепер згрупуємо ціннісні пріоритети за критерієм *однорідності*. Як наслідок цієї аналітичної операції отримаємо три групи ціннісних пріоритетів: групу *традиціоналістських цінностей* (“міцне здоров’я”, “міцна сім’я”, “благополуччя дітей”, “матеріальний добробут”, “сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві”, “відсутність значного соціального розшарування”, “національно-культурне відродження”, “участь у релігійному житті”); групу *самореалізаційних цінностей* (“цікава робота”, “суспільне визнання”, “підвищення освітнього рівня”, “розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей”, “незалежність у справах, судженнях, вчинках”); групу *політико-громадянських цінностей* (“державна незалежність країни”, “створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу”, “критика і демократичний контроль рішень владних структур”, “демократичний розвиток країни”, “можливість підприємницької ініціативи”, “участь у діяльності політичних партій і громадських організацій”).

Як бачимо, групу традиціоналістських цінностей складають вітальні, соціальні, егалітарні, традиційні, релігійні цінності, реалізація яких пов’язана із забезпеченням вітальних, інтеракційних і традиційних потреб людини. Сьогодні саме ці цінності домінують у ціннісній ментальності наших громадян. Проте, як свідчать дані, за період 2000–2009 рр. значущість групи традиціоналістських цінностей суттєво знизилась: від 4.59 бала у 2002 р. до 4.17 бала у 2009 р.

Групу самореалізаційних цінностей складають цінності, що забезпечують самореалізацію особистості в різноманітних сферах суспільного життя. Дані свідчать, що в ціннісній ментальності наших громадян вони посідають доволі важливе місце. Протягом 2000–2006 рр. їхній се-

редній індекс тримався на рівні 3.99 бала, але в 2009 р. він суттєво знизився до 3.88 бала.

Групу політико-громадянських цінностей складають переважно ліберально-демократичні цінності, реалізація яких забезпечує адаптацію людей до нових ринкових і демократичних реалій у нашій країні. Протягом 2000–2006 рр. середній індекс даної групи цінностей зростає від 3.21 бала до 3.63 бала, але в 2009 р. він суттєво знижує свою значущість (до 3.45 бала).

Зробимо такі висновки. У ціннісній ментальності українського соціуму продовжують домінувати, як і раніше (в 1990-х роках минулого століття), традиціоналістські цінності. Але протягом 2000–2009 рр. вони помітно знизили свою значущість для наших громадян. Передусім за рахунок традиційних і егалітарних цінностей. Самореалізаційні цінності до 2006 р. мали доволі високий рейтинг у ментальності українського соціуму. І тільки під тиском кризових явищ 2009 р. вони суттєво знизили тут свою значущість. Щодо політико-громадянських (ліберально-демократичних) цінностей, то зростання їх значущості протягом 2000–2006 рр. є цілком правомірним. Тільки глибока економічна і політична криза в країні 2009 р. змусила зупинити подальше зростання значущості цінностей цієї групи. В даному відношенні можна тільки плекати надію, що разом із подоланням кризи зростання значущості самореалізаційних і ліберально-демократичних цінностей буде відновлене.

*Р.Шульга,
доктор філософських наук*

ЖИТИ ЧИ ВИЖИВАТИ? ДЕЯКІ РОЗДУМИ ПРО ЦІНУ ПИТАННЯ

Відомо, що базовими потребами людини є безпека, стабільність і прогнозованість. Тобто ті, які є умовою виживання людини і спільноти. Саме наявність цих чинників забезпечує можливість розгортання соціального життя, реалізацію творчих сил людини. Звісно, в суспільстві, де ці потреби реалізовані більш-менш повно, їхня значущість для нормальної життєдіяльності часто не усвідомлюється. Але в умовах зламу соціальної системи, радикальних змін у всіх сферах життя ці чинники, так би мовити, впливають на соціальну поверхню, їхня актуальність унаочнюється для широких верств населення. Зрозуміло, що йдеться про події, які відбулися і продовжують відбуватися в Україні в останні два десятиліття.

Отже, чи можна вважати, що для нинішніх мешканців України потреби в безпеці, стабільності, прогнозованості є актуальними? Або ж якою мірою вони залишаються актуальними, а ще важливіше, яким є ступінь осмислення цих чинників виживання пересічними громадянами? Тобто йдеться ще, зокрема, і про те, яку позицію займає громадянин країни у справі подолання соціальних негараздів, яким бачить свій власний внесок у підвищення рівня соціальної комфортності для себе і суспільства.

Дані нашого опитування дають доволі розлогу картину оцінок, думок, намірів респондентів щодо ситуації, яка склалася в суспільстві на сьогодні.

Перше, про що маємо дізнатися, чи почуваються люди в безпеці. Загалом відчуття безпеки включає в себе низку показників – це відсутність загроз життю, а також здоров'ю людини, це економічна безпека, тобто наявність ресурсів хоча б для задоволення вітальних потреб, соціальна – тобто захищеність від проявів будь-якої агресії, насильства тощо. Цілий ряд позицій, які відзначили респонден-

ти, свідчать про те, що маємо високий відсоток тих, хто думає про реальність таких загроз. Тому показово, що 62% опитаних побоюються зростання злочинності, майже 19% – міжнаціональних конфліктів, 23% – масових вуличних безпорядків. Загрозу здоров'ю вбачають у можливості голоду, таких аж 44% (погодьтеся, що ця цифра вражає), понад 39% опитаних побоюються заразитися небезпечними для життя інфекціями. Ще більш вражаючі дані щодо загроз економічній безпеці: 88% бояться безробіття, 59% – зупинки підприємств, 83% – зростання цін. Утім, є серед респондентів 1,5%, які нічого в цьому житті не бояться.

Насторожує відчуття безнадії, яке поширене в українському соціумі щодо можливості захисту своїх прав та інтересів. Про це свідчить рівень довіри владним інститутам, політичним партіям, правоохоронним органам, профспілкам, церкві, армії, мас-медіа, діячам науки і культури. Ніхто з них не подолав навіть 10%. Діапазон такий: від 0,3% довіри, які має НУНС, до 8,3% у церкві. Отже, 55,5% опитаних вважають, що вони полишені напризволяще, наодинці з небезпеками, що їм загрожують.

Якщо говорити про другу базову потребу людини – стабільність, то можна сказати, що прагнення до цього стану чітко фіксується. Громадяни хочуть як стабільності в соціальній сфері, так, ще більшою мірою, в економічній. Тому за наведення порядку в країні виступає 51%, 84% – за стабілізацію економіки. І це зрозуміло, бо народ України живе вже майже двадцять років в умовах перманентної кризи, і прагнення визначеності у найважливіших сферах життя надзвичайно загострене.

І все ж найбільший дискомфорт у пересічного громадянина викликає те, що вже багато років він не може з певністю сказати, що буде з ним завтра, через тиждень, через місяць. Він втомився навіть думати про те, коли все скінчиться. Але навіть за таких нестабільних умов, а можливо, саме тому кожному хочеться все ж таки побачити світло в кінці тунелю або хоча б помріяти про його існування. Власне, йдеться про потребу в прогнозованості та необхідності її задоволення.

В анкеті респондентам запропоновано визначитися з прогнозом на десять років уперед. У відповідях можна відчутти, як невгамовна мрія про світле майбутнє, а це невід’ємна складова духовного життя людини, бореться у жителів України з наявним, не надто позитивним соціальним досвідом. Тож відповідаючи на запитання *“Якщо подумати про майбутнє, як Ви (Ваша сім’я) житимете через десять років?”*, опитувані поділилися на три майже рівні групи: оптимісти думають про майбутнє більше з надією – 33%, песимісти більше з побоюванням – 32% і 33% реалістів, які думають про майбутнє і з надією, і з побоюванням. І все ж майже 50% сподіваються, що до 2020 р. ситуація в нашій країні покращиться. Але знов-таки більше половини опитаних не дуже вірять, що через десять років Україна наздожене на економічному рівні розвинені країни, а наше суспільство стане приязнішим, людянішим, м’якшим. Тут зневірених узагалі 70%.

Отже, з наведених даних опитування можна переконатися, що значна кількість людей не дуже комфортно почуваються саме через те, що базові потреби – в безпеці, стабільності, прогнозованості – не достатньою мірою задовольняються в сучасних соціальних та економічних умовах. І звісно, це відбивається на самовідчутті людей. Так, на запитання: *“Чи можете Ви сказати, що в даний час живете багатогранним і повноцінним життям?”* 60% відповіли, що це не так і скоріше не так, а 19% не змогли визначитися з відповіддю.

Взагалі дані засвідчують цілий ворох негативних оцінок на адресу всіх гілок влади, суспільних та громадських інститутів, силових структур, політичних партій, окремих діячів. Такий масив негативу передусім свідчить про те, що в суспільстві панує значний соціально-психологічний дискомфорт. Для багатьох громадян нині втрачені засадничі смисли, цінності, які й забезпечували відчуття непохитності соціального порядку, надійності суспільних інститутів, віри в поступальний хід життя, адже саме ці чинники значно знижують психологічну гостроту сприй-

няття потреб виживання. Сьогодні ж їх актуальність якраз і підтверджується тим, що в суспільстві панують зневіра, недовіра, образа за невиконані обіцянки, понівечені надії та поховані в брехні світлі прагнення.

Але ж ми продовжуємо жити, і кожний громадянин змушений тим чи іншим способом прилаштовуватися до такого життя. Виникає запитання, що це за засади, які допомагають людині триматися і виживати, і яке місце в цьому процесі вона відводить саме собі, своїм зусиллям, власній позиції?

По-перше, щодо оцінки респондентами власної життєвої позиції, то можна сказати, що вона за шкалою активності перебуває в позитивній частині. Адже 60% респондентів повідомили, що вони докладають максимум зусиль у обстоюванні своїх інтересів. Правда, відповідаючи на блок запитань *“Чого з переліченого Вам не вистачає?”*, тільки 34% заявили, що в них вистачає упевненості в своїх силах. І ті ж 34% заявили про наявність рішучості в досягненні своїх цілей. Деяко більше тих, кому вистачає ініціативи і самостійності у розв’язанні життєвих проблем – 41%.

Цікаво знати, яку позицію займатимуть громадяни України в ситуації прийняття конкретних рішень щодо власних дій. Йдеться про дії у разі реального погіршення умов життя. Питання, погодьтеся, на часі, бо умови погіршуються і погіршуються. Тих, хто вирішив, що краще перетерпіти і за будь-яку ціну зберегти мир та злагоду, понад 60%, і 37% тих, хто з цим не погоджується. Згодних активно протестувати, але без застосовування насильства, – 73%. І лише 14% згодні та скоріше згодні застосовувати під час протестів насильство, а 86% опитаних з цим не згодні. Як бачимо, радикалізм громадянам України не властивий, навіть коли йдеться про погіршення їхнього життя.

Можливо, така поміркованість впливає і на ставлення до вибору економічного устрою нашої країни. Оскільки це питання передусім політичне і викликає напруження між партіями і в суспільстві, то значна частина респондентів вбачає за краще не втручатися в суперечки. Тому

19% респондентів підтримують і прихильників соціалізму, і прихильників капіталізму. Не підтримують нікого 23%. Як на нашу думку, це показові цифри позиції “моя хата скраю”, 23% взагалі не змогли визначитися. Реальні умонастрої співвітчизників можна назвати такими, що виражають постійне очікування, начебто хтось розв’яже за них всі проблеми або ж вони, ці проблеми, вирішаться самі по собі. В усякому разі бажаючих брати на себе відповідальність за справи в країні зовсім небагато: тих, хто відчуває особисту відповідальність за стан справ у країні, трохи більше 2%, хто частково відчуває, – 21%, і жодної відповідальності не несе 63% опитаних. Хоча це не так вже й дивно, бо 53% респондентів на запитання “Чи зможете Ви реально впливати на владу й ухвалення рішень?” зазначили, що ніколи не зможуть. І тільки 1,6% переконані в тому, що вони зможуть реально впливати на владу практично завжди. Відсутність віри в свої сили і безпорадність відчуваються і в тому, що 59% опитаних нічого не можуть зробити проти рішень уряду України, які утискають їхні законні права та інтереси, для 33% опитаних було важко визначитись, і тільки 8% вважають, що змогли б щось зробити.

Але якщо на рівні держави таку зневіру у власних силах можна якимось чином пояснити, то на рівні міста і навіть села це зробити важче. Утім, і тут 60% опитаних вважають, що не несуть жодної відповідальності за стан справ. Тому дані про наявність у наших громадян стійкої байдужості, інертності, соціальної апатії, мабуть, як і про прагнення пристосуватися до будь-яких умов, навіть соціально та економічно екстремальних, засмучують.

Отже, попри те, що 60% респондентів заявили про рішучість докладати максимум зусиль для реалізації своєї мети та у обстоюванні своїх інтересів, бачимо, що така ж кількість громадян України вважають себе не спроможними боротися за свої життєві інтереси, якщо їх порушує влада. От і запитуй себе, чи не існує у нас кілька комплексів населення?

Та ще нагальнішим є питання, на що ж спирається пересічний громадянин у життєвій боротьбі? Аналізуючи дані з цілого ряду позицій анкети, можна дійти висновку, що найбільш надійним прихистком у неспокійному і буремному сьогодні для переважної більшості населення України залишається сім'я. Тому не дивно, що для понад 80% респондентів слово “наші” – це передусім “моя родина, родичі”.

Отже, головною турботою для співвітчизника є приватне життя – міцна сім'я, досягнення матеріального благополуччя, як власного, так і рідних та близьких, збереження і підтримка гарного здоров'я. Усі ці позиції значущі для понад 95% громадян. І це цілком зрозуміло і природно. Вочевидь, природно і те, що понад 76% опитаних, приймаючи рішення у життєвих ситуаціях, бере до уваги погляди, поради рідних, близьких людей. Більше (86%) тільки тих, хто покладається в таких ситуаціях ще й на власну інтуїцію і чуття.

Про те, що сім'я залишається для більшості надійним комфортним життєвим середовищем, свідчать і відповіді на запитання: “Що, на Ваш погляд, найкраще об'єднує, зближує людей?”. Понад 64% відповіли – родинні та дружні стосунки.

Загалом, такий стан справ можна було б вважати соціально обнадійливим – бо інститут сім'ї залишається непохитним, а значить, з таких острівців стабільності і складається цілий соціальний материк. Турбує в даній ситуації те, що, цінуючи сім'ю і її благополуччя, громадяни України залишаються фактично пасивними, якщо не байдужими до того, що благополуччя сімей залежить від соціально-економічної ситуації, яка складається у країні. І, як ми побачили із наведених даних, спрямовувати власні активні дії на її поліпшення збирається небагато хто.

Суперечності між турботою про сім'ю і потребами суспільства, країни, а відтак і власними потребами також, можна спостерігати і у відповідях щодо стану атомної енергетики в Україні. Проти негайного і назавжди закриття всіх АЕС в умовах нинішньої фінансово-економічної

кризи виступає близько 9%. 13% вважають, що ядерну енергетику треба розвивати, 31% погоджуються з тим, щоб електроенергію давали працюючі блоки існуючих АЕС. Не змогла визначитися з цього питання досить значна кількість – 26%. Ще близько 20% погоджуються на компромісні варіанти: закривати АЕС поступово, відкривати за потребою.

Отже, якщо пересічні громадяни і не видають повний карт-бланш владі на використання атомної енергетики, то принаймні значна кількість не заперечує проти функціонування АЕС. Однак коли мова заходить про особисту або ж когось з родини роботу на станції, то бачимо певну одноставність у цьому питанні. Навіть за умов дотримання безпеки здоров'я людини понад 65% не бажають, щоб хтось з рідних працював на АЕС, і 74% – на сховищах радіоактивних відходів. Зрозуміло, що піклування про безпеку і здоров'я сім'ї – завдання першочергове, але електроенергія в домі теж, начебто, не зайва.

Тож бачимо, що більшість наших громадян всі соціальні та економічні негаразди має намір перетерпіти в оточенні і завдяки сім'ї, її підтримці. Хоча знов-таки стикаємось з тим, що наміри і реальність дуже розходяться. На болюче, по суті, запитання *“Якщо Ви втратили роботу, то за рахунок чого Ви зараз живете?”* взагалі відповіли тільки близько 17% опитаних. І з них тільки 8% живе за рахунок вимушеного утримання, допомоги родини, родичів, друзів.

Таким чином, вимальовується досить строката та суперечлива картина. Назагал досить важко за нинішніх часів визначити, де життя, де виживання. І все ж життя триває. У своїх сподіваннях на краще майбутнє люди планують цілком зрозумілі речі: заробляти більше грошей, віддавати всю увагу родині. Але особливо обнадійливим є те, що 49% респондентів планують *“просто більше радіти і отримувати задоволення від життя”*. На думку спадають слова безсмертної Лесі, що сприймаються як суголосне нинішній ситуації гасло: *“Без надії таки сподіваюсь. Жити буду. Геть думи сумні!”*.

*Н.Костенко,
доктор соціологічних наук*

ПРИСТРАСТІ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ АУДИТОРІЙ: ПОТОЧНІ ЗМІНИ

Україна належить до тих європейських країн, де залучення населення до телебачення перебуває поза конкуренцією в порівнянні з іншими традиційними й новітніми медіа і небезуспішно форматує інформаційні й розважальні стилі споживання. Проте прикметою часу можна вважати й поступове зменшення прихильності до телебачення під впливом напористого мультимедійного середовища або більш лояльного до будь-якої іншої активності радіо. В Україні цей процес далекий від радикалізму й скоріше вирізняється рутинним характером. Однак, судячи з даних Європейського соціального дослідження, інтенсивність телепереглядів громадян дещо знижується, особливо серед молоді. У 2007 р. українська телеаудиторія і за розмірами, і за тимчасовими витратами на телевізійний перегляд уже мало чим різнилася від загальноєвропейської. Як і в середньому в Європі, понад половина населення України дивиться телевизор по півтори–дві години на день. Це більше, ніж у Словенії або Швейцарії, і менше, ніж, наприклад, у Болгарії, Росії або Великій Британії [1]. Інша справа, що на тлі доволі затиснутої за європейськими мірками мережевої електронної комунікації альтернатива телебаченню залишається у нас украй невиразною.

Із усієї розмаїтості жанрових телевізійних пропозицій складається відносно усталена й звична ієрархія популярності, і рейтинги телепродукції, які можуть похитнути хіба що екстраординарні зразки, залишаються доволі стабільними. За даними пілметричної панелі, до десятки передач українських телеканалів, які збирають найбільші аудиторії, регулярно потрапляють новини, телесеріали, художні фільми [2]. Позірна динаміка жанрових пререференцій, що спостерігається упродовж останніх кількох

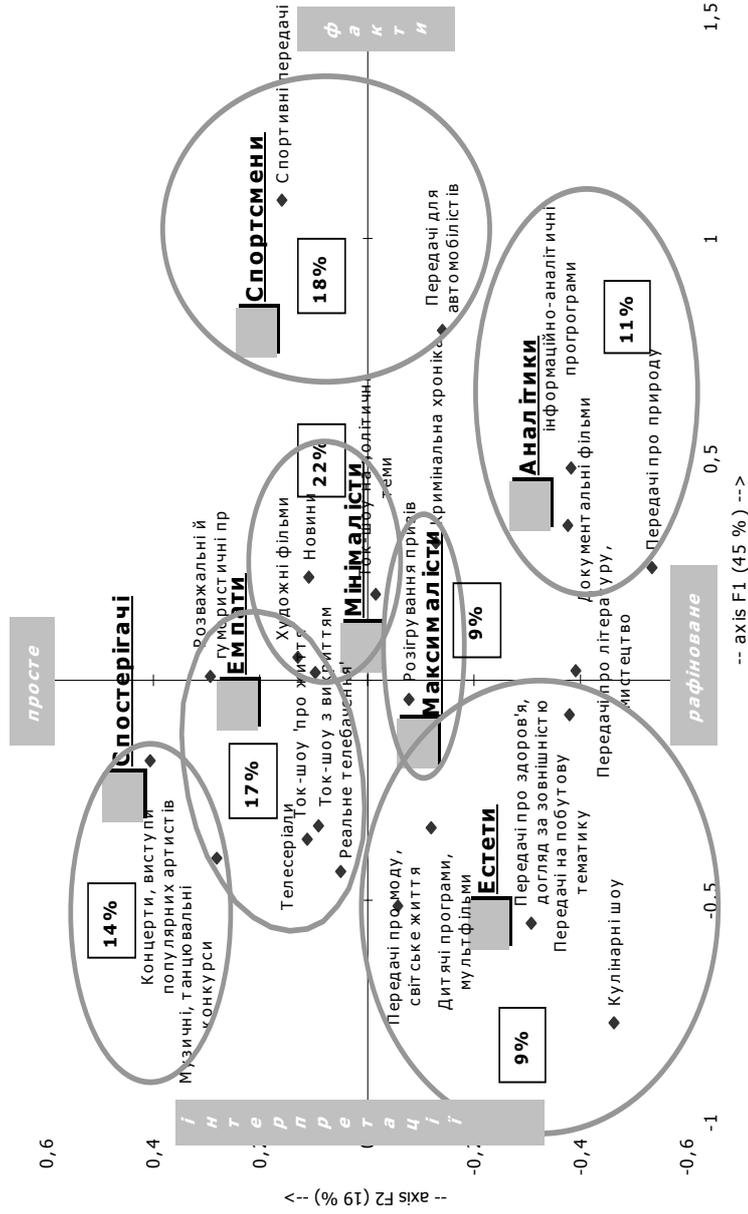
років, скоріше ситуативна, пов'язана з конкретними успішними проектами, і глядачі, схоже, добре знають, що можна очікувати від телекомунікації. Відповідно до результатів моніторингу “Українське суспільство”, як і в 2007 р., у 2009-му понад третина аудиторії любить дивитися художні фільми (72%, 68%), більше половини переглядають новини (56%, 52%), більше третини – серіали (34%, 37%) і ток-шоу “про життя” (39%, 33%), трохи менше третини – політичні ток-шоу (27%, 30%), спортивні програми (27%, 28%). За ці два роки дещо зменшився інтерес до музичних, концертних, розважальних, ігрових передач, тобто тієї сфери, де вітчизняний телевізійний стандарт надто інертний і неоригінальний. Почасти це стосується й “реального” телебачення – документального кіно й реаліті-шоу, які обіцяли перспективність, що інтригує з різних причин, кілька років тому [3], але в дійсності зведене до передач, що раніше пройшли по російських каналах.

Типи глядацьких переваг. З появою розмаїтості на телебаченні смаки глядачів щодо світу, який ним репрезентовано, завжди були стійко диференційовані, і якщо вони відчутно змінюються, то, як правило, завдяки істотним зрушенням у стратегіях, дизайні, семантичних кодах аудіовізуальних репрезентацій. Про це в даному разі не йдеться. Дворічні спостереження свідчать про відтворення глядацьких типів 2007 року, які зазнали все-таки певного коригування (рис. 1). Зафіксовані за допомогою кластерного аналізу типи глядацьких переваг розташовують у просторі телевізійних жанрів майже в тій же конфігурації, що й два роки тому [3]. Це виборчі аудиторії – орієнтовані на рафінований продукт *Аналітики* й *Естети*, а також *Спортсмени*, що не пропускають спортивних програм. До глядачів масових жанрів і програм, розрахованих на широку публіку, належать “співучасники” телесеріалів і денних ток-шоу – *Емпати*, аматори ігор і музичних передач – *Спостерігачі*, нарешті, *Мінімалісти*, яким досить дивитися по телевізору фільми й новини, а також *Максималісти*, або сканери, які дивляться все підряд (рис. 1).

Рисунок 1

Типи глядацьких пререференцій (2009 рік, N= 1800, кореспондентс аналіз)*

Points-rows and points-columns (axis F1 and F2: 64 %)

* $\chi^2 = 1613,521$, значущий на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 159,818$, за $df = 132$

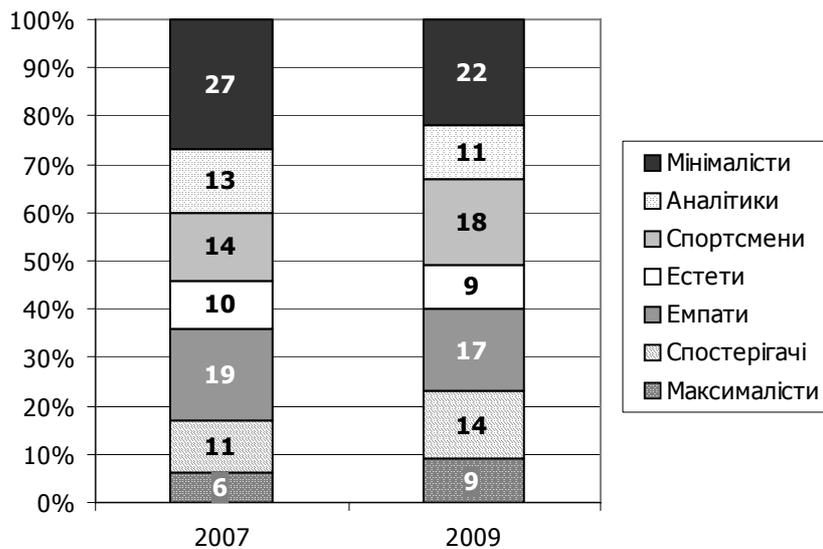
Нагадаємо, що статистичний образ наведеного кореспондентів аналізу заснований на близькості, тісноті спряженості жанрів і глядацьких типів. У порівнянні з даними 2007 р. зміщення в цьому образі полягають у такому. *Аналітики*, мабуть, стали лояльнішими до більшості жанрових програм, особливо художніх фільмів, передач про природу, на кримінальні теми (87%, 80%, 67%). Дещо зменшився їхній інтерес до документального кіно й політичних ток-шоу, які, проте, дивляться більше половини глядачів цього типу (74%, 52%). Їхня відмітна риса – увага до інформаційно-аналітичних програм, вона характерна для кожного третього (33%), що в кілька разів вище, ніж у будь-якій іншій групі. *Естети* істотно підвищили інтерес до кулінарних шоу (84%), а також телесеріалів і ток-шоу “про життя” (57%, 51%), тоді як художні фільми й передачі про здоров’я й косметологію стали залучати трохи меншу частину, хоча загалом не менше половини цієї аудиторії віддає перевагу таким програмам (68%, 56%). *Спортсмени* стримали симпатії до усіх інших передач, за винятком спортивних, які дивиться абсолютна більшість (98%). Для *Спостерігачів* не втратили привабливості розважальні й гумористичні програми, концерти, виступи популярних артистів, співаків, музичні й танцювальні конкурси (84%, 82%, 70%), але вони помітно збайдужіли до телесеріалів (38%), ток-шоу із сюжетами, що інтригують, ігор з одержанням призів (19–28%), тобто до всього того, що відрізняло переваги цього сегмента. Хоча тепер кожний четвертий з них одержує задоволення від передач про світське життя й моду (27%). Якщо не брати до уваги телеманів-*Максималістів*, *Емпати* залишаються лідерами серед шанувальників денних ток-шоу, що обговорюють життєві проблеми, таких як “Ключовий момент” і “Чекай на мене” (66%). Мабуть, саме з ними відбулися помітні метаморфози: істотно, до рівня, властивого *Аналітикам*, зріс їхній інтерес до новин і політичних ток-шоу, які дедалі більше сприймаються як звичні для них серіали (89%, 53%). Популярність політичних ток-шоу багато

в чому визначається успіхом форумних програм, таких як “Свобода слова” і її модифікації, тобто конкретною ринковою пропозицією, і не застрахована від згасання. Серед *Мінімалістів*, навпаки, привабливість новин трохи впала, проте поряд з художніми фільмами це основні передачі, які вони дивляться (46%, 44%). Фіксується також і підвищення їхнього інтересу до телесеріалів (26%). *Максималісти* не демонструють таку гостру прихильність до різних програм, як це було в 2007 р., зберігаючи, однак, прихильність основним жанрам, і навіть підвищивши її стосовно телесеріалів (84%).

У поточних змінах телевізійних переваг проглядаються два напрями. По-перше, певне усереднення смаків жанрових аудиторій, що виражається також у видимому перерозподілі їхніх розмірів (рис. 2). Значуще скоротилася аудиторія *Мінімалістів* (з 27% до 22%), для яких телебачення – лише новини й художнє кіно, і збільшилася аудиторія *Максималістів* (з 6% до 9%), яким взагалі подобається дивитися телевізор. Культурно компетентні аудиторії *Аналітиків* і *Естетів* не тільки виявляють тепер поблажливість до популярних жанрів, але й дещо зменшилися в обсягах. Менш вимоглива аудиторія *Емпатів* розширила свою увагу до подання політики на телебаченні. Аудиторія *Спостерігачів* знизилася інтерес до треш-жанрів і в цій оновленій якості трохи збільшила свої обсяги.

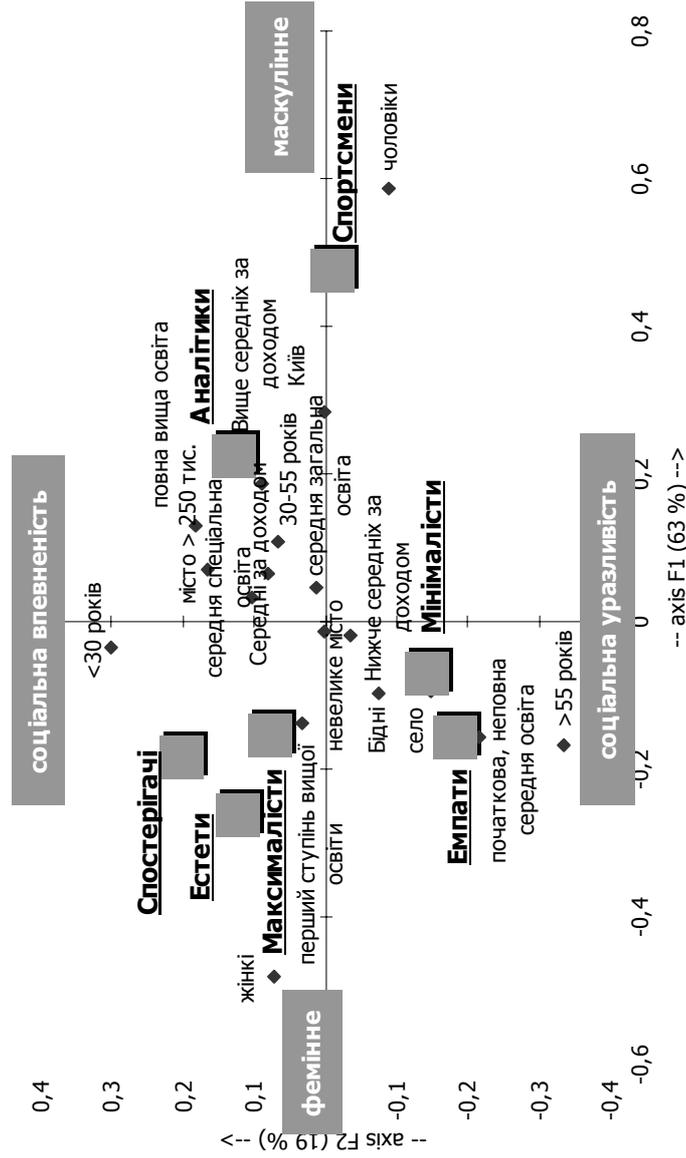
По-друге, триває утвердження виборчих переваг, що особливо добре видно на прикладі *Спортсменів*, які помітно збільшили розмір аудиторії (з 14% до 18%) і повністю зосередилися на спортивному жанрі. Варто враховувати також, що *Мінімалісти*, орієнтовані на обмежене споживання ТВ, і сьогодні є найпоширенішим глядацьким типом. Тобто можна сказати, що наразі відтворюються обидві характерні для вітчизняних та інших національних медіа контрверсивні тенденції на *універсалізм*, стандартизацію смаків і водночас *лібералізацію відмінностей* у перевагах комунікацій.

Рисунок 2
Динаміка жанрових аудиторій телебачення (2007–2009, %)

Соціокультурна сегментація стилів телеперегляду. Розташування жанрових аудиторій у соціокультурному просторі також свідчить про деякі відхилення від колишньої сегментації, яка однак розгортається в тих же координатах: гендерні розбіжності й соціальна заможність (рис. 3). Фактором, що максимально диференціює переваги, залишається стать: коефіцієнт спряженості типів глядачів із соціальними змінними Phi дорівнює у випадку статі 0,538 (0,501 у 2007 р.), віку – 0,317 (0,240), освіти – 0,224 (0,266), місця проживання – 0,213 (0,202), доходу – 0,197 (0,166). На соціокультурній карті аудиторій гендерні розбіжності й ті соціальні імплікації, які звичайно їх супроводжують, пояснюють 63% інформації, включеної в аналіз (рис. 3).

Рисунок 3
Стили телеперегляду в соціокультурному просторі (2009, N=1800, %, correspondence analysis*)
 Points-rows and points-columns (axis F1 and F2: 83 %)

* $\chi^2 = 907,430$, значущий на рівні $0,050$, критичне значення $\chi^2 = 126,578$, за $df = 102$.

Найбільший внесок у загальну картину робить сегмент *Спортсмени* – суто чоловічий тип глядацьких переваг, що значно зміцнився серед чоловіків останнім часом (від 30% до 37%), тоді як серед жінок він майже відсутній (2%, 2%). За два роки цей тип значно поширився у віковій групі понад 55 років (від 14% до 21%), серед киян (від 14% до 23%), із середньою освітою (від 17% до 22%). У вільний час *Спортсмени* більше, ніж це представлено в середніх показниках, воліють відпочивати на природі в компанії друзів (34%), читати про політику в газетах і журналах (32%), подорожувати (19%), займатися спортом (11%). Більше чверті з них користуються Інтернетом, отримуючи звіди новини (29%). Їх більше, ніж інших, хвилює матеріальне й фінансове становище (88% за середнього 82%). Серед життєвих дефіцитів відзначають можливість повноцінно проводити відпустку (55%), знайти підходящу роботу (42%), мати гарне житло (19%). З досягненням усього цього пов'язані й плани на кілька років наперед, і серед них найменша частка тих, хто розцінює сучасну економічну кризу як особисту катастрофу (14%).

До переважно чоловічого типу пристрастей до телебачення належать й *Аналітики*, які займають сталу позицію у структурі переваг чоловіків (15%, у 2007 р. – 16%), а також глядачі з вищою освітою (22%, у 2007 р. – 21%), середнього віку (13%, у 2007 р. – 16%), жителі Києва (20%, у 2007 р. – 19%). Водночас у жіночій аудиторії, серед людей старших 55 років, у сільській місцевості *Аналітиків* стало менше (8%, 15%, 10% у 2007 році – 11%, 9%, 5% відповідно). У вільний час, як і *Спортсменам*, їм подобається відпочинок на природі, подорожі, читання преси, але також і детективної літератури (28%), робота за комп'ютером (26%), в Інтернеті (43% при середньому за вибіркою показнику 25%). Більше за інших вони надають значення можливостям самореалізації (16% за середнього 11%). Вирізняються найвищим інтересом до політики (88%), хотіли б більшої поінформованості в галузі пра-

ва (53%), позити якийсь час за кордоном (11%). Відносять себе до групи з доходом вище за середній і, як і *Спортсмени*, не вважають, що вплив економічної кризи для їхніх родин є катастрофічним. Обидва “чоловічих” типи телеперегляду являють собою сильні, самодостатні соціальні сегменти з вираженим селективним ставленням до телепродукції, бажанням бути в курсі того, що їх цікавить.

Переважно жіночі типи глядацьких переваг це *Спостерігачі*, почасти *Максималісти*, але насамперед *Естети*, які займають стабільну нішу в структурі жіночої аудиторії (15%, у 2007 р. – 16%), тоді як у чоловічій практично не представлені (3%). Їхня частка коливається в межах 10–12% серед глядачів молодого й середнього віку й падає до 7–8% серед літньої публіки. За два роки розміри аудиторії *Естетів* істотно скоротилися серед культурно компетентної публіки з вищою або незакінченою вищою освітою (з 13%, 16% до 9%, 8%), а також серед киян і жителів великих міст (з 11%, 12% до 6%, 7%). У вільний час читають пресу про світське життя, відомих людей (42%), класичну літературу (18%), більше за інших переймаються екологічними умовами життя (24% за середнього 13%). Їм хотілося б працювати з більшою віддачею, з ініціативою, краще розбиратися в політиці, заробляти більше грошей, тобто мати соціальну перспективу.

Спостерігачі як стиль телеперегляду також характерніший для жінок, за два роки став серед них популярнішим (20%, у 2007 р. – 14%), і це навряд чи чоловіча практика (7%, 7%). Соціокультурний сегмент, котрий цей стиль представляє, також належить до соціально перспективних, насамперед завдяки його “молодіжності”. За відносно рівного представництва у вікових групах у 2007 р. (10–12%) цей тип очевидно розшарувався за віком. У 2009 р. він зберігся в тих же розмірах тільки серед глядачів середнього віку, тоді як серед молоді до 30 років зріс удвічі (з 12% до 26%), а серед глядачів старшого віку знизився (з

11% до 8%). *Спостерігачів* стало більше серед освіченої публіки, бакалаврів і фахівців (від 11%, 6% до 16%, 14%), у столиці й великих містах (від 14%, 10% до 23%, 17%). Можна сказати, що в жіночій культурно компетентній аудиторії відбувся деякий перерозподіл між *Естетами* й *Спостерігачами* на користь останніх. Вільний час вони проводять так, як це властиво молодим людям: більше за інших спілкуються із друзями (85% за середнього 75%), слухають сучасну популярну музику (39% за середнього 21%), користуються Інтернетом (30%). Для них істотно важливі житлові й побутові умови (31% за середнього 26%), шанси самореалізації (15% за середнього 11%). У дефіциті залишаються можливості добре проводити відпустку, мати додатковий заробіток, гарну роботу, модний одяг, житло, що відповідає запитам. *Спостерігачі* хотіли б у найближчому майбутньому вчитися, підвищити свою професійну кваліфікацію, знайти нового партнера в житті. Більше половини з них вважають, що економічна криза торкнулася їх досить відчутно, але не катастрофічно.

У жіночій аудиторії за два роки зросла частка *Максималістів* (з 7% до 13%), тоді як у чоловічій аудиторії вона залишилася без змін (4–5%). Також цей сегмент збільшився серед глядачів середнього й старшого віку (з 6%, 4% до 11%, 9%), серед публіки із середньою, середньою спеціальною і незакінченою вищою освітою (з 6–7% до 10–13%), у великих містах і в селі (з 5%, 4% до 11%, 8%). *Максималісти* орієнтовані на широке коло занять у вільний час, спілкування, читання літератури, відпочинок на природі, тобто саме на те, у чому відчувають дефіцит. Взагалі, вони хотіли б більше одержувати радості від життя (61% за середнього 49%), і телебачення, звичайно ж, виконує в цьому випадку компенсаторну функцію. Належать до категорій громадян із середнім і нижче середнього доходом. Більше за інших відчувають негативний вплив економічної кризи, а чверть із них розцінюють це вкрай драматично (24% за середнього 18%).

Особливості *Емпатів* і *Мінімалістів* не стільки гендерні, скільки вікові й соціальні, і ці типи не вирізняються оптимізмом. Частка *Емпатів* знижується в жіночій аудиторії (з 27% до 21%) і зростає в чоловічій (з 8% до 12%), а також сегмент помітно старіє, тобто скорочується серед молоді (з 19% до 7%) і зростає серед глядачів старших 55 років (з 21% до 28%). Тип *Емпатів* тісніше пов'язаний з невисоким рівнем освіти, низькими доходами, проживанням у невеликому місті або в селі. Вітальні потреби турбують їх найбільше. У вільний час дивляться телевизор або слухають радіо (93%). Їм не вистачає медичної допомоги (60%), можливості купувати необхідні продукти харчування (40%), взагалі жити в нових умовах (41%). *Емпати* почувають утому й хотіли б відійти від справ, спокійно відпочивати (21% за середнього 17%).

Настільки ж соціально невпевненими є й *Мінімалісти*, яких стало менше серед чоловіків, і тепер їхнє представництво в гендерних групах рівновелике (21%, 23%). Сегмент істотно зменшився серед літньої публіки (з 36% до 29%), але разом з *Емпатами* становить більш як її половину (57%). Частка *Мінімалістів* помітно знизилася у всіх освітніх групах, але особливо у високоосвіченій аудиторії (з 26% до 17%), також серед киян і жителів великих міст (з 29%, 24% до 20%, 16%), тобто стала ще соціально слабшою. Як і *Емпати*, цей сегмент розташований у зоні низьких доходів і невисокого рівня життя, і також серед них висока частка самотніх людей (по 21% вдів або вдівців за середнього показника 13%). Значущість життєво важливих потреб, активність у вільний час у них нижче середніх показників за загальною вибіркою.

Поточні зміни жанрових аудиторій телеглядачів пов'язані із загальнокультурними тенденціями комунікацій у традиційних й новітніх медіаформатах, а також ситуативними впливами локального ринку телепродукції. Не в останню чергу вони пояснюються й реакціями публіки на соціальну й політичну атмосферу в суспільстві. На тлі генера-

лізованої стандартизації культурних преференцій, яка стимулюється сучасним телебаченням за одночасного вивільнення розбіжностей у смаках глядачів, українська телевізійна аудиторія залишається доволі жорстко соціально сегментованою. І медіаринок ретельно курирує цю сегментацію.

Література

1. Костенко Н.В. Информационно-культурные стили в России и Украине / Н.В.Костенко // Социологический журнал. – 2009. – № 1. – С. 47–69.
2. Телекритика. Рейтинги – <http://www.telekritika.ua/page/ratings/>
3. Костенко Н. Телебачення між фактом та інтерпретацією / Н.Костенко // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін ; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 409–422.

*Л.Скокова,
кандидат соціологічних наук*

МАТЕРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ І КУЛЬТУРНЕ СПОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ

Доступність багатьох культурних благ залежить від рівня статків населення. Перешкоди в культурному споживанні – бажаному проведенні дозвілля, відпустки, купівлі відповідних товарів і послуг – створюють насамперед фінансові негаразди, низьку купівельну спроможність [1]. Звісно, є різні моделі культурного споживання, вони загалом зумовлені набором чинників впливу, серед яких не лише обсяг економічного капіталу, а й капітал культурний, соціальний, обраний стиль життя [2]. В даному разі нас цікавить вплив саме матеріального становища на оцінки достатності культурного споживання у зв'язку із ускладненою фінансово-економічною ситуацією останніх двох років у країні.

За результатами опитування «Омнібус-2009» фінансово-економічна криза катастрофічно вплинула на становище 18% опитаних, досить відчутно, але не катастрофічно – 62%, торкнулася лише трохи – 16%, і практично не торкнулася лише 4% респондентів. За віком значущих відмінностей немає, такий розподіл оцінок є характерним для різних вікових груп: молодшої (18–29 р.), середньої (30–54 р.) і старшої (55 років і більше). Порівняно з 2008 р. частка респондентів, які оцінили матеріальний рівень життя своєї сім'ї за шкалою від 0 (найнижчий) до 10 (найвищий) у 0–2 бали, зросла від 19% до 26%, а частка тих, хто оцінювали його найвище (6–10 балів), зменшилася з 11% до 7%.

Серед тих 21% респондентів, хто оцінює доходи в родині як *фактично нижчі за прожитковий мінімум* (607 грн на момент опитування), 91% негативно оцінили для себе наслідки фінансово-економічної кризи (38% – як катастрофічні і 54% – відчутні); серед тих 24%, доходи яких

практично наближаються до прожиткового мінімуму, 83% негативно оцінили наслідки кризи (67% – як відчутні); серед 37% респондентів, доходи родини яких дещо вищі за прожитковий мінімум, 76% оцінюють наслідки кризи негативно. Вважають дохід на кожного з членів родини високим порівняно з прожитковим мінімумом 16% респондентів, таких відповідей дещо більше серед молоді (20%) і людей середнього віку (17%) порівняно із групою старшого віку (12%).

Отже, фінансово-економічна криза передусім вплинула на матеріальне становище бідних, незаможних верств населення. Значну частину з них становлять люди старшого віку (для 58% з цієї групи доходи нижчі чи такі, як прожитковий мінімум). Водночас і 40–43% осіб молодшого і середнього віку так само оцінили доходи родини.

Серед негативних наслідків економічної кризи стосовно становища родини респонденти найчастіше вказують на споживання товарів, у тому числі тих, що забезпечують базисні потреби: зменшення купівлі одягу, взуття, інших речей (62%), скорочення споживання продуктів харчування (52%). Подібні заходи є вимушеними, тому що невиплати в повному обсязі зарплат, пенсій торкнулися кожного третього з опитаних, звільнення (скорочення з роботи) – кожного п'ятого.

Не відчувають проблем у забезпеченні необхідними продуктами харчування 47% респондентів, тоді як обирати продукти відповідно до своїх смаків можуть дозволити собі лише 25% (табл. 1). Подібна ситуація і з необхідним одягом: вистачає його 56%, тоді як модний, стильний одяг можуть собі дозволити лише 20% опитаних. Модний одяг як сфера культурного споживання є актуальним насамперед для молоді; серед цієї групи лише 7% не цікавить дана можливість, тоді як серед групи середнього віку таких 21%, старшого віку – 57%. Відіграють свою роль і гендерні диференціації: 37% жінок не вистачає модного та красивого одягу, серед чоловіків таких 26%.

Розділ 3

Таблиця 1

Оцінки достатності споживання благ у різних
за середньодушовим доходом родин (2009, %)

Соціальні блага	За вибіркою	Середньодушовий дохід родини порівняно з прожитковим мінімумом (607 грн)				
		Наба- гато вищий	Порів- няно високий	Трохи вищий	Такий чи майже такий	Фактич- но нижчий
<i>Можливість купувати найнеобхідніші продукти</i>						
Не вистачає	32,5	18,4	20,3	24,1	38,5	49,5
Важко сказати, вистачає чи ні	18,7	14,9	13,9	19,2	17,8	22,6
Вистачає	47,4	62,1	65,3	55,2	43,0	26,1
Не цікавить	1,4	4,6	0,5	1,5	0,7	1,9
<i>Можливість харчуватися відповідно до своїх смаків</i>						
Не вистачає	52,8	26,4	31,2	48,4	60,7	68,6
Важко сказати, вистачає чи ні	21,4	28,7	19,8	23,9	20,0	18,4
Вистачає	24,6	43,7	48,5	26,7	18,4	10,6
Не цікавить	1,2	1,1	0,5	1,1	0,9	2,4
<i>Необхідний одяг</i>						
Не вистачає	20,3	20,7	12,8	17,7	20,4	28,3
Важко сказати, вистачає чи ні	18,9	9,2	20,7	18,5	19,6	19,9
Вистачає	56,1	65,5	60,1	58,9	55,2	48,5
Не цікавить	4,7	4,6	6,4	4,9	4,8	3,2
<i>Модний та красивий одяг</i>						
Не вистачає	32,4	23,0	23,2	30,8	35,9	37,7
Важко сказати, вистачає чи ні	19,7	28,7	20,3	22,3	17,4	15,4
Вистачає	19,8	23,0	33,5	21,9	14,6	14,8
Не цікавить	28,1	25,3	23,2	25,0	32,2	32,1
<i>Можливість повноцінно проводити відпустку</i>						
Не вистачає	56,0	37,9	45,5	54,8	60,6	62,0
Важко сказати, вистачає чи ні	16,6	19,5	20,3	18,1	13,7	15,2
Вистачає	14,8	32,2	26,7	17,3	10,0	6,0
Не цікавить	12,6	10,3	7,9	9,8	15,7	16,8
<i>Повноцінне дозвілля</i>						
Не вистачає	43,9	35,6	36,6	42,2	46,6	49,6
Важко сказати, вистачає чи ні	24,2	23,0	27,2	26,3	25,2	18,2
Вистачає	23,5	34,5	32,2	24,7	19,5	18,4
Не цікавить	8,4	6,9	4,0	6,8	8,7	13,8

Можливості повноцінно проводити відпустку не вистачає 56% опитаних, ця частка зростає із зниженням доходу родини. Задоволені своїми можливостями щодо цього лише 15% респондентів: кожен третій серед високозабезпечених, кожен четвертий – з доходом порівняно високим і кожен десятий – серед тих, доходи яких близькі до прожиткового мінімуму. Серед малозабезпечених категорій багато пенсіонерів, часто вони навіть не розглядають можливість відпустки, тобто подорожі, відпочинку в санаторії тощо як реальність і відповідають, що це їх не цікавить.

Подібна ситуація з оцінками можливостей повноцінного дозвілля. Так, серед групи тих, хто оцінив доходи родини як нижчі за прожитковий мінімум, 14% не цікавить проблема якісного дозвілля, не вистачає його 50% з цієї групи, а вистачає лише 18%. Загалом серед респондентів 44% не вистачає повноцінного дозвілля, ще 24% не змогли визначитися, вистачає чи ні.

Аналіз даних щодо обсягу культурно-дозвіллевих практик різних за матеріальним становищем соціальних груп засвідчує, що частка тих, хто не бере участі в таких видах занять, зростає відповідно із зниженням рівня доходу (табл. 2). Серед бідніших категорій населення з доходом нижче чи наближеним до прожиткового мінімуму до занять у вільний час не належать активні дозвіллеві практики: заняття спортом (95–96%), відпочинок на природі (80–83), прогулянки, риболовля (88), а також культурне споживання – читання книг (85–88), прослуховування музики (82–95%). Доступним для бідніших категорій населення є в основному перегляд телепередач, прослуховування радіо – 86–88% вказали цей варіант занять на дозвіллі.

Особливо виразними є відмінності в тих видах культурно-дозвіллевих практик, які потребують спеціального обладнання: не користуються комп'ютером 77–78% краще забезпечених і 92–94% забезпечених найгірше; не корис-

Розділ 3

Таблиця 2
Неучасть у культурно-дозвіллевих практиках (2009, %)

Види культурно-дозвіллевих практик*	За вибіркою	Середньодушовий дохід родини порівняно з прожитковим мінімумом				
		Набагато вищий	Порівняно високий	Трохи вищий	Такий чи майже такий	Фактично нижчий
Не цікавлюся творами мистецтва	27,9	17,2	25,5	26,0	30,8	31,8
Не читав художню літературу протягом останніх 12 місяців	41,5	37,9	34,8	36,6	47,9	47,6
Не використовую Інтернет	74,9	60,9	57,4	70,5	80,7	88,5
Не спілкуюсь з друзями, знайомими, не ходжу до них в гості	24,9	20,7	18,6	20,4	28,6	32,6
Не дивлюсь телепередачі, не слухаю радіо	14,1	18,4	16,2	14,4	11,5	13,6
Не слухаю класичну музику	93,7	88,5	92,6	93,5	95,2	93,9
Не слухаю сучасну естрадну музику	78,5	73,6	77,5	74,0	82,9	82,6
Не проводжу час за комп'ютером	86,1	78,2	76,5	81,7	91,5	94,1
Не читаю книги (переважно детективи)	83,3	77,0	78,4	81,6	87,2	85,3
Не читаю книги (переважно класичну літературу)	86,9	87,4	86,3	85,7	88,1	88,0
Не переглядаю газети, журнали, не читаю матеріали з приватного життя відомих людей	64,8	58,6	66,7	62,7	67,7	64,7
Не переглядаю газети, журнали, не читаю матеріали з політичного життя відомих людей	73,8	77,0	67,6	72,0	74,0	79,7
Не подорожую, не ходжу в ліс, не займаюсь риболовлю	84,1	72,4	81,4	81,3	88,1	88,0
Не відпочиваю на природі, в компанії	74,3	59,8	61,3	70,8	80,0	83,2
Не займаюсь спортом, спортивними іграми	94,1	85,1	90,2	92,3	95,0	95,7

* Частка тих, хто не дав позитивної відповіді на запитання: "Чого Ви очікуєте, коли звертаєтесь до творів мистецтва?", "Яку художню літературу Ви читали протягом останніх 12 місяців?", "З якою метою Ви використовуєте Інтернет?", "У вільний від роботи (навчання) час, чим Ви займаєтесь?".

туються Інтернетом 57–61% краще забезпечених і 81–89% тих, доходи яких нижчі чи майже такі, як прожитковий мінімум.

Смаки, уподобання у виборі моделей харчування, стилю одягу, відпочинку, проведення дозвілля, предметів культури, джерел інформації тощо є важливими ресурсами для побудови соціокультурної ідентичності індивіда в сучасному суспільстві, свідченням його прагнення належати до тих чи інших соціальних кіл, груп, субкультур тощо. Вимушене зведення можливості вибору благ до найнеобхіднішого, постійні пошуки засобів виживання, страх опинитися безробітним тощо не може не посилювати напруженість в соціумі. Спілкування, культурно-дозвілєві практики у приватному і публічному просторі, споживання культурних благ, повноцінний відпочинок є необхідними складовими повсякденного життя. Ті респонденти, кому не вистачає повноцінного дозвілля, повноцінної відпустки, частіше відчувають психологічну напруженість, яка погіршує стан їхнього здоров'я: 47% (серед тих, кому вистачає даних соціальних благ, психологічну напруженість відчувають 37–38% опитуваних). Незадоволеність рекреаційно-дозвілєвих потреб супроводжують негативні емоції, фрустрація. Так на запитання *“Чого було більше за останні п'ять років, надій чи розчарувань щодо відпочинку, улюблених занять на дозвіллі?”* 36% опитаних відповіли, що більше було розчарувань. Серед тих, доходи яких нижчі прожиткового мінімуму, цю відповідь обрав кожен другий. Неможливість задовольнити культурно-рекреаційні потреби в звичному обсязі підвищує рівень психологічної напруженості населення, знижує рівень культурних стандартів і домагань.

Одним із напрямів культурної політики в умовах фінансово-економічної кризи мають бути заходи, які враховували б посилення матеріальної диференціації в суспільстві. Саме скрутне фінансове становище у багатьох родинах є бар'єром доступу до культурних благ, участі в культурі.

Соціально незахищені групи в суспільстві (молодь, пенсіонери, безробітні, багатодітні сім'ї тощо) потребують створення додаткових інституціональних можливостей для участі в культурно-дозвіллевих практиках, доступі до сучасних джерел інформації. Згорання мережі доступної культурно-дозвіллевої інфраструктури (бібліотеки, студії, гуртки за інтересами тощо), підвищення цін на заходи в закладах культури і дозвілля, в мережах надання інформаційно-комунікативних послуг посилює культурну поляризацію суспільства і відтворює навички неучасті в культурі серед соціально незахищених груп населення.

Література

1. Суїменко Є., Єфременко Т. Споживання як віддзеркалення реального рівня життя Є.Суїменко, Т.Єфременко // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007. – С.220–234.
2. Стилї життя: панорама змін / за ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008.

А.Патракова

СОЦІАЛЬНО-СТРУКТУРНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ СПРИЙНЯТТЯ ЩАСТЯ В УКРАЇНІ І РОСІЇ*

Щастя або, як його визначають у західній академічній літературі, суб'єктивний добробут (happiness or subjective well-being – SWB), продуктивно вивчають Інглехарт і Клінгемен, Сах і Оші, Райс і Стіл, Вінховен і Хагерті. Суб'єктивний добробут найчастіше визначається як “оцінна реакція людини на своє життя – скоріше в термінах задоволеності життям (когнітивні оцінки) або переваги (емоційно-поведінкова реакція)” [1]. Крім того, до “когнітивних” відносять оцінки респондентами свого життя на основі суб'єктивно встановлених стандартів, а також говорять про “гедонічну рівновагу”, тобто баланс між бажаними і небажаними перевагами як складової суб'єктивного добробуту [2, с.582]. Деякі автори включають у нього ще і відсутність негативних емоційних подій. Висловлюються пропозиції включати в поняття суб'єктивного добробуту й інші феномени. Однак у практиці крос-культурних обстежень перевага віддається більш вузькому трактуванню.

Протягом кількох десятків років у рамках двох міжнародних проектів – Дослідження світових цінностей (World Values Survey – WVS) та Європейського соціального дослідження (European Social Survey – ESS) респондентам ставлять запитання про щастя та задоволеність різними аспектами життя. За результатами останньої хвилі (2006–

* Статтю підготовлено в рамках українсько-російського науково-дослідного проекту “Соціальна структура, ціннісні орієнтації та образ майбутнього громадян Росії й України: порівняльний аналіз”, що здійснюється за результатами спільного конкурсу НАН України та Російського гуманітарного наукового фонду відповідно до договору № 4 від 8 квітня 2009 р. Керівник проекту з української сторони С.Макеєв.

2007 рр.) Дослідження світових цінностей (WVS), з 97 країн головними щасливчиками на Землі вважають себе мешканці Нігерії, найщасливіші люди живуть також у Мексиці, Танзанії, Венесуелі, Сальвадорі, Пуерто-Рико, Колумбії. Тим часом Велика Британія посідає 19 місце за індексом щастя, США – 27-е, Франція – 33-є, Японія – 42-е, Німеччина – 63-є. Серед аутсайдерів – республіки колишнього СРСР і країни Східної Європи: Україна – на 91-му місці, Росія – на 92-ому [3, с. 162–164]. Запитання формулювалося так: *“Використовуючи чотири категорії відповідей, вкажіть, наскільки Ви щасливі? “Дуже щасливий”, “скоріше щасливий”, “не дуже щасливий”, “зовсім нещасливий”.*

Сприйняття щастя очевидним, а часто і не очевидним чином пов’язане з багатьма соціально і культурно зумовленими обставинами, а також з оцінками респондентами власного життя і суспільно-політичної ситуації. Іншими словами, якщо уявити сприйняття щастя як залежну змінну, то вплив на неї зробить деяка кількість так званих незалежних змінних. Причому ні про силу їхнього впливу, ні про їхню структуру чи констеляцію до здійснення вторинного аналізу даних не можна практично сказати нічого певного. Завдання даної статті – розглянути структуру суб’єктивного добробуту в Україні та Росії. Як зазначалося, за результатами Дослідження світових цінностей (WVS), Росія й Україна знаходяться нанизу ранжувального індексу відчуття щастя: на 92-му і 91-му місцях серед 97 країн. Цілком імовірно, що близькість оцінок суб’єктивного благополуччя виникає з подібних структур (“незалежних змінних”), що зумовлюють і подібність сприйняття. Перевіримо, чи це так.

Анкета третьої хвилі (2006–2007 рр.) Європейського соціального дослідження (ESS), польовий етап у Росії проводився з вересня 2006 р. до січня 2007 р., а в Україні – з грудня 2006 р. до січня 2007 р., містить запитання про щастя (*“Говорячи в цілому, наскільки Ви щасливі?”*), шкала якого передбачала 11 варіантів відповідей (від 0 – “дуже

нещасливий”, до 10 – “дуже щасливий”). Згрупувавши їх у три категорії: нещасливі – від 0 до 3, однаковою мірою щасливі і нещасливі – від 4 до 6, щасливі – від 7 до 10, одержуємо такий розподіл для двох країн.

Таблиця

Сприйняття щастя українцями і росіянами (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Україна (N=1947)</i>	<i>Росія (N=2390)</i>
Нещасливі	19,6	15,6
Однаковою мірою щасливі і нещасливі	43,0	41,5
Щасливі	37,3	42,9

Як свідчать дані таблиці, 42,9% росіян почуваються щасливими, це трохи (у 1,2 раза) більше, ніж в Україні. Серед людей, що обрали категорію “нещасливі” у 1,3 раза більше українців, ніж росіян. За одновимірним розподілом видно, що оптимістичніші оцінки щодо щастя надають мешканці Росії. Однак якщо взяти крайні значення “дуже щасливий” і “дуже нещасливий”, то ситуація для двох країн буде такою: 5,8% росіян почуваються дуже щасливими, тоді як серед українців таких 7,8%, а дуже нещасливими – 1,7% у Росії і 2,9% в Україні. Ці результати збігаються з рейтингом Росії й України за даними останньої хвилі Дослідження світових цінностей (WVS).

Імовірно, на національні розбіжності у сприйнятті щастя впливають змінні, які стосуються різних рівнів соціуму і різних аспектів особистості опитуваних. Анкета Європейського соціального дослідження включає різноманітні запитання як щодо повсякденних практик респондентів, їхньої соціально-професійної належності, так і орієнтацій щодо себе і суспільства. Для аналізу відібрано 84 ознаки, зведені у 9 структурних блоків, що і трактуються тут як найближчі чинники самооцінок міри щастя. Те, якою є сила їхнього впливу, виявимо за допомогою покрокового регресійного аналізу. Коротко опишемо складові блоків.

Структурний блок “Ставлення до соціальних інститутів”. Сюди увійшли запитання, що стосуються довіри до різних соціальних інститутів, а також міра задоволеності їх діяльністю – 12 змінних.

Структурний блок “Переваги і якість життя”. Складається із самооцінки політичних поглядів на шкалі “праві–ліві”, оптимістичності, якості родинного життя, релігійності.

Структурний блок “Задоволеність життям” у складі 10-ти змінних, що відображають оцінки міри задоволеності різними аспектами життя.

Структурний блок “Ступінь захищеності/тривожності” включає 12 змінних, що характеризують соціальну рівність, ступінь авторитаризму і консерватизму в країні.

Структурний блок “Суспільна діяльність” представлена трьома індикаторами, що характеризують соціальну активність респондента.

Структурний блок “Матеріальне становище”. Містить відповіді на чотири запитання про рівень доходу родини, міри задоволеності матеріальним становищем, про те, наскільки комфортно вдається жити на сімейний дохід.

Структурний блок “Робота”. 10 запитань про міру задоволеності роботою, співвідношення часу, що витрачається на роботу та інші аспекти життя, характер роботи (постійна чи тимчасова), розмір організації/підприємства, імовірність втрати роботи, а також соціальна позиція за класовою схемою Голдторпа із синтаксисом Ганзебума [4, с. 170–171].

Структурний блок “Соціально-демографічні характеристики”: тип населеного пункту, рівень освіти, тривалість освіти, родинний стан та вік респондента.

Структурний блок “Самоопис особистісних якостей”. До блоку увійшли відповіді на 21 запитання про те, наскільки респондент схожий на опис конкретної людини за методикою Ш.Шварца [5].

Вихідна модель така: сприйняття щастя є залежною змінною, а 9 структурних блоків вносять певний вклад у

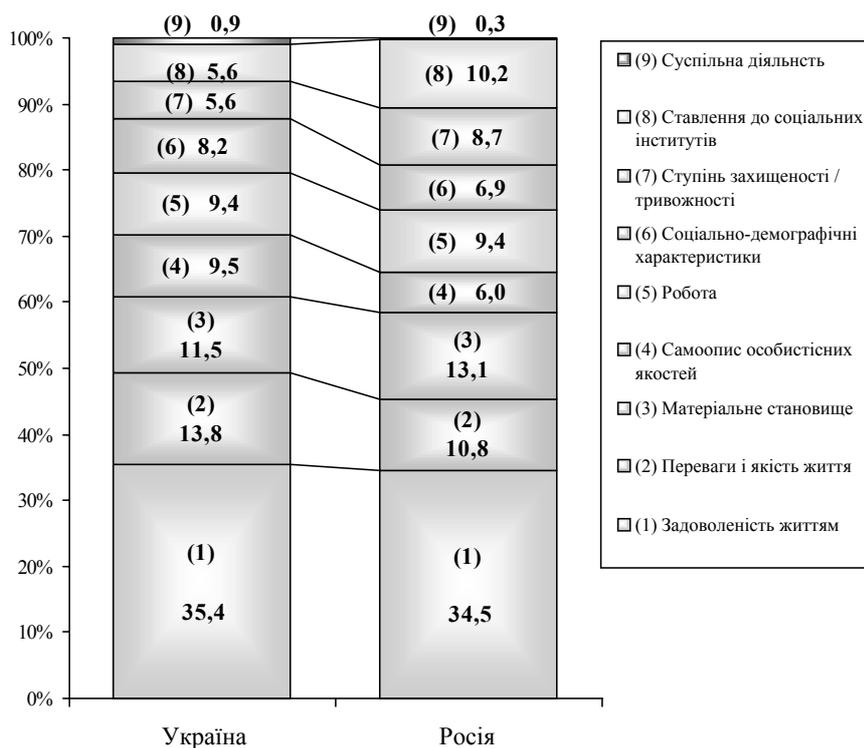
її значення, виступаючи структурними детермінантами. Для кожного з них за допомогою покрокового регресійного аналізу розраховано коефіцієнти детермінації. На рисунку вони зображені як частки (у відсотках) до загальної їхньої суми для України і Росії. Очевидно, що структурні блоки для кожної країни вибудовуються в декілька відмінних ієрархій. Крім того, внесок окремих складових блоку також може різнитися в кожній із країн.

Найсильніший вплив на відчуття щастя як для українців, так і для росіян має задоволеність життям – $1/3$ сумарної детермінації всіх блоків. Серед 10 змінних, що репрезентують задоволеність, найвищий коефіцієнт регресії становить ступінь задоволеності тим, як складається життя на даний момент (для росіян 0,34, для українців – 0,36). У блоці два запитання, відповіді на які повинні були б, на перший погляд, мати позитивний зв'язок з загальним коефіцієнтом задоволеності: “ступінь задоволеності своїм життям у даний момент” і “у цілому моє життя майже таке, яким би я хотів(ла) його бачити”. Однак як для росіян, так і для українців з позитивним коефіцієнтом входить “задоволеність життям у даний момент” (для росіян коефіцієнт регресії становить 0,30, для українців – 0,24), а коефіцієнт для “у цілому моє життя майже таке, чим би я хотів(ла) його бачити” негативний (–0,13 і –0,07 відповідно). Респонденти фактично повідомляють про те, що їхнє життя склалося не так, як вони планували й очікували. Але водночас те, як вони живуть нині, їх влаштовує.

Ще два блоки в обох ієрархіях займають однакові місця – “Суспільна діяльність”, яка найменш впливає на формування почуття щастя як в Україні, так і в Росії. Хоча для українців активна участь у добровільній суспільно корисній діяльності чи в діяльності благодійних організацій має втричі більше значення, ніж для росіян (0,9% проти 0,3%), однак коефіцієнти регресії мінімальні і фактично не беруться до уваги індивідами при оцінці особистісного благополуччя. На п'ятому місці за мірою впливу в обох країнах (у середині стратифікованого порядку) структур-

Рисунок

**“Внесок” структурних блоків
у сприйняття щастя в Україні і Росії (%)**

ний блок “Робота” (9,4%). В Україні на відчуття щастя впливають ступінь задоволеності роботою, співвідношення часу, що витрачається на неї і на інші сфери життя, впевненість, що найближчим часом не доведеться шукати іншу роботу. Фіксується також взаємозв’язок між роботою і класовою позицією: чим вища класова позиція, тим щасливішими почуваються українці. У Росії також задоволеність роботою нарівні з впевненістю у тому, що найближчим часом її не втратять, також формують відчуття щастя у громадян. Відмінність між двома країнами формують

дві складові. Насамперед у російському суспільстві класова позиція не впливає на сприйняття щастя і далі набагато значущішою для опитаних у Росії виявилася можливість брати активну участь у прийнятті рішень на своєму робочому місці.

Інші шість блоків займають різні місця за силою впливу. В Україні другий за розміром внесок у суб'єктивне благополуччя вносить блок “Переваги і якість життя” (13,8%), а третє – “Матеріальне становище” (11,8%). У Росії на другому місці “Матеріальне становище” (13,1%), а на третьому – “Переваги і якість життя” (10,8%). Тотожними для населення двох країн є можливість дізнаватися нове, час, проведений у колі родини і песимістичний погляд на майбутнє. Утім, для українців ступінь релігійності впливає на формування почуття щастя, а для росіян таким є позитивне ставлення до “лівої” політичної орієнтації. У Росії більш значущим у особисто пережитому благополуччі виявляється матеріальний статус, а в Україні розмір сімейного доходу та загалом фінансова ситуація поступилися в значущості показникам якості життя і соціально-культурним орієнтаціям.

Найбільш виразно відмінності в ієрархіях характеризують два структурних блоки: “Самоопис особистісних якостей” і “Ставлення до соціальних інститутів”. В Україні вони займають четверте і восьме місця за розміром внеску (9,5% і 5,6% відповідно): істотне те, яким я є, як я сам себе визначаю, і набагато менш значуще те, які соціальні інститути і як я до них ставлюсь. У Росії названі блоки розмістилися на восьмому і четвертому місцях (6% і 10,2%): респонденти тут вище оцінюють інститути, а їхні реакції на запропонований в анкеті опис конкретних людей менш диференційовані й інтенсивні. Для українців важливими цінностями є безпека, влада, зменшення ролі традиційних цінностей, гедонізму і незаохочення творчої активної позиції (тобто домінування принципу “не висовуватися”). Для росіян безпека, влада і прихильність традиційним цінностям є значущими характеристиками осо-

бистості, що формують відчуття щастя. До небажаних цінностей, що мають негативну кореляцію, належать активна позиція, вірність друзям і допомога близьким людям (комунітаризм), досягнення (особистий успіх). У Росії чотири показники, що описують ставлення до соціальних інститутів, впливають на рівень відчуття щастя: рівень задоволеності нинішнім станом економіки, системою освіти, роботою уряду і довіри до Європейського парламенту. Для українців такими індикаторами стали оцінка системи освіти, задоволеності станом економіки і довіри до міліції.

Поруч, але на різних місцях розташувалися за силою “внеску” структурні блоки “Соціально-демографічні характеристики” і “Ступінь захищеності/тривожності”: на 6-ому і 7-ому – в Україні, на 7-ому і 6-ому відповідно – в Росії. Як видно з рисунка, демографічний вимір у 1,2 раза сильніше впливає на відчуття щастя в Україні, ніж у Росії. У середині цього виміру вік і родинний стан як у росіян, так і в українців є детермінантами щастя. З одного боку, чим молодша людина, тим вона щасливіша, з другого – у повних родин з офіційно оформленими відносинами люди вважають себе щасливішими порівняно з індивідами в неповних родин (що втратили за якихось обставин чоловіка або дружину чи живуть разом без офіційно зареєстрованих відносин). Для населення України освіта відіграє важливу роль у тому, наскільки людина відчувається щасливою, а для мешканців Росії – ще і тип населеного пункту: чим більше місто, тим вище відчуття щастя в людей.

Ступінь захищеності/тривожності в 1,6 раза сильніше впливає на особистісне благополуччя в Росії, ніж в Україні. Для росіян відчуття рівності в доходах, почуття захищеності в старості, тобто наявність достатньої кількості засобів до життя, забезпечують відчуття щастя. Для українців критерії дещо інші: відкритість (“для економіки країни добре те, що люди з інших країн переїжджають жити в Україну”) і довіра (“більшості людей можна дові-

ряти”). Ставлення до того, що варто продовжувати розширювати Європейський Союз, є детермінантами щастя як для мешканців Росії, так і для мешканців України.

Таким чином, подібність у структурній детермінації відчуття щастя в Росії й Україні забезпечені найвищим внеском “Задоволеності життям”, середнім внеском блоку “Робота” і найменшим – “Суспільна діяльність”. Виразна відмінність наявна в помітному впливі блоку “Ставлення до соціальних інститутів” у Росії на тлі менш значущого в Україні і, навпаки, відчутного внеску блоку “Самоопис особистісних якостей” в Україні і його очевидної недооцінки в Росії.

Література

1. Inglehart R., Klingemann H. Genes, culture, democracy, and happiness / R.Inglehart, H.Klingemann // Culture and subjective well-being / Eds. Diener E., Suh M. – Cambridge, MA : MIT Press, 2000. – P. 165–184.
2. Schimmack U., Radhakrishnan P., Oishi S., Dzokoto V. & Ahadi S. Culture, personality, and subjective well-being: Integrating process models of life satisfaction / U.Schimmack, P.Radhakrishnan, S.Oishi, V.Dzokoto & S. Ahadi // Personality Processes and Individual Differences, 2002. – № 82. – P. 582–593.
3. Minkov M. Predictors of Differences in Subjective Well-Being Across 97 Nations / M.Minkov // Cross-Cultural Research, 2009. – Vol. 43. – № 2. – P. 152–179.
4. Патракова А. Социально-классовые позиции и ценностные ориентации / А.Патракова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – №1. – С. 169–185.
5. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries / S.H.Schwartz // In M.Zanna (Ed.). Advances in experimental social psychology. – York : Academic Press, 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

ЧИННИК РЕЛІГІЇ: РОЛЬ ВІРИ В ЖИТТЄВИХ ВИПРОБУВАННЯХ

Питання релігійної належності та релігійних переконань є складним і багатогранним. Найчастіше воно розглядається з погляду належності населення до тих чи тих конфесій, інтенсивності релігійного життя (відвідування церков, частота молитовних звернень тощо). Проте соціальні науки мають більше цікавитись значенням релігійної належності для повсякденного життя. Тобто якою мірою належність до тієї чи тієї релігійної організації, чи одна лише наявність релігійних переконань впливають на безпосередню поведінку особи. І одним з аспектів тут може бути адаптаційний вплив релігії на населення України в умовах нинішньої політичної та економічної кризи.

Глобальна економічна криза, що охопила й українську економіку, є серйозним випробуванням для переважної більшості населення. Люди втрачають роботу, руйнується стабільність їхнього життя, під загрозу потрапили їхні заощадження, зменшуються рівень доходу і купівельна спроможність, а з ними – і можливості забезпечувати свої матеріальні і культурні потреби. Перманентна політична криза посилює розчарування у владі, веде до зневіри у можливість позитивних змін. Відповідно виникає потреба пристосовуватися до такої негативної, нестабільної, невизначеної ситуації. І одним зі шляхів такої адаптації може бути активніше звернення до релігії, як через інтенсифікацію участі в діяльності релігійних громад, так і через модифікацію світоглядних переконань і повсякденної поведінки в напрямі їх більшого узгодження з релігійними уявленнями.

Сприятливі адаптації до кризових умов релігія дійсно може. Адже однією з основних функцій, що їх вона виконує як

у суспільстві загалом, так і в житті окремих людей, є компенсаторна функція. Змістом свого світоглядно-морального вчення, а також завдяки безпосередній участі людей у виконанні релігійних обрядів (які можуть мати психотерапевтичний ефект) і в діяльності релігійної громади (через спілкування, взаємопідтримку), релігія здатна полегшувати сприйняття існуючих проблем, давати надію на майбутнє. Наприклад, домінуюче в нашій країні християнство починалося саме із звернення до найбільш пригноблених і знедолених, пропонуючи пошук розради поза межами жорстокого світу.

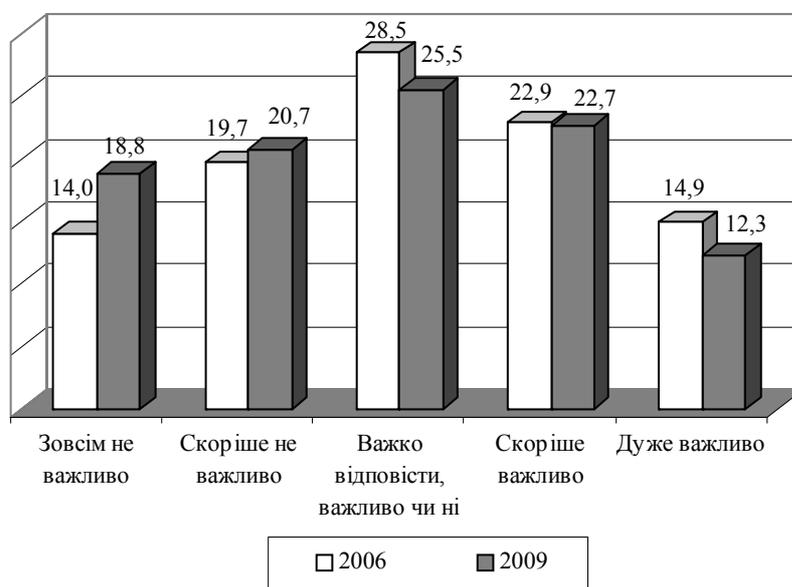
Отримані в нашому дослідженні результати дають можливість представити деякі аспекти функціонування релігії в сучасних кризових умовах. Певною мірою інформацію щодо можливих змін у звертанні до релігії дають відповіді на запитання про особистісну зацікавленість в участі в релігійному житті. Зокрема, можемо визначити, чи відбулися якісь суттєві зміни в цьому ставленні порівняно із докризовим часом. У нашому опитуванні респондентів просили визначитись із тим, якою мірою особисто для них є важливою така складова життя, як участь у різних релігійних діях (таких, як регулярне відвідування богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо). У результаті станом на 2009 рік думки розподілилися більш-менш рівномірно, а саме, 39,5% опитаних заявили, що така діяльність для них або зовсім, або скоріше не важлива, 35,0% вказали на її більшу чи меншу важливість, тоді як 25,5% не змогли визначитись. Ці результати можна порівняти із розподілом відповідей на аналогічне запитання в одному з попередніх опитувань (омнібус 2006 р.). Тобто провести порівняння з опитуванням, яке проводилося ще до кризи, у рік, що відзначався сталим економічним зростанням (хоча й був кризовим політично).

Таке порівняння не демонструє якихось суттєвих зрушень у самооцінках важливості релігійного життя. У 2006 р. участь у релігійному житті була більшою чи меншою мірою не важливою для 33,7%, а більшою чи меншою мірою важливою для 37,8% опитаних, тоді як 28,5% не змогли

визначитися. Тобто співвідношення думок порівняно із 2009 практично не змінилося (рис.).

Рисунок

Міра особистісної важливості участі у релігійному житті (регулярному відвідуванні церкви, богослужіннях, дотриманні релігійних обрядів тощо) (%)

На рисунку добре видно, що рівень зацікавленості в релігійному житті не зріс, хоча цього можна було б очікувати у випадку прийняття гіпотези, що зіткнення із кризовими умовами має активізувати пошуки розради в зверненні до “вічних” цінностей, до церковної підтримки. Звичайно, ці дані ще не дають підстав для категоричних висновків, оскільки криза триває відносно недовго, і у людей зберігається надія, що вона скоро мине і все стане на свої місця. Тож і швидкого розвертання масової уваги до пошуків захисту в релігії може і не бути. Водночас не

виключене зростання важливості релігійного життя у випадку, якщо тривалість кризи буде значно більшою, ніж очікують, і/або вона поглиблюватиметься. Проте на певні роздуми цей стан має наводити.

До того ж висновок про відсутність зв'язку між кризовими умовами і зверненням до релігії як компенсатора підтверджується тим, що, за нашими даними, у значущості участі в релігійному житті практично не видно відмінностей при порівнянні між собою груп населення, які різною мірою відчули на собі вплив нинішньої фінансово-економічної кризи. В нашому дослідженні опитані розділилися на чотири групи: 1) тих, для кого вплив кризи є катастрофічним; 2) тих, для кого вплив кризи є досить суттєвим, але не катастрофічним; 3) тих, кого ця криза торкнулася лише трохи; 4) тих, кого вона практично не торкнулася. У цих групах частки тих, для кого участь у релігійному житті є важливою, практично однакові, коливаючись у межах близько 35–36% (табл. 1).

Таблиця 1

Міра особистісної важливості участі у релігійному житті залежно від оцінки впливу фінансово-економічної кризи (%)

Міра впливу кризи на респондентів	Важливість участі в релігійному житті		
	Не важливо*	Важко відповісти, важливо чи ні	Важливо**
Вплив катастрофічний	36,1	28,4	35,5
Вплив досить відчутний, але не катастрофічний	41,3	24,1	34,6
Вплив невеликий (лише трохи торкнулась)	38,8	25,2	36,0
Можна сказати, що впливу практично не було	28,8	34,3	36,9

*Об'єднані частки тих, хто відповів “зовсім не важливо” і “скоріше не важливо”.

**Об'єднані частки тих, хто відповів “скоріше важливо” і “дуже важливо”.

Розділ 3

Знову ж таки, варто було очікувати, що орієнтації на релігію посилюватимуться мірою зростання впливу кризи на ту чи іншу людину. Проте нічого подібного ми не спостерігаємо.

Таку ж саму картину побачимо, якщо від загальних орієнтацій (важливо–неважливо) перейдемо до реальної поведінки, а саме, до практики відвідування храмів (церков, костьолів, синагог, мечетей тощо). Адже, приміром, дуже часто (раз на тиждень, або навіть частіше) храми відвідує практично однакова частка як серед дуже потерпілих від кризи, так і серед тих, хто постраждав менше, або не постраждав взагалі. І так само немає статистично значущих відмінностей і щодо решти ступенів інтенсивності звернення до храмів (табл. 2).

Таблиця 2

Частота відвідування релігійних храмів залежно від ступеня впливу фінансово-економічної кризи (%)

<i>Міра впливу кризи на респондентів</i>	<i>Частота відвідування релігійних храмів</i>			
	<i>Раз на тиждень і частіше</i>	<i>Один чи кілька разів на місяць</i>	<i>Один чи кілька разів на рік і рідше одного разу на рік</i>	<i>Зовсім не відвідую</i>
Вплив катастрофічний	10,7	12,2	54,9	22,2
Вплив досить відчутний, але не катастрофічний	9,3	12,7	56,7	21,3
Вплив невеликий (лише трохи торкнулась)	11,4	18,5	50,9	19,2
Можна сказати, що впливу практично не було	13,9	19,4	51,4	15,3

Отже, принаймні поки що ми не спостерігаємо значних зрушень у бік посилення релігійності, незважаючи на факти зіткнення із життєвими труднощами внаслідок за-

гальної кризи. Безперечно, на рівні окремих випадків такі зрушення є, проте вони не стали масовим явищем.

Крім цього, варто поглянути на те, а чи можуть релігійні організації взагалі надавати своїм членам якусь допомогу, чи здатні допомагати своїм членам у розв'язанні життєвих проблем? Чи не перетворилися вони лише на свого роду магичні інструменти, до яких звертаються як до спеціалістів з контакту із сакральним. Для цього використаємо одне із запитань, в якому респондентів просили визначити, що їм дає належність до релігійних організацій.

Передусім треба відмітити чималу частку віруючих, які вважають, що вони не належать до певної релігійної громади. В нашому дослідженні фіксувалися такі співвідношення.

- 71,7% опитаних вірять у Бога;
- із зазначеної групи віруючих 58,7% вказали, що вони належать до певної релігійної конфесії, тоді як 36,0% не відзначили належності до жодної з конфесій;
- з тих, хто визначив себе належним до певної конфесії, 29,2% вказали, що вони не належать до жодної релігійної громади.

Тобто тут маємо прояв давно відміченого в соціології релігії та інших релігієзнавчих дисциплінах релігійного індивідуалізму, внаслідок якого віруючі вважають цілком достатнім реалізовувати свою віру не через належність до релігійних об'єднань, а індивідуально.

Водночас слід визнати, що належність до певної релігійної громади переважно є корисною для віруючих. Адже лише 17,3% членів таких громад не отримують від неї жодної підтримки (ще 14,7% не змогли визначитися). Решта ж 68,0% мають ту чи іншу користь від такої належності. Причому ця користь є переважно моральною. Переважна більшість членів релігійних громад (61,0%) мають від них духовну підтримку. Інші ж можливі варіанти підтримки (матеріальна, підтримка порадами, знайомство з людьми, які можуть надавати допомогу в житті) поширені значно менше (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви належите до певної релігійної громади, то чи надає ця громада Вам підтримку у повсякденному житті?” (%)*

Варіанти відповіді	%
Так, надає духовну підтримку	61,0
Так, надає матеріальну підтримку	3,1
Так, надає підтримку корисними порадами	11,5
Так, сприяє спілкуванню з людьми, які можуть допомогти у вирішенні життєвих питань	12,2
Інше	0,2
Не надає жодної підтримки	17,3
Важко відповісти	14,7

*Сума відсотків перевищує 100, оскільки було можливе обрання кількох варіантів відповіді.

Можна відмітити, що жінки дещо частіше за чоловіків помічають підтримку своїх громад. Зокрема, серед чоловіків не змогли визначитися в розглянутому питанні 19,3%, тоді як серед жінок – 11,9% (відмінності статистично значущі на рівні 0,05). Що ж до конкретних відповідей, то у виборі всіх варіантів підтримки жінки випереджали чоловіків (хоча всі ці відмінності й не є статистично значущими).

Також фіксуються й певні вікові відмінності. Зокрема, в найстаршій віковій категорії (понад 54 роки) є найменшою частка тих, хто не зміг відповісти на запитання, і найбільшою частка тих, хто відзначив наявність духовної підтримки своєї релігійної групи. У молодших вікових категоріях (18–29 і 30–54 роки) частки невизначених уже не різнилися, проте певні відмінності продемонстрували наймолодші віруючі, серед яких виявилася найбільшою частка тих, хто не вбачає від своєї групи жодної підтримки (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви належите до певної релігійної громади, то чи надає ця громада Вам підтримку в повсякденному житті?” серед різних вікових груп (%)*

Вікові групи	Варіанти відповіді						
	Так, надає духовну підтримку	Так, надає матеріальну підтримку	Так, надає підтримку корисними порадами	Так, сприяє спілкуванню з людьми, які можуть допомогти у вирішенні життєвих питань	Інше	Не надає жодної підтримки	Важко відповісти
18–29 років	49,0	2,0	13,7	10,8	0,0	25,5	17,6
30–54 роки	60,6	3,7	11,4	13,0	0,0	15,9	17,5
55 років і більше	67,0	3,1	10,7	12,1	0,4	15,6	10,3

*Сума відсотків у кожному рядку перевищує 100, оскільки було можливе обрання кількох варіантів відповіді.

Водночас можна припустити, що на міркування, надається чи не надається релігійною групою та чи інша підтримка, впливає, так би мовити, первинна налаштованість віруючих, а саме, важливість участі в релігійному житті. Адже остання виявляється чітко пов’язаною із відзначенням корисності належності до релігійної громади. Якщо серед осіб, які вказали, що участь у релігійному житті для них не є важливою, 33,3% вважають, що не отримують від своєї релігійної громади жодної підтримки, то серед тих, для кого участь у релігійному житті є важливою, таких лише 9,4%. І навпаки, серед віруючих, для яких участь у релігійному житті є важливою, більше тих, хто відчуває духовну підтримку своєї релігійної групи, і тих, кому належність до такої групи допомагає в розши-

Розділ 3

ренні кола корисного спілкування (табл. 5). Причому такі відмінності зберігаються в усіх виділених нами вікових категоріях. Тобто можна припустити, що особи, для яких релігійна належність є важливою, будуть вже лише внаслідок цієї настанови бачити позитив у своїй належності до громади.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви належите до певної релігійної громади, то чи надає ця громада Вам підтримку у повсякденному житті?” серед віруючих з різною оцінкою важливості участі в релігійному житті (%)*

Міра важливості участі в релігійному житті	Варіанти відповіді						
	Так, надає духовну підтримку	Так, надає матеріальну підтримку	Так, надає підтримку корисними порадами	Так, сприяє спілкуванню з людьми, які можуть допомогти у вирішенні життєвих питань	Інше	Не надає жодної підтримки	Важко відповісти
Не важливо**	51,7	0,8	5,0	1,7	0,0	33,3	14,2
Важко відповісти	52,5	0,8	8,5	9,3	0,0	23,7	16,1
Важливо***	67,7	4,5	15,1	17,2	0,3	9,4	14,5

*Сума відсотків в кожному рядку перевищує 100, оскільки було можливе обрання кількох варіантів відповіді.

**Об’єднані частки тих, хто відповів “зовсім не важливо” і “скоріше не важливо”.

***Об’єднані частки тих, хто відповів “скоріше важливо” і “дуже важливо”.

Хоча тут можна припустити наявність і зворотного зв’язку. Тобто важливість участі в релігійному житті може залежати від отримання чи не отримання допомоги свого

релігійного об'єднання. Адже отримання допомоги від громади може підвищувати оцінку важливості релігійного життя як такого, а відсутність такої підтримки зменшує цю важливість. І, мабуть, у житті реалізується як перший, так і другий сценарій.

Підсумовуючи, зауважимо: поки що не спостерігається масового зрушення у бік релігії в умовах економічної та політичної кризи. Звичайно, це не означає, що такі зрушення відсутні на рівні окремих людей. І так само не можна виключати можливості таких зрушень у майбутньому, у результаті поглиблення кризи і погіршення умов життя.

Водночас можна висловити деякі міркування щодо власне адаптивних можливостей релігії в сьогоденні. Можна припустити, що нині такі можливості значною мірою обмежені внаслідок кількох причин. По-перше, протягом тривалого часу відбувалася індивідуалізація релігійного життя. Відповідно роль релігійних громад зводилася переважно до звичайного професійного виконання певних релігійно спрямованих дій (ритуалів, обрядів), і звернення до громад зумовлене лише здійсненням цих обрядів, а не роллю проводирів у повсякденному житті. По-друге, змінився сам підхід домінуючих церков до місця людини в світі. Якщо на початку існування християнства та протягом Середньовіччя основна увага спрямовувалася на потойбічне існування, з перевагою, так би мовити, ідеї “що ти можеш зробити для Бога та Церкви”, то тепер відбулася трансформація в напрямі служіння церкви саме людині, за принципом “що Церква може зробити для мене в цьому житті”. Внаслідок цього великі релігійні організації стали лише одними з багатьох організацій, що мають забезпечувати комфорт земного існування. І релігія змушена грати на одному полі і за одними правилами з іншими, світськими організаціями. Тож коли ці інші організації не мають відповідей на кризові умови, то не мають їх і релігійні організації.

*Л.Рязанова,
кандидат філософських наук*

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРИСТОСУВАННЯ

Україна вважається однією із найбільш релігійних європейських країн, громадяни якої до того ж демонструють високу конфесійну ідентичність. Про це свідчать результати як численних вітчизняних соціологічних досліджень, так і спільних українсько-європейських програм. Прикладом можуть слугувати дані щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, які демонструють, що понад 80,0% громадян не тільки вважають себе релігійними або віруючими, а й ідентифікують себе з тією або іншою релігійною конфесією. Нерелігійними визначили себе у 2002 р. лише 12,7% респондентів, у 2003 р. – 15,4%, у 2004 р. – 16,7%, у 2005 р. – 14,8%, у 2006 р. – 12,6%, у 2007 р. – 11,2%, у 2008 р. – 12,8%. Щодо конфесійної ідентичності, то до православ'я віднесли себе у 2002 р. – 74,9% опитаних, у 2003 р. – 72,9%, у 2004 р. – 73,5%, у 2005 р. – 72,2%, у 2006 р. – 76,3%, у 2007 р. – 72,8%, у 2008 р. – 77,6%. Результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України в межах загальноєвропейського моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS), в якому беруть участь понад 20 держав Європи, засвідчують, що відносили себе до певної релігії чи віросповідання у 2005 р. 74,7% респондентів України, а до православної церкви (це більш конкретна ідентичність, ніж звичайна православна) у 2005 р. – 60,0%, у 2007 р. – 56,1%.

Для політичних еліт України, що перебувають у перманентній кризі та нездатні запропонувати нації консолідуючу ідею, – це насправді “добра звістка”. Переважна більшість тих, хто переймається цією проблемою, вважає рятівним підвищення рівня релігійності населення України, споді-

ваючись, що віра може сприяти подоланню корупції, аморальності, ксенофобії, сприятиме солідаристським практикам. Вони покладають особливі надії на створення Української помісної православної церкви, яка мусить взяти на себе не тільки завдання консолідації українського суспільства, а і його духовного оздоровлення і відродження.

У зв'язку з цим варто наголосити, що релігія, звичайно, може виконати ці завдання, якщо моральні приписи, заповіді, що містяться практично в усіх релігійних системах, інтеріоризовані індивідом і визначають мотивацію його поведінки. Але чи така релігійність українського суспільства? Це зовсім не факт. Як свідчать соціологічні дослідження, переважна більшість респондентів, які заявляють про свою православність, просто виявляють власну культурно-цивілізаційну ідентичність, конформізм і у найкращому разі – спрямованість до оволодіння релігійними цінностями. Більшість віруючих обмежується виконанням християнського етикету, віддаючи данину традиції: крашанки, свічки, іконки, освячені офіси та автомобілі тощо. У такому випадку настільки непосильні та непомірні функції не зможе виконати ані вся сукупність конфесій, ані тим більш якась окрема.

Зауважимо, що наявність справжньої релігійності в особистості неможливо не помітити. Релігійна людина обирає для себе специфічний спосіб буття у світі, попри значне розмаїття історико-релігійних форм, цей спосіб завжди можна впізнати. Незалежно від історичного контексту, у якому знаходиться релігійна людина, і незалежно від типу її релігійності, вона завжди вірить, що існує абсолютна реальність, що життя має свої священні витoki, що Бог є найвищою інстанцією. Спектр детермінант релігійності, виведених дослідниками, досить різноманітний. Ось тільки деякі з них: релігія допомагає людям знайти сенс життя, а також дає їм можливість відчутти, що вони можуть скерувати його, задовольняти когнітивні потреби; захищає від тривоги; блокує страх смерті і невідомості, дає можливість упоратися зі стресом у важких ситуаціях; сприяє подоланню внутрішніх розладів і слабкостей. Врахо-

вуючи сказане, можна припустити, що в умовах економічної і політичної кризи, коли наростає тривога та невизначеність, коли руйнуються звичні засади соціального буття, релігія має бути особливо затребувана й актуалізовані її компенсаторна і психотерапевтична функції.

Щодо домінуючого в Україні православ'я, то слід зауважити, що, будучи однією з ортодоксальних гілок християнства, воно відтворює доктрини раннього християнства, яке позитивно оцінювало бідність і незалежність від приватної власності й зневажало господарські успіхи та матеріальні цінності. Тож не дивно, що реакцією на погіршення економічного становища в православній культурі часто стає зменшення споживчого попиту, задоволення тим, що називається “культурою бідності”. Саме тому у православ'ї надто поширене співчуття до злидених і убогих, традиція милостині без жодної раціональної мотивації стосовно того, кому, скільки і де її подавати. Смиренність і покірливість як ментальні аспекти православ'я пояснюють і низьку протестну активність, прийняття нових реалій, тому що у православ'ї культивується вміння покірливо переносити страждання і життєві негаразди, виховується жертвовність. Саме такі цінності століттями транслиювали художня література і публіцистика, залишивши міцний слід у культурі слов'янських народів.

Слід зауважити, що цінності православ'я з їх нехтуванням земним, зневагою побутом і комфортом доволі несумісні з західними цінностями здоров'я, молодості, заможності, насолоди життям. Тому жорстка конфесійна ідентичність створює непросту моральну дилему. Будучи оцерковленою, визнаючи повноту певної релігійної традиції, людина зобов'язана виконувати всі заповіді, канонічні правила, ідентифікуючись з образом людини, яка актуалізує релігійні цінності, але при цьому життя поза церквою не дає змоги їх реалізувати.

Звернемося до соціологічної інформації щодо місця і ролі релігії в українському суспільстві в умовах економічної і політичної кризи. Для цього використаємо соціологічні дані Інституту соціології НАН України, отримані

на початку 2008 р. й раніше, і також дані дослідження 2009 р. Дані соціологічного моніторингу 2008 р. практично не різняться від самопрезентації громадян України за останні роки (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл громадян України за конфесіями
(2008, N = 1800,%)

<i>“До якого віросповідання Ви себе відносите?”</i>					
<i>Ставлення до релігії</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>
Нерелігійний	12,7	16,7	14,8	12,6	12,8
Православ'я	74,9	73,5	72,2	76,3	77,6
Католицизм	1,7	1,2	2,7	1,2	0,8
Греко-католицизм	7,7	5,7	6,7	7,4	6,6
Протестантизм	1,1	0,8	1,1	0,9	0,8
Іслам	0,3	0,5	0,6	0,2	0,3
Іудаїзм	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Інше	1,1	1,4	1,8	1,3	0,8
Не відповіли	0,3	0,1	0,1	0,0	0,2

Соціально-демографічні показники релігійних громадян України такі. Традиційними протягом останнього десятиріччя виявляються залежності між соціально-демографічними показниками і рівнем оголошення особистої релігійності в дослідженні соціологів Інституту соціології НАН України. Чоловіки меншою мірою ідентифікують себе з релігійними групами населення; жінки більш релігійні, але, схоже, тут намітилися деякі зміни. Останніми роками релігійність чоловіків зростає. Віруючих серед старших поколінь найбільше, і це дуже стала тенденція, яка фіксується майже в усьому світі. А серед молоді наймолодші декларують релігійність частіше, ніж старші за віком молодики. Не виключено, що для молоді посткомуністичних країн релігія є своєрідним засобом поколінної ідентифікації, певного відмежування від попередніх поколінь. Дані опитування 2007 р. дають такий розподіл у вікових групах залежно від віросповідання і релігійних переконань.

Таблиця 2

**Конфесійні преференції релігійних громадян
у різних вікових групах (2007, %)**

<i>“До якого віросповідання Ви себе відносите?”</i>			
<i>Ставлення до релігії</i>	<i>Вік</i>		
	<i>18–29</i>	<i>30–54</i>	<i>55 +</i>
Нерелігійний	25,4	44,8	29,9
Православ'я	22,7	44,0	33,3
Греко-католицизм	23,8	43,4	32,8
Протестантизм	27,8	38,9	33,3
Іслам	25,0	25,0	50,0
Послідовники східних релігійних традицій (кришнаїти, буддисти та ін.)	33,3	66,7	0,0
Послідовники нових для України релігійних традицій (харизматичні церкви, РУН-віра, Церква Христа та ін.)	37,5	0,0	62,5
Римо-католицизм	16,7	50,0	33,3
Інше	25,0	50,0	25,0

Таблиця 3

**Характер релігійності населення
у різних вікових групах (2007, %)**

<i>“Якими є Ваші релігійні переконання?”</i>			
<i>Типи релігійності</i>	<i>Вік</i>		
	<i>18–29</i>	<i>30–54</i>	<i>55 +</i>
Переконаний атеїст	25,6	42,3	32,1
Байдужий до релігії та церкви	27,3	45,1	27,6
Релігійний (вірую в Бога, безсмертне життя, посмертне воздаяння тощо), але не сповідаю конкретної релігії	22,8	41,2	35,9
Релігійний, послідовник конкретної релігії, час від часу відзначаю релігійні свята, іноді відвідаю церкву (мечеть, молитовний будинок тощо)	21,7	46,3	32,0
Глибоко релігійний, регулярно відвідаю церкву (мечеть, молитовний будинок), знаю молитви та релігійну літературу, дотримуюсь в житті релігійних приписів тощо	19,6	35,3	45,1
Інше	28,6	28,6	42,9

Наведені соціологічні дані засвідчують, що потреба у релігії наявна у всіх вікових групах, хоча конфесійно ідентифікованих та таких, що активно практикують, більше серед старших поколінь. Ядром більшості конфесій (за винятком ісламу і нових для України релігійних традицій) є вікова група 30–54 років, і практично всі конфесії мають потенціал зростання та розвитку за рахунок значної частини молоді 18–29 років, яка, створивши сім'ї, може забезпечити первинну релігійну соціалізацію.

У дослідженні 2009 р., проведеному Інститутом соціології НАН України, запропоновано низку запитань, яких не було у попередніх моніторингах, а деякі переформульовані. Отримано такі результати. На запитання *“Проблема релігійної належності є дуже складною. А особисто Ви вважаєте себе віруючою чи невіруючою людиною?”* респонденти відповіли так: “я вірую в Бога” – 70,7%; “ні, не вірую в Бога” – 10,5%; “важко відповісти” – 18,9%. Віднесли себе до певної конфесії тільки 50% тих, хто відповів на попереднє запитання. Враховуючи, що в моніторингу 2008 р. конфесійно ідентифікованих респондентів було значно більше – 86,4%, маловірогідно, що за рік, який минув, різко впала релігійність населення і його конфесійна ідентичність. Пояснити такі значні відмінності можна, на нашу думку, тим, що, коли ставиться запитання про належність просто до конфесії, без розшифровки того, яка саме конфесія на прикладі запропонованої низки найпоширеніших в Україні конфесій, то далека від специфічної термінології людина погано уявляє, про що йдеться.

За даними дослідження, розподіл віруючих у Бога і конфесійно ідентифікованих є таким (табл. 4).

Наведені результати демонструють, що, як і в попередні роки, в конфесійному просторі України домінують християнські конфесії (97,6%), а серед них лідирує православ'я (77,3%). Специфіка православної релігійності полягає в тому, що обрядовий аспект відіграє найважливішу роль, є вирішальним для релігійної ідентичності. Значення культової практики є найвпливовішим у житті

Таблиця 4

Розподіл опитаних, які вважають себе віруючими
та відносять себе до певної конфесії (2009, %)

“Якщо Ви належите до певної релігійної конфесії, то до якої?”	
Українська православна церква на чолі з Митрополитом Володимиром (Сабоданом) (УПЦ–МП)	41,7
Українська православна церква Київського патріархату на чолі з Патріархом Філаретом (Денисенком) (УПЦ–КП)	27,0
Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)	2,3
Українська греко-католицька церква (УГКЦ)	16,5
Інші православні церкви	6,3
Римо-католицька церква	0,5
Євангельські християни-баптисти	0,8
Адвентисти сьомого дня	0,4
Християни віри євангельської–п’ятидесятники	1,6
Інші протестантські релігії	0,4
Мусульмани	0,7
Інші релігії	2,0

православних віруючих. Православним не можна стати без таїнства хрещення, не можна вважати себе членом православної церкви без таїнства причастя, проблемним стає факт спасіння, якщо померлий не сповідувався й не собоювався перед смертю. При цьому на відміну від протестантизму та католицизму відсутні чітко та жорстко прописані вимоги та регламентація до виконання ритуалу і контроль. Таким, що не відлучився від церкви, вважається православний, який хоча б раз на рік сповідувався та причащався.

Враховуючи, що православну оцерковлену релігійність характеризує наявність обов’язкових релігійних практик (молитви, пости, відвідування церковних служб, сповідь, причастя), а серед віруючих 77,3% становлять православні, подивимось таблицю 5, у якій релігійні респонденти розподіляються залежно від ступеня інтенсивності релігійних практик, щоб зрозуміти, для якої кількості право-

славних віруючих церква є авторитетом, епіцентром життя, джерелом компенсації та психотерапії.

Таблиця 5

**Наявність і інтенсивність релігійних практик
серед населення (2009, %)**

<i>“Як часто Ви відвідуєте релігійні храми (церкви, костьолои, синагоги, мечеті тощо)?”</i>	
Щоденно чи кілька разів на тиждень	1,4
Один раз на тиждень	8,7
Один чи кілька разів на місяць	13,8
Один чи кілька разів на рік	40,0
Рідше одного разу на рік	15,3
Зовсім не відвітую	20,8

Отримані результати, на нашу думку, свідчать про інтенсивні релігійні практики в умовах кризи і пов’язані з нею страхи, тривогу, невизначеність, невпевненість у завтрашньому дні. Це і зрозуміло, бо психологічну усталеність підсилює практично будь-який ритуал. Можливість зменшення стресу і подолання невротизації змушує позитивно ставитися до релігії навіть невіруючих людей.

З таблиці бачимо, що громадян, які відвідують місця сакральних практик не рідше одного разу на рік, 63,9%. Для православних віруючих у тому випадку, якщо особа причастилася, такі відвідування означають, що вона не відлучилася від церкви. Серед них людей, що відвідують релігійні храми щоденно, кілька разів на тиждень, один раз на тиждень, – 10,1%, це група “оцерковлених”, і зазвичай вона тримається на рівні 5%. Соціологи релігії відносять до “напівоцерковлених” і тих, хто відвідує храми один чи кілька разів на місяць, а таких 13,8%. Зазначимо, що це не єдиний критерій “оцерковленості”, але один із найважливіших. Таким чином, респондентів, у житті яких релігійний обряд і храм відіграють важливу роль, 23,9%. Громадян же, які відчувають свій історичний і культурний зв’язок

з православ'ям, значно більше. Так, Великдень святкують 92,8%, Різдво – 83,3%, Трійцю – 45,4%. Щодо інтеріоризації релігійних норм та цінностей, то, приймаючи рішення у життєвих ситуаціях, їх враховують завжди – 13,4% (що приблизно відповідає показнику “оцерковленості”), досить часто – 26,4%, іноді – 40,9% і ніколи 19,2%.

Характер православної релігійності на відміну, наприклад, від протестантської чи новітніх релігійних рухів не передбачає обов'язкового перебування у певній релігійній громаді, яка здійснює не тільки регламентацію, контроль, а й солідаристські практики, будучи не лише референтною групою, а й групою підтримки в тяжких життєвих ситуаціях. А оскільки основний склад віруючих – православні, зрозумілими є такі: перебування у певній релігійній громаді допомагає у повсякденному житті духовно – 19,5% відповідей, матеріально – 1%, корисними порадами – 3,7%, спілкуванням з людьми, які можуть допомогти у вирішенні життєвих питань, – 3,9%.

Таким чином, в умовах економічної та політичної кризи затребуваною стає сакральна функція: звернення до Бога, надія на захист трансцендентних сил, у випадку ретельного виконання церковних ритуалів – життя після смерті, здоров'я та благополуччя близьких. Щодо позакультової релігійної діяльності, то вона займає другорядне, периферійне місце. Релігійна поведінкова мотивація у повсякденному житті теж невиразна з багатьох причин, зокрема, й через “непрописаність” конкретних норм і настанов. Православна духовність має децю відсторонену від повсякденності форму. Церква, обряд – місце, де вона актуалізується. А отже, сподівання на те, що православ'я здатне протистояти будь-яким ідеологіям, примирити і консолідувати суспільство, морально його оздоровити, мають, на наш погляд, радше дискусійний характер.